

डॉ.बं.न.जाजू

आता हे तिमिर जाओ

या मित्रांनो! घेऊन जा! लुटा! लुटा! लुटून न्या!

आता हे तिमिर जाओ

हे पुस्तक फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत.

पण तरीही आम्ही ते वाचकांना विनामूल्य घेऊ देतो.

कारण ई पुस्तक एकदा बनलं की एकजण वाचो वा एक लाख.

आमचं काहीच कमी होत नाही.

उलट आनंद वाढतो, मजा येते.

पण

तुम्ही ते फुकट का घ्यावं?

तुम्हालाही काही देता येईल.

असे काही द्या ज्याने ई साहित्यच्या लेखकांना, टीमला आणि तुम्हाला आनंद मिळेल

आणि तुमचं काहीच कमी होणार नाही.

तुम्ही आशिर्वाद आणि शुभेच्छा द्या

लेखकांना फोन करून दाद द्या

आपल्या मित्रांचे मेल पत्ते आम्हाला द्या

मित्रांना आमच्याबद्दल मेल आणि Whatsapp करा

ई साहित्यचे फेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम यांवर स्वतः जा व इतरांना आमंत्रित करा. सोशल

मिडियावर ई साहित्यचा प्रचार करा.

सर्वात बहुमोल अशा तुमच्या सूचना द्या

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत ज्याने लेखकाला व ईसाहित्य टीमला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होईल. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे व त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा. अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

आता हे तिमिर जाओ

डॉ. बं. न. जाजू

आता हे तिमिर जाओ

लेखक : डॉ. बं. न. जाजू

पत्ता : पत्ता: डॉ. बं. न. जाजू

ए2/402, शिवरंजन टावर्स

सोमेश्वरवाडी, पाषाण, पुणे 411008

सम्पर्क: व्हाट्सॅप क्र. 8668553115

ई मेल bnjajoooin@yahoo. co. in

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

his declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

मुखपृष्ठ- पराग जाजू

(सीनियर ग्रुप प्रोजेक्ट मॅनेजर इन्फोसिस)

सकाळ आणि संध्याकाळी आकाशात पसरलेल्या

मनमोहक विविध छटा कॅमेऱ्यात कैद करण हा त्यांचा

छंद आहे..असे अनेक photo त्यांच्या संग्रही आहेत.

त्यांना संगीत आणि नृत्यातही विशेष अभिरुची आहे

!

प्रकाशक: : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity. com

esahity@gmail. com

Whatsapp- 9987737237

प्रकाशन : १५ एप्रिल २०२२ (हनुमानजयंती पौर्णिमा शके १९४४)

©esahity Pratishthan® 2022

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. बं. न. जाजू

जन्म २७ सप्टेंबर १९४३.

डॉक्टर बंकटलाल जाजू यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील एका शेती आणि व्यावसायिक पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबात.

एका लहानशा खेड्यात झाला. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण ग्रामीण भागात झालं. पुढे शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद येथून बी. ई. (मेक्यनिकल) आणि नंतर आय. आय. टी, मुंबई येथून एम. टेक. आणि पीएच. डी. पदव्या प्राप्त केल्या. 1966 ते २००१ असे पस्तीस वर्ष, महाराष्ट्र सरकारच्या तांत्रिक शिक्षण विभागात, शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती, पुणे, औरंगाबाद, जळगाव येथे प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, प्राचार्य अशा अनेक पदांवर काम केलं. त्यानंतर, जी. एच. रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज, नागपूर येथे पाच वर्ष प्राचार्य आणि पुढे ह. व्या. प्र. मंडळ, अमरावती ह्यांच्या इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये, पाच वर्ष प्राचार्य म्हणून काम केलं. एक ख्यातीप्राप्त, विद्यार्थिप्रिय आणि आदरणीय प्राध्यापक व प्राचार्य.

महाराष्ट्र सरकारचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार तसेच इंडियन अचिव्हर्स फाऊंडेशन इंडिया चा शिक्षा भारती पुरस्कार प्राप्त. सी. वी. रमन अवॉर्ड फॉर एक्सलन्स इन इंजीनीरिंग अँड टेक्नॉलजी तसेच इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनियर्स इंडिया चा बेस्ट रिसर्च पेपर अवॉर्ड ही मिळाला. राष्ट्रीय आणि अंतरराष्ट्रीय स्तरावर ६५ टेक्निकल शोध प्रबंध प्रकाशित. युरोप, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व पोर्तुगल मध्ये, शोध प्रबंध वाचन केलं तसेच काही सेशन ही चेअर केले.

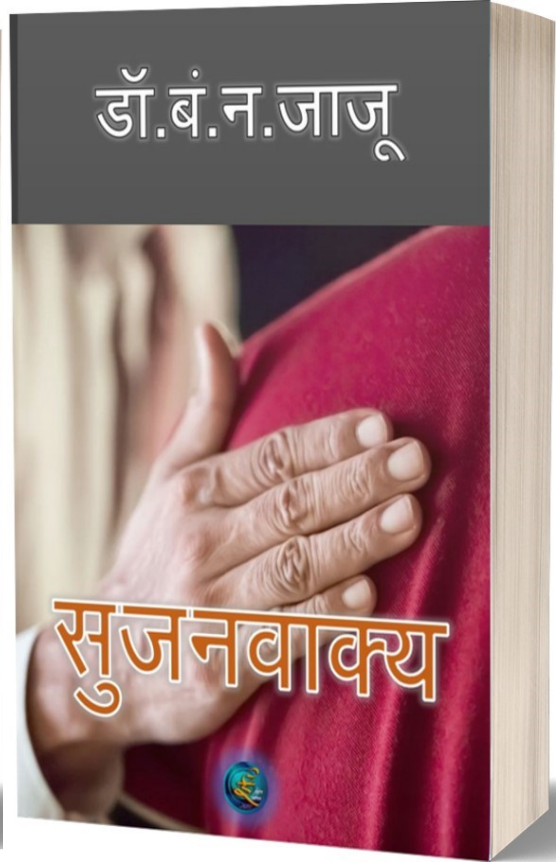
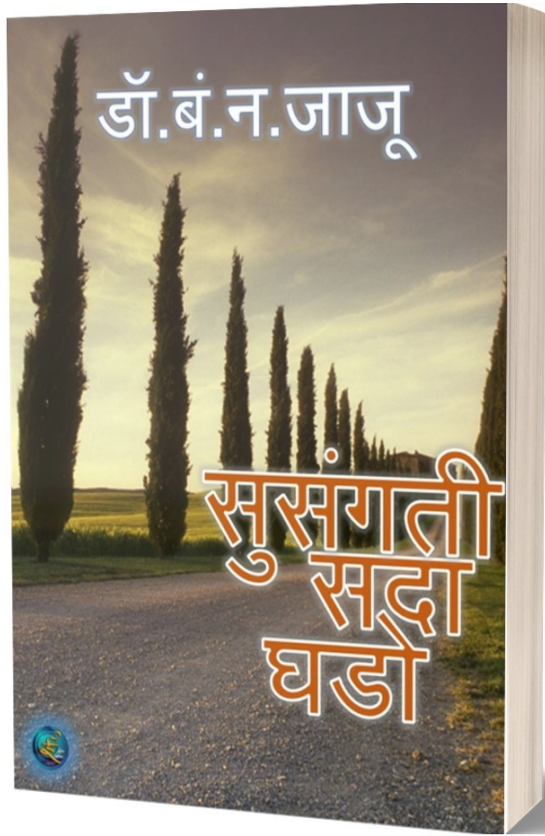
इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजीनियर्स इंडिया चे फेलो तसेच Combustion इंस्टिट्यूट ऑफ इंडिया आणि ISTE इंडिया चे आजीवन सदस्य.

अमरावती, नागपूर, बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात मॅबर ऑफ सिनेट, डीन ऑफ फॅकल्टी, मॅबर ऑफ अॅकॅडमिक कौन्सिल, मॅबर ऑफ बी, यू, टी. आर. , मॅबर ऑफ स्पेशल Examination कमिटी म्हणून काम केले. जीवनातील सर्व क्षेत्राशी जवळीक. साहित्य, नाट्य, संगित ह्यात विशेष रुचि. एक ख्याती प्राप्त वक्ता. आतापर्यंत जवळ जवळ १८० इन्व्हायटेड टेक्निकल Talks दिले.

ईसाहित्य प्रकाशित पुस्तके

फ़क्त एकदा क्लिक करा. उघडेल. वाचा.

अनेक आठवणी मागे ठेवून गेलेली माझी पत्नी प्रिय प्रेम

आणि

माझी मुलं नितिन –प्राची, पराग-रचना,

व माझी नातवंड

अदिती, रचित, प्रणित

ह्यांना

अनुक्रम

मनोगत : गोळा बेरीज	पान
● प्रतिभा आणि वाचन	१८
● मी असं शिकत गेलो : भाग-1	२६
● मी असं शिकत गेलो : भाग-2	३७
● मी असं शिकत गेलो : भाग-3	५०
● डॉ. गोविंद कासट:एक अफलातून व्यक्तिमत्व	६२
● असा ही एक चमत्कार	७१
● ते पासष्ट दिवस	७८
● आता हे तिमिर जाओ	८७
● मग होते मरण भारी	९३
● हा स्लोडाऊन आणि विद्यार्थी	१०४
● डॉ. ज्योती बक्षी हयांचं संक्षिप्त भागवत	११४
● द्वारका राठी:एका पुजनीय व्यक्तिमत्वाचा अंत	११८
● लाच:एक ताजा अनुभव	१२४
● संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाचे नविन कुलगुरू:डॉ. . दिलीप मालखेडे	१३३
● मागे वळून पाहतांना	१४१

- परि अमृतातेही पैजा जिंके भाग-1 १५१
- परि अमृतातेही पैजा जिंके भाग-2 १६०
- तू नसतीस तर १७१
- सारखा काळ चालला पुढे १७८
- निरपेक्षेचं देणं १८८

मनोगतः गोळा बेरीज

प्रत्येक माणसाला बालपणापासून तर म्हातारपणापर्यंत किंवा मृत्यू होईपर्यंत आयुष्याची वाटचाल करावी लागते. ही वाटचाल करताना त्याला वाटेत अनेक माणसं अनेक व्यक्ति भेटतात. त्याला अनेक प्रसंगातून जावं लागत, त्याच्या जीवनात अनेक घटना घडतात. आयुष्यात भेटणाऱ्या या अनेक माणसांपैकी बरेच जण त्याच्या जीवनावर प्रभाव पाडून जातात. कधी कधी तो प्रभाव चांगला असतो तर कधी कधी वाईट असतो तसेच अनेक प्रसंगांपैकी, घटनांपैकी बऱ्याच कायम आठवणीत राहतात तर काही कायम विसरून जातात. काही विसरून जाव्यात असं सारखं वाटतं पण विसरता येत नाहीत.

माझ्या 75 वर्षांच्या वाढदिवसानंतर एक दिवस असाच या 75 वर्षांच्या आयुष्याचा मागोवा घेताना मला माझ्या जीवनावर प्रभाव पाडणाऱ्या अनेक व्यक्ती अनेक प्रसंग आठवले. चांगले की वाईट हा मनात विचार आला. त्यापैकी काही व्यक्ती काही प्रसंग लिहून चांगले प्रसंग मी निवडले. ज्यांच्याकडून मी काही शिकलो ज्या चांगल्या प्रसंगाने मला काही चांगली शिकवण दिली असेच मी निवडले कारण जे मलाच

विसरण्यासारखे वाटले त्यांची परत उजळणी कशाला करायची? साधारण पुस्तकांची पाच पानं किंवा वर्तमानपत्राचं हाप पेज लांबी होईल इतका प्रत्येक लेख लिहायचा हे मनात ठरवून सवड मिळेल तसं लिहायला लागलो. दोन-तीन महिन्यात माझे जवळ जवळ पस्तीस लेख लिहून झाले. माझं मलाच बरं आणि हलकं वाटायला लागलं. मग मनात विचार आला की आपण हे लेख प्रकाशित केले पाहिजेत, गेली पाच वर्षं मी पुण्याला राहतो, पण दर दोन अडीच महिन्यांनी अमरावतीला जातो. नातेवाईकांना आणि मित्रांना भेटतो. हे सर्व 35 लेख घेऊन एकदा अमरावतीला गेलो. तिथे गेलो कि मी एच. वि. पि. एम. म्हणजे हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाला आवर्जून जातो. त्यांच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचे प्राचार्य अनंत मराठे माझे मित्र आहेत. त्यांना नेहमी भेटतो. तास दोन तास चर्चा करतो. त्यांना लेखांची मी फाईल दिली, म्हटलं “सर हे वाचून पहा तुम्हाला बरे वाटले, आवडले तर दैनिक हिंदुस्थान ला द्या. (डॉ. मराठे ही “दैनिक हिंदुस्थान” परिवारतले आहेत) त्यांनी त्यांच्या सवडीने हे प्रकाशित करावेत अशी माझी इच्छा आहे. ” प्राचार्य मराठे हे जाणकार आहेत. त्यांना साहित्याची आवड आणि अंग आहे, म्हणून अन त्यांना जे वाटतं ते परखडपणे सांगणारे आहेत म्हणून, मी त्यांना परत म्हणालो सर वाचा अन फील फ्री टू से नो. खरं म्हणजे त्यांना एवढं सगळं वाचायला वेळ नसतो. पण मला माहित आहे की त्यांचं नुसतं चाळणं ही एखाद्या सुजाण वाचका

सारखा असतं. पुण्याला परत गेल्यानंतर मी काही दिवसांनी त्यांना फोनवर विचारलं, " सर वाचले का लेख? कसे वाटले? " ते म्हणाले ' सर छानच लिहिलेतं तुम्ही. मला आवडले. आणि मी तुमच्या लेखांची फाईल दैनिक हिंदुस्थान कडे पाठवली आहे. मग मी एक दिवस दैनिक हिंदुस्थान चे डॉ. विलासराव मराठे यांच्याशी फोनवर बोललो. म्हणालो "विलासराव तुम्हाला आवडले तर, " काही व्यक्ती काही प्रसंग " या मथळ्याखाली हे लेख एक एक करून तुमच्या सवडीने प्रकाशित करा अशी माझी विनंती आहे". मग त्यांनी ते हिंदुस्थानच्या रविवारच्या ' साहित्य मैफिल' या पुरवणी मध्ये ' स्वानुभव 'या मथळ्याखाली प्रकाशित करायला सुरुवात केली. . हे मी लिहितो आहे तोपर्यंत जवळजवळ सगळे लेख प्रकाशित झाले आहेत. त्याबद्दल मी मनापासून प्राचार्य डॉ. अनंत मराठे, डॉ. विलास मराठे, विवेक आणि मनिषा मराठे व सर्व हिंदुस्तान परिवाराचे आभार मानतो. . माझा प्रत्येक लेख प्रकाशित झाल्यावर, त्या किंवा दुसऱ्या दिवशी मला काही ओळखीचे, काही अनोळखी फोन यायला लागले', ' छान लिहिलंय तुम्ही. ' लेख आवडला. 'असे, तर काही सविस्तर असे फोन मला आले. मला आनंद व्हायला लागला; आपण लिहिलेलं वाचल जातं आहे, कोणालातरी ते आवडतं आहे हे लिहिणाऱ्याला मिळणारं अतीव समाधान अन आनंद असतो. . मला आवर्जून नमूद करावंसं वाटतं की ह्या लेखांमध्ये लिहिलेले प्रसंग किंवा व्यक्ती काल्पनिक नाहीत. मी जसेच्या तसे ते लिहिले आहेत

अगदी 90 टक्के तर नावंही मूळचीच आहेत. . फार थोड्या ठिकाणी ती बदलली आहेत. व त्या त्या ठिकाणी तसा उल्लेखही मी केला आहे. . मला दोन-तीन वेळा विदर्भ महाविद्यालय अमरावतीच्या अर्थशास्त्र विभागाचे निवृत्त प्राध्यापक व विभाग प्रमुख श्री जाहागीरदार सर यांचे फोन आले. . ते माझ्यापेक्षा मोठे आहेत, दैनिक हिंदुस्थान मध्ये अर्थशास्त्रावर त्यांचे अभ्यासपूर्ण लेख नेहमी प्रकाशित होतात. . . सर एकदा मला म्हणाले " जाजू , तुम्ही छानच लिहिता पण मला आश्चर्य ह्याचं वाटतं की चाळीस पन्नास वर्षापूर्वी ची सर्व नावं तुम्हाला आठवतात. कौतुकास्पद आहे, " मी म्हणालो सर परमेश्वराची कृपा आणि तुमचे आशीर्वाद आहेत. " आता हे सर्व लेख एकत्र करून एखादे पुस्तक किंवा सर्व एकत्र करून एकाच ठिकाणी पीडीएफ मध्ये संग्रहित करून ते सर्वांना एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून द्यावेत असा एक विचार डोकावतो आहे. आयुष्याची गोळाबेरीज करताना सर्वात आधी हे लक्षात आलं की परमेश्वराची आपल्यावर अनंत कृपा आहे. त्यानं आपल्याला नाही दिलं, त्यापेक्षा त्यानं जे दिलं ते फार जास्त आहे. त्यामुळे " ना तुमसे गिला कोई मुझको, न कोई शिकायत दुनिया से " असं त्या ईश्वराला म्हणावसं वाटतं. शेवटी सुख हे समाधान मानण्यात असतं. आपण आयुष्यभर सुख मिळवण्याचा प्रयत्न करत असतो. हे आपण सोयीस्करपणे विसरतो कि सुख हे मिळवायचं नसतं. मानायच असतं. समाधान हे सुख मानण्याचं मोठे साधन आहे. बराच वेळा ईश्वरानं

आपल्यावर अन्याय केला आहे असं प्रत्येकाला वाटतं. पण मागे वळून पाहिलं तर परमेश्वर ज्या ज्या वेळी जे जे करतो ते आपल्या भल्यासाठीच असतं अशी प्रचिती बहुदा सर्वांना होते. आपण सर्वसामान्य माणसं आहोत. 'साधुसंत नाही. त्यामुळे आपल्याला सर्व आकार-विकार असणारच. मग त्या त्या वेळी आपल्याला बरं किंवा वाईट वाटणारच. प्रत्येकाच्या वाट्यावर हे येतच. ह्यालाच जीवन असे नाव. 'जाता जाता एक सांगावसं वाटतं की सर्व लेख माझ्या जीवनात आलेल्या व्यक्ती विषयी अन् मी अनुभवलेल्या प्रसंगांशी निगडीत आहेत. मी एक सामान्य माणूस आहे. . पण माझ्यासारख्या सामान्यांच्या जीवनातही अनुभवास आलेले हे प्रसंग किंवा भेटणारी ही माणसं किती शिकवून जातात हे सांगण्याचा मी प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. त्यात एक छोटीशी का असेना पणे फिलॉसॉफी आहे'. (उपदेश नाही) काहीतरी सांगून जाण्याचा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे. ईथे एका गोष्टीचा. मला आवर्जून उल्लेख करावसा वाटतो. मी हे लेख वेगवेगळ्या दिवशी लिहले आहेत अन ते वेगवेगळ्या दिवशी दैनिक हिंदुस्थानमध्ये प्रकाशित झाले आहेत. काही प्रसंगांचा अन बाबींचा उल्लेख एकापेक्षा जास्त लेखात आलेला आहे. वाचकांनी कृपया ती पुनरावृत्ती समजू नये. त्या त्या प्रसंगाचा, त्या बाबिचा, दुसर्या लेखातही संदर्भ असल्यानं परत लिहवं लागलं. मी एक खूप वाचलेला वाचक आहे. त्यामुळे मी लिहलेलं जर मला आवडलं तर ते इतरांनाही आवडावं हा

विश्वास काही अनाठायी नाही असं मला प्रामाणिकपणे वाटतं. ' जांनी हे लेख वाचले असतील त्यांना ते आवडले असतील. जे वाचतील त्यांना ते आवडतील हा मला विश्वास आहे. पुन्हा एकदा प्राचार्य अनंत मराठे, डॉक्टर विलास मराठे, मनीषा आणि सर्व दैनिक हिंदुस्थान परिवाराचा मी आभारी आहे, ह्या सर्व लेखांचं एक पुस्तक करून ते प्रकाशित करण्यासाठी इ साहित्यांनी जो पुढाकार घेतला आणि मला मदत केली त्यासाठी मी ई साहित्याच्या प्रशासकांचा आणि इ साहित्याच्या सर्व परिवाराचा अत्यंत आभारी आहे. हे लेख वाचून झाल्यानंतर, हे पुस्तक वाचून झाल्यानंतर ते जर तुम्हाला आवडलं तर कृपा करून आपला फीडबॅक मला कळवा. मी आपला ऋणी राहिल. .

डॉ. बंकट जाजू

प्रतिभा आणि वाचन

ज्या खेड्यात माझा जन्म झाला, तिथे फक्त चवथी पर्यंतच शाळा होती. त्यामुळे अन बाहेर कुठे शिक्षणासाठी न जाता येत असल्यामुळे, गावात फारच थोडी माणसं शिकलेली होती. अन ही माणसं ही तिसरी-चवथी पर्यंतच शिकलेली असायची. सुशिक्षित स्त्रिया तर गावात जवळ जवळ नव्हत्याच. आमच्यापेक्षा पंचवीस-तिस वर्षांनी मोठ्या असलेल्या मंडळीत, एक, विष्णूदादा दंडे अन दुसरे सदाशिवदादा दंडे हे फक्त दोन जणच बऱ्यापैकी शिकलेले होते. विष्णूदादा दंडे तर पुढे अमरावतीलाच तहसिलदार या पदावर होते. सदाशिवदादा रेल्वे मध्ये ओवरशियर होते. ते दोघं म्हणजे आमचे रोल डोडेल्स. आपण ही त्यांच्या सारखं शिकावं, असं सारखं आम्हाला वाटायचं.

गावात, कमी शिकलेले असले तरी, अतिशय हुशार, वाचनाची आवड असलेली, सामान्य ज्ञान खूप चांगलं असलेली बरीच मंडळी होती. हे सर्व संध्याकाळी ग्रामपंचायती समोर एकत्र बसून गप्पा मारायचे. ते ऐकण्यात आम्हाला खूप मजा वाटायची. आम्ही काही मित्र बऱ्याच वेळा ह्या म्हाताऱ्यांच्या आजूबाजूला उभं राहून, त्या गप्पा ऐकायचो. त्या सगळ्या वृद्धांमधील परबतराव कुहीरे मला अजून आठवतात. आम्ही

त्यांना परबतकाका म्हणायचो. अतिशय चौकस अन चाणाक्ष माणूस. ते बहुदा चवथि पास असावेत. पण गावात ग्रामपंचायतेत आलेला रोजचा पेपर (वर्तमान पत्र) ते संपूर्ण वाचायचे. त्यांना सगळ्या बातम्या माहित असायच्या. त्यांना वाचनाची खूप आवड होती. कोणाजवळही, कुठलंही पुस्तक पाहिलं की ते वाचायला मागायचे. पुढे, मला आठवतं, मी आठव्या वर्गापासून बुलडाण्याला शिकायला गेलो. तेव्हा माझा मोठा भाऊ अमरावतीला विदर्भ महा विद्यालयात शिकत होता. आम्हा दोघांनाही वाचनाची खूप आवड होती. उन्हाळ्याच्या सुट्टीमध्ये दोन-दोन महिने आम्हाला आमच्या खेड्यात रहायला लागायचं. तिथे वाचायला काय मिळणार? म्हणून आम्ही दोघांनी, बुलडाणा आणि अमरावतीहून सुट्ट्यानमध्ये घरी येतांना, बरीचशी पुस्तकं, आमच्या सरांकडून, मित्रानकडून मागून, घरी घेऊन यायचो. आम्ही आल्यावर दिवसा-दोनदिवसात परबतकाका भेटायचे. अन मग विचारायचे ‘अरे, आमच्यासाठी काही भातकं आणलं की नाही? ’ अन मग आम्ही आणलेली पुस्तकं ते आळीपाळीनं घेऊन जायचे अन वाचून परत करायचे.

कधी कधी गप्पा करतांना ते, त्यांच्या मित्रांसमोर आमच्या फिरक्या घ्यायचे. म्हणायचे, तुम्ही शहरात शाळेत शिकता, मग माझ्या प्रश्नांची उत्तरं द्या. मग आम्ही बऱ्याच वेळा, अपयशी व्हायचो. मग ते आम्हाला उत्तर सांगून हसायचे. असंच एकदा ते वर्तमानपत्र वाचत असतांना मी तिथे उभा

होतो. ते मला म्हणाले, ‘ ह्यात लिहलं आहे की अमुक-अमक्यानं, सर्वांना आवाहन केलं आहे”. आता सांग ‘आवाहन’ म्हणजे काय. मी म्हणालो ‘काका, ते आव्हान असेल. आव्हान म्हणजे, एखाद्याला ललकारण. ते म्हणाले ‘मला आव्हान नको, आवाहन चा अर्थ सांग. तो शब्द मी प्रथमच ऐकत होतो. मी गप्प बघून ते म्हणाले, अरे आवाहन म्हणजे विनंती. मग मला तो अर्थ कळला. बऱ्याच वेळा ते आम्हा मुलांना भाषेचे कोडे घालायचे, अन अर्थ आणि स्पष्टीकरण विचारायचे. एकदा म्हणाले, ‘गड्याहो मी चार ओळी म्हणून दाखवतो. ते कसं शक्य आहे हे सांगा. ओळी अगदि बरोबर आहेत. ऐका ---

पुच्छ तिन मर्कटाशी

बैलास शिंग सहा

स्त्रियेसी वस्त्र नाही

घोड्यास शिंग पहा

माकडाला तिन शेषटं असतात का? अन बैलास सहा शिंग असतात? स्त्रीला वस्त्र नाही, असं कधी होईल का? अन घोड्याला शिंग असतं का? ‘

आम्ही मुलं बुचकळ्यात पडलो. खूप विचार केला पण सांगता येईना. ते पुन्हा पुन्हा म्हणत होते, जे म्हणालो ते बरोबर आहे. मग थोडा वेळ

थांबून त्यांनी परत वरील प्रमाणे लिहलं अन अल्पविराम-स्वल्पविराम देऊन, (punctuate करून) आम्हाला दाखविलं.

मर्कटाशी पुच्छ ; तिन बैलास शिंग सहा, स्त्रीयेसी वस्त्र ; नाही घोड्यास शिंग पहा.

म्हणाले आता वाचा अन पहा सर्व बरोबर आहे की नाही ते. आम्ही तसं वाचलं अन खूप हसलो. एकदा तर म्हणाले ‘मी चार ओळीची कविता म्हणतो. तिचा अर्थ अतिशय सरळ-सोपा आहे. तो अर्थ मला सांगा. मग त्यांनी चार ओळी म्हटल्या—

अलिकूल वहनाचे वहन आणित होती, शशिधर वहनाने लोटिली मार्ग-पंथी,

नदि पती रिपू ज्याचा तात भंगोनि गेला, अहीसुत मही संगे फार दुःखित झाला.

आम्ही म्हटलं ‘काका, हे फार कठिण-कठिण शब्द आहेत. हयातून साधा अर्थ कसा निघेल?’ ते म्हणाले ‘प्रयत्न करा. फार सोपा अर्थ आहे.’ आम्ही म्हणालो, आम्ही हारलो. आता तुम्हीच सांगा. ‘ते म्हणाले, ‘ठीक आहे. आधी अर्थ सांगतो अन मग वरच्या चार ओळी समजाऊन, हा अर्थ कसा, ते सांगतो. बघा, वरील चार ओळीचा अर्थ आहे, ‘एक बाई पाणी आणित होती. तिला रस्त्यात बैलानं लोटलं. त्यामुळे तिचं मडकं फुटलं अन

कान जमिनीशी खरचटल्यामुळे दुखायला लागला. आम्हीओरडलो, 'काहीतरीच काय सांगता काका,?' ते म्हणाले, पहा अर्थ. 'अलिकुल वहनाचे वहन—अलीम्हणजे भ्रमर, भुंगा. त्याचं कुल म्हणजे कमळ, अन कमळाचं वहन-म्हणजे ज्याच्यावर कमळ बसतं ते, म्हणजे पाणी. म्हणजे ती पाणी आणित होती. आता शशी, म्हणजे चंद्र. त्याला धारणकरणारा, म्हणजे महादेव. अन महादेवाचं वहन म्हणजे नंदी-म्हणजे बैल. म्हणजे, तिला रस्त्यात बैलानं लोटलं. आता तिसरी ओळ. नदि पती कोण, तर सागर. सागराचा रिपू म्हणजे शत्रू कोण, तर अगस्ति ऋषि (. कारण तो सागराला प्यायला होता.)अन अगस्तिचा तात म्हणजे कुंभ. ऋषि. आणि कुंभ म्हणजे मडकं. म्हणजे, तिसरी ओळ झाली-'मडकं फुटलं. 'अन आता चवथी ओळ, अही म्हणजे सूर्य. सूर्याचा सुत-म्हणजे पुत्र कर्ण. म्हणजे कान. महीसंगे म्हणजे पृथ्वी (जमीन) बरोबर. जमिनीबरोबर कान खरचटला. असा आहे अर्थ. आहे की नाही गम्मत? ” असे अनेक ब्रेनटीजर्स ते आम्हाला द्यायचे. गणिताचे पण. एक तिसरी-चवथी पर्यन्त शिकलेला पण अतिशय हुशार माणूस. वाचन ही खूप. जे मिळेल ते पुस्तक, दिवाळी अंक, चांदोबा सगळ वाचून काढायचे. अशी माणसं कायम लक्षात राहतात.

बुलडाण्याला एडेड हायस्कूल मध्ये शिकत असतांना, दत्ता पाटिल म्हणून माझा एक मित्र होता. मी आठवित तिथे गेलो तेव्हा पहिल्या वर्षी त्याची अन माझी खास मैत्री नव्हती. पण पुढे नववी-दहावीत तो माझा

चांगला मित्र झाला. बुलडाण्याचे सुप्रसिद्ध ब्यारिस्टर टी. . एस. पाटील ह्यांचा तो नातू होता. बऱ्याचवेळा तो मला त्यांच्या घरी घेऊन जायचा. त्यांचं घर म्हणजे प्रचंड मोठा बंगला. बाहेर बाग, फळ झाडं. घरात मोठमोठे सोफे, खुर्च्या. मी पूर्वी कधी न पाहिलेलं. मला खूप अवघडल्यासारखं व्हायचं. पण हळूहळू माझा बुजरेपणा कमी झाला. त्याचे आजोबा खूप बिझी असायचे ते आमच्याशी कधी बोलत नसत. पण दत्ताच्या आजी मात्र खूप मायाळू अन चांगल्या होत्या. आम्हाला खूप जीव लावायच्या, खायला प्यायला द्यायच्या. दत्तानं आर्जींना सांगितलं, 'आजी, हा माझा मित्र जाजू वर्गात नेहमी पहिला असतो. नाटकात, वक्तृत्व स्पर्धेत ही बक्षीसं मिळवतो. सारखं वाचत असतो. आजीनं ओळखलं की मला साहित्याचीही आवड आहे. मग, हळूहळू त्या, त्यांच्या विषयी ही सांगायला लागल्या. म्हणल्या, 'मी काही शिकलेली नाही गड्या. मला धड लिहता वाचता येत नाही. पण मी कविता करते, गाणी लिहते. कधी कधी माझ्या मोडक्या तोडक्या अक्षरात लिहते. कधी माझ्या ह्या नातवंडांकडून लिहून घेते. मग त्यांनी मला अंशी अंशी पानाच्या पाच-सहा वहा दाखविल्या. त्या सर्व कवितांनी आणि गाण्यांनी भरलेल्या होत्या. त्याही खानदेशातल्याच होत्या. प्रती बहिणाबाई म्हणावं इतक्या त्यांच्या कविता आणि ओव्या चांगल्या अन दैनंदिन जीवनाचं तत्वज्ञान शिकवणाऱ्या होत्या. मी त्यातल्या बऱ्याच वाचल्या. काहीकाही तर त्या मला, पाठ म्हणून, गाऊन दाखवायच्या. मी स्तंभित

व्हायचो. काही लिहता वाचता न येणाऱ्या ह्या आर्जींची ही अगाध प्रतिभा. जीवनाचं सूक्ष्म अवलोकन अन त्यावर त्यांनी केलेलं भाष्य, त्यांचं मनोगत, भारावून टाकणारं होतं.

आज मागे वळून पाहतांना, विचार करतांना वाटतं की, परबत काका काय किंवा ह्या आजी काय, किती प्रतिभावंत माणसं ही. हयांचं अवलोकन, हयांच वाचन, ह्यांची प्रतिभा ;ही माणसं शिकली असती तर किती मोठी झाली असती. प्रतिभा हे ईश्वराचं देण आहे, तो ते प्रत्येकालाच वाटत नाही. पण ज्यांना देतो, त्यांना हे असं शिक्षणापासून वंचित का ठेवतो, हे एक न सुटणारं कोडं आहे. आयुष्याची वाटचाल करतांना अशी माणसं जवळजवळ सर्वांनाच कुठे न कुठे भेटतात. त्यांच्यापासून आपण किमान प्रेरणा तर घेऊच शकतो. आमच्या खेड्यातील काकांनी आमची वाचनाची आवड वाढवली. पुढे मी अन माझा मोठा भाऊ, (माजी प्राचार्य वि. म. वि० अमरावती) आम्ही खूप पुस्तकं वाचली. वाचन हा आमच्या जीवनातला मोठा छंद, आनंद. विरंगुळा ठरला. अजूनही ह्या उतार वयात त्याची साथ आहे. मी, स्वनुभवावरून सांगतो, माझ्या बायकोच्या निधनानंतर, गेली सहा वर्ष माझा सगळ्यात मोठा आधार काय असेल तर ते माझं वाचन.त्यानं मला सावरलं, आवरलं शक्ति दिली.

दुदैवानं हल्लीच्या सुशिक्षित पिढीचं वाचन फार कमी झालं आहे. हयाची मला खंत वाटते. 'आम्हाला वेळच मिळत नाही. 'ही सबब ते

सांगतात. ही सबब फार लंगडी आहे, कारण मी माझ्याच काही अतिशय व्यस्त असलेल्या विद्यार्थ्यांना अन नातेवाईकांनाही अजूनही खूप वाचन करतांना पाहतो. (अर्थात ही संख्या कमी आहे). वाचनासाठी वेळ असतो. तो काढावा लागतो. You have to manage your time. जाता जाता सांगावसं वाटतं, की जे वाचत नाहीत, ते जीवनातल्या एका मोठ्या आनंदाला मुकतात.

मी असं शिकत गेलो : भाग-1

माणसाला आयुष्यात कधी, कोणापासून, काय शिकायला मिळेल हे सांगता येत नाही. फक्त आपण आपले डोळे आणि कान सदैव उघडे ठेवले पाहिजे. अनेक चांगल्या गोष्टी मग आपण पाहू शकतो, अनेक चांगल्या गोष्टी आपण करू शकतो. फक्त त्या पाहिल्या नंतर किंवा ऐकल्या नंतर, आपल्या मनावर बिंबहून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न आपण केला पाहिजे अन नुसतेच एवढं करून भागणार नाही. त्यांचं अनुकरण करून आपण त्या पाळल्या पाहिजेत. आयुष्यभर जोपासल्या पाहिजेत.

माझ्या आयुष्याची वाटचाल करतांना मी असंच शिकत गेलो. अनेक गोष्टी मी शिकलो. वयाच्या ७७ व्या वर्षी त्यांचा आढावा घ्यावासा वाटला. त्याविषयी थोडं लिहावं असं आज वाटलं. त्या अगदी वयाच्या किंवा घडल्या क्रमांकांनच मी लिहतो आहे असं नाही.

मला आठवंतं, 1978 ला, अमरावतीच्या शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालयात जानेवारी महिन्यात माझं लेक्चरर ह्या पदावरून, असोशिएट प्रोफेसर ह्या पदावर प्रमोशन झालं, अन माझी अमरावतीहून औरंगाबादला बदली झाली. औरंगाबादला गेल्या गेल्या घर शोधलं. पण,

एकमहिनाभर शोध करूनही माझ्या बजेट मध्ये घरभाडं बसेल असं, तिन खोल्यांचं घर मला मिळेलना. तिथे घरभाडी अमरावतीपेक्षा खूप जास्त होती. नेमकं त्याच दरम्यान औरंगाबादच्या कॉलेज माधिल, एका प्राध्यापकाची पुण्याला बदली झाली होती. ते हॉस्टेलचे वार्डन असल्यामुळे वार्डनच्या क्वार्टर मध्ये राहायचे. त्यांनी महिन्याभरत ते क्वार्टर रिकामं केलं. कॉलेज ला ताबडतोब नविन वार्डन हवा होता. पण कोणीही प्राध्यापक वार्डन म्हणून जायला तयार नव्हता. कारण, ते काम फार जिकीरिचं अन कटकटिचं होतं. मला तर घर हवं होतं. मग मी माझ्या दोन-चार प्राध्यापक मित्रांना अन काही सिनियर्सना विचारलं. ते म्हणाले, नको. इथे हॉस्टेल मध्ये फार कटकटी आहेत. इथे वार्डन म्हणून काम करण, म्हणजे पाच वर्ष आपलं आयुष्य कमी करून घेण्यासारखं आहे. पण मी घर शोधता शोधता फार जिकिरीस आलो होतो. माझी दोन्हीही मुलं लहान होती, त्यामुळे त्यांना अमरावतीला एकटं बायकोच्या अंगावर टाकून देण शक्य नव्हतं. मग मी सरळ प्राचार्यांकडे गेलो आणि वार्डन म्हणून माझ्या अनुमतीचा अर्ज दिला. ते म्हणाले ‘ नक्की येतायन? मी हो म्हटलं. ते म्हणाले ‘या सामान घेऊन. ’ मग आम्ही सर्व, जून 78 ला सामान घेऊन औरंगाबादला आलो.

वार्डन झाल्यानंतर मी अगदी मन लाऊन ते काम करू लागलो. विद्यार्थ्यांच्या अनेक तक्रारी होत्या. लाइट्स, सफाई-सफाईगार ह्या नेहमीच्या तक्रारी अन काही आमच्या कॉलेजची बाहेर राहणारी गुंड

प्रवृत्तीची मुलं, हॉस्टेल मध्ये राहयचि, त्यांचा धुडगूस, पत्ते खेळणं, मारामान्या वगैरे. हळूहळू एकेक काम हाती घेतलं. सर्व विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद साधून, खेळीमेळीनं त्यांचा विश्वास संपादन केला अन काम करत गेलो. हे करतांना बरचं काही शिकलो. विशेष म्हणजे, शांत डोकं ठेवून मन ओतून काम केलं की सर्व घडी सुव्यवस्थित बसवता येते, हे शिकलो.

हे सर्व करत असतांना अनेक अडचणीत मार्गदर्शन अन सल्ला घ्यायला मला प्राचार्यांकडे जावं लागायचं. आमचे त्या वेळचे प्राचार्य गणेशराव, हे फार चांगले होते. समजून घ्यायचे. योग्य मार्गदर्शन करायचे. मग माझं, त्यांच्याकडे जाणयेण वाढलं. एक दिवस वर ऑफिस मध्ये गेलो. माझी पत्र ऑफिसच्या पत्त्यावर यायची. ती आमच्या विभागाच्या टपाल कप्प्यात टाकलेली असायची. त्या दिवशी माझं, नागपुर A. G. कडून एक लांब ब्राऊन रंगाचं पाकीट आलं होतं. ते हातात घेऊन ऑफिसच्या बाहेर आलो. बहुदा माझी नविन पेस्लीप होती. मी ते पाकीट फोडलं. डाव्या हातात पाकिट अन उजव्या हातात त्याचा फडलेला कागद होता. मी आतून स्लिप काढण्याआधीच, आमचे प्राचार्य त्यांच्या बाजूलाच असलेल्या केबिन मधून बाहेर आले. मला पाहताच त्यांनी मला हाताच्या इशाऱ्यानं बोलावलं. मी लगबगित पाकिट डाव्या खिशात टाकलं अन उजव्या हातातला फाडलेला कागदाचा कपटा समोर व्हरांड्यातच फेकला अन प्राचार्यांकडे धाव घेतली. गणेशराव सर हे सगळं पाहत होते. मी जवळ

जाताच त्यांनी माझ्या कामाविषयी बोलण्याआधी, मला म्हणाले, 'जाजू, यू आर सिनियर क्लास वन ऑफिसर. अन तुम्ही असा फाडलेला कागद व्हरांझ्यात फेकता? धिस इस व्हेरी बॅड. तो डस्टबिन मध्ये टाकायचा. जवळ कुठे डस्टबिन नसेल तर आपल्या खिशात ठेवायचा अन जिथे कुठे डस्टबिन दिसेल तेव्हा टाकायचा. ' मी अतिशय खजिल झालो. म्हणालो 'सॉरी सर. 'मग ते कामाविषयी बोलले. माझ्या ते इतकं मनावर बिंबलं की त्याच दिवशी मी प्रतिज्ञा केली की, आयुष्यात पुन्हा असं कधि करायचं नाही. विश्वास ठेवा, अतिशय नम्रपणे सांगतो, गणेशराव सरांची ती शिकवण मी आजतागायत पाळतो आहे. केवळ बाहेरच नाही तर घरात सुद्धा काही फेकायचं असलं तर मी काहीही करत असलो तरीही तो कचरा मी डस्टबिन मध्येच नेऊन टाकतो. अत्यंत साधी गोष्ट, पण तीही हया देशाच्या पंतप्राधानाना घसा ओरडून सांगावी लागते.

अमरावतीच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात जवळ जवळ नऊ वर्षे सर्विस झाल्यानंतर मी आय. आय. टी. , मुंबईला एम. टेक. ह्या पदविउत्तर शिक्षणासाठी गेलो. आय. आय. टी. च्या ज्या ज्या प्राध्यापकांनी दोन वर्षे आम्हाला शिकवलं, त्यांच्याकडून बऱ्याच गोष्टी मला शिकता आल्या. त्यापैकी एक-दोन मला कटाक्षानं लक्षात आहेत. एम. टेक. वरून परत आल्यानंतर मी त्या आयुष्यभर अनुसरल्या. सर्वात प्रथम मला आठवतात त्या पारीख मॅडम. त्यांनी मला पहिल्या सत्रात एक, अन दुसऱ्या सत्रात एक

असे दोन विषय शिकवले. एवढंच नव्हे तर त्या माझ्या एम. टेक. प्रोजेक्ट च्या गाइड ही होत्या. (पुढे मी 1981-84 ला मुंबई आय. आय. टी. तूनच ह्याच मॅडम च्या मार्गदर्शनाखाली पीएच. डी. ही केलं.) मॅडम, वर्गात अतिशय मन लावून शिकवायच्या. त्या आपल्या विषयात तर निष्णात होत्याच, पण वर्गात जे आणखी माझ्या लक्षात राहिलं, ते म्हणजे, त्यांची शिकवण्याची पद्धत. अतिशय मृदु भाषेत पण खणखणीत आवाजात त्या शिकवत. खऱ्या अर्थानं त्यांनी स्टूडेंट्स डिग्नीटी (विद्यार्थ्यांना योग्य मान देण) अभ्यासली होती. वर्गात त्या, विद्यार्थांचा कधीच पाणउतारा करत नसत. शिकवतांना मधून मधून ‘अॅम आय क्लियर प्लीज?’ ‘शुड आय रीपीट इट प्लीज?’ म्हणायच्या. त्यांनी कोणाला एखदा प्रश्न विचारला, अन विद्यार्थ्यांनं जर चुकीचं उत्तर दिलं तर, ‘नो सर. हाऊ कॅन इट बी लाइक दॅट?’ असं अत्यंत समजूत घातल्या सारखं बोलून, बरोबर उत्तराकडे न्यायच्या. साधी गोष्ट आहे ही. पण मी आमच्या बऱ्याच प्राध्यापक मित्रांना, विद्यार्थ्यांना हिडिसफिडिस करण, कमी लेखण, त्यांचा पाणउतारा करण, असं करतांना पाहिलं आहे. मी पुढे आयुष्यभर मॅडम सारखं वर्गात बोलत, शिकवत राहिलो. त्याचा खूप सकारात्मक परिणाम झालेला मी अनुभवला आहे.

त्याचवेळी तिथल्या आमच्या विभागाचे प्रमुख डॉ. सुखात्मे ही आम्हाला एक विषय शिकवायचे. एक आदर्श शिक्षक त्यांच्यापेक्षा वेगळा

असूच शकत नाही, हा आमचा त्यांच्या वरचा विश्वास अन श्रद्धा. . त्यांच्याकडून एक अत्यंत साधी पण आम्हा शिक्षकांना रोज करावी लागणारी गोष्ट मी शिकलो. ते वर्गात आल्याबरोबर आधि संपूर्ण ब्लॅक बोर्ड स्वच्छ पुसून काढायचे, अन मगच शिकवायला सुरवात करायचे. खरं म्हणजे हे अत्यंत आवश्यक आहे. आमचे बरेच मित्र फळ्यावर आधिचं लिहलेलं, संपूर्ण पुसत नाहीत. लागेल तेवढी जागा किंवा अर्धा फळा पुसतात. पुढे जसं जसं शिकवण पुढे जातं अन फळ्यावर काही आकृत्या काढायच्या असल्या किंवा समीकरण लिहायची असली, तर मग मध्येच थांबून ते करावं लागतं. बऱ्याच वेळा अर्ध्या पुसलेल्या फळ्यावर लिहलं तर, अर्ध आता आपण लिहालेलं अन अर्ध आधीच्या तासाचं, एकमेकात मिसळतात अन विद्यार्थी पार गोंधळून जातात. हे मी अनुभवावरून सांगतोय. फळा संपूर्ण पुसून काढायचा दूसरा फायदा असा की आपण कधी घाई गर्दीत क्लास वर आलो, तर स्टार्ट घेण्यापूर्वी स्टेडी व्हायला तेवढाच वेळ मिळतो. श्वास नॉर्मल होतो. मी मग स्वतःही ती सवय करून घेतली. सुरवात चांगली होते हे मी अनुभवलं आहे. अशा अनेक शिकवणी मला सांगता येतिल.

दैनंदिन जीवनात तर आपण अनेक गोष्टी शिकत असतो. अगदि म्हातारे होईपर्यंत. मागच्याच वर्षीची गोष्ट. शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय औरंगाबादचं गोल्डन जुबिली वर्ष साजारं करण्यात आलं. आयोजकांनी खुप मेहनत घेऊन तिन दिवस भरगच्च कार्यक्रम ठेवले होते.

1963 पासून तर 2019 पर्यंतच्या ग्रॅजुएट झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना ह्या कार्यक्रमाचं, आमंत्रण होतं. एक दिवस पूर्ण माजी विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्रमासाठी राखून ठेवण्यात आला होता, मी त्या महाविद्यालयातूनच 1966 ला, बी. ई. झालेला विद्यार्थी आहे. त्यामुळे, मलाही हे आमंत्रण होतं. शिवाय मी ह्याच महाविद्यालयाचा 2000 अन 2001 अशी दोन वर्ष प्राचार्यही होतो. म्हणून मला खास बोलवण्यात आलं होतं. कॉलेजच्या जवळ असलेल्या एका श्री स्टार हॉटेल मध्ये त्यांनी माझी रूम सुध्दा बूक करून ठेवली होती. मी पुण्याला राहतो. पुण्यावरूच मी माझी कार व ड्रायवर घेऊनच जाणार होतो. 1965 ला बी. ई. झालेला व शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय पुणेचा माजी प्राचार्य असलेला माझा एक मित्रही ह्या कार्यक्रमाला येणार होता. मी त्याला म्हटलं 'तुझी गाडी घेऊ नको. माझ्याच गाडीत आपण दोघं जाऊ. 'मग आम्ही दोघं बरोबर गेलो. त्याचं, यायचं वेळेवर ठरल्यामुळे त्याची हॉटेल मध्ये रूम बूक झालेली नव्हती. माझ्या रूम मध्ये, नाहीतरी मी एकटाच होतो. मी त्याला म्हणालो 'तू माझ्याच खोलीत रहा, आणखी एक खोली कशाला? आम्ही संध्याकाळी सहा वाजता आमच्या खोलीत पोहचलो. रात्री थोड्या गप्पा, नंतर जेवण करून झोपलो. सकाळी मी त्याच्या अगोदर उठलो. तो झोपलेलाच होता. मी उठलो तसाच ब्रश वगैरे घेऊन बाथरूम मध्ये गेलो. आत गेल्यावर दाराची latch लावली. सर्व आटोपून ब्रश वगैरे करून दार

उघडायला गेलो तर, दाराची latch उघडेना. मी डावीकडे एकवेळा फिरवली, नंतर उजवीकडे ही फिरवून पहिली. पण latch उघडेचना. ती फिरत नव्हती. पाच मिनिट प्रयत्न केला. बरं,

बाथरूम मध्ये जातांना मोबाइलही बरोबर घेऊन गेलो नाही. शेवटी दार ठोठावून मित्राला उठवलं. त्याला म्हणालो आतून latch उघडतच नाही. मग त्यानेही काही सूचना दिल्या. मी म्हणालो, 'ते सर्व करून झालंय. 'त्याने बाहेरूनही प्रयत्न करून पहिलं, पण जमेचना. शेवटी त्यानं रीसेप्शनला फोन करून हॉटेलचा माणूस बोलावला. त्याने काहीतरी करून ती उघडली, व मी बाहेर आलो. पण अंगावर काटा आला. वाटलं, बरं झालं, मित्राला माझ्याच रूम मध्ये रहायला सांगितलं. नाहीतर एकटा बाथरूम मध्ये बंद झालो असतो. तिला खिडकी ही नव्हती. माझ्याजवळ मोबाइल नाही. सर्व पंचाईतच झाली असती. त्या पूर्वी मी देशातच नाही तर अकरा देशात फिरलेला होतो. पण कधी असं झालं नाही. बऱ्याच प्रसंगी तर मी एकटाच होतो. पण असं कधी काहीही होऊ शकतं. त्यादिवशी कानाला खडा लावला की एकटा असतांना असा बाथरूमचा दरवाजा बंद करायचा नाही, अन मोबाइल घेऊनच आत जायचं. आयुष्य केंव्हा काय शिकवेल सांगता येत नाही.

काही छोट्या छोट्या पण महत्वाच्या शिकवणीही आठवतात. बरेच लोक जेवण झाल्यानंतर आपलं ताट ही उचलून ठेवत नाहीत. मग ते

त्यांच्या बायकोला किंवा आईला उचलून ठेवावं लागतं. ते उचलून ठेवण्यात त्यांच्यावर माशा घोंगावत असतात. बायको उरलेला स्वयंपाक करून स्वतःच्या जेवणाच्या घाईत असते. अशावेळी एकतर तिला आपलं जेवण बाजूला ठेवून ते ताट अगोदर उचलून ठेवावं लागतं, किंवा फारच भूक लागली असेल तर त्या ताटाच्या बाजूला बसून जेवावं लागतं. मी ही बरेच वर्षे हेच करत होतो. एकदा माझा पुतण्या सपत्नीक आमच्याकडे दोन-चार दिवसांसाठी आला. आम्ही दोघेही बरोबरच जेवायला बसायचो. त्याचं जेकी झालं कि तो त्याचं ताट उचलून बाहेर भांडे घासण्याच्या जागी नेऊन ठेवायचा. माझी बायको त्याला म्हणाली 'अरे राहू द्या. मी ठेवते उचलून किंवा सुनबाई ठेवेल. मग त्यान वर नमूद केलेली सर्व कारणे सांगितली व म्हणाला 'ते ताट तसं पडत राहिलेलं मला आवडत नाही. अन उचलून ठेवायला असं काय लागतं? त्या दिवशी खरंच ते मला पटलं. अन त्या दिवसापासून मी रोज आपलं ताट उचलून ठेवतो. कुठे पाहुणा म्हणून गेलो तरी, ताट कुठे ठेऊ, म्हणून विचारतो. अन हे मी माझ्या लग्नानंतर बऱ्याच वर्षांनी, माझ्या पुतण्याकडून शिकलो.

मी कुठेही असलो (अगदिप्रवासात सुद्धा)तरी, रोज झोपण्यापूर्वी देवाचं नाव घेतो, अन मग झोपतो. घरी तर हे करतोच, पण कुठे पाहुणा गेलो, हॉटेल मध्ये थांबलो तरी हे करतो. मला आठवतं, मी आठव्या वर्गात बुलडाण्याला, एडेड हायस्कूल मध्ये शिकायला असतांना, आमच्या

वर्गाला, विज्ञान हा विषय, प्रमिलाताई देशपांडे मॅडम शिकवायच्या. त्या विषय तर छान शिकवायच्याच पण त्या बरोबर इतर चांगल्या चांगल्या गोष्टीही सांगायच्या. एकदा वर्गात शिकवतांना त्या म्हणल्या. आपण चांगले विचार करत रोज झोपवं. झोपण्यापूर्वी देवाचं नाव घ्यावं. ते माझ्या मनात इतकं ठसलं की त्या दिवसापासून आज पर्यन्त मी नेमानं देवाचं नाव घेतो. . त्याचे सुपरिणाम ही मी अनुभवले आहेत. कदाचित त्याचा ह्याच्याशी काही संबध नसेल, पण, नव्वद टक्के वेळा, मी झोपलो की पाच मिनिटात मला झोप लागते.

माझे मोठे भाऊ डॉ. एस. एन. जाजू (माजी प्राचार्य, विदर्भ महा विद्यालय, अमरावती), ह्यांच्या कडून तर मी अनेक गोष्टी शिकलो. अगदि विद्यार्थी दशेपासून, मी माझ्या भावाला रोजचा खर्च डायरीत लिहातांना पहिलं. त्यांना ही सवयच होती. मग महिन्या-दीड महिन्यांनी, एका पानावर त्याची बेरीज करायची. मी ही त्यांच्या पासून हा धडा घेतला. आणि माझ्या शाळा, कॉलेजच्या दिवसापासून तो आज रिटायर होऊन 19 वर्ष झाली तरी, मी रोजाचा खर्च डायरीत लिहातो. ज्या दिवशी काही झालाच नसेल त्या दिवशी, Nil लिहायचं. त्यांची, मी आत्मसात केलेली दुसरी सवय, म्हणजे प्लॅनिंग. एखादा कार्यक्रम असो, समारंभ असो, की लग्न असो, ते नेहमी, पेन वं डायरी हातात घेऊन, कोणत्या वेळी काय करायचं, कोणाला ते सोपवायचंसामान काय लागेल, माणसं किती येतील, मेनू काय, त्याचा

अंदाजे खर्च किती, हे सगळं पद्धतशिर लिहून काढायचे. हे मी त्यांच्या कडून शिकलो. माझ्या दैनंदिन जीवनात तर मला ह्याचा फायदा झालाच, पण पुढे मी विभाग प्रमुख, प्राचार्य असताना माझ्या टेक्निकल कार्यक्रमात, अगदी राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय स्तराचे सेमिनार, कोन्फरंसेस आयोजित करतांनाही त्याचा मला खूप उपयोग झाला. माझी वाचनाची आवड, ही, त्यांनीच निर्माण केलेली. मला ब्रिज खेळणं ही त्यांनीच शिकवलं. पुढे पुढे ते स्वतः जास्त ब्रिज खेळले नाही, पण मी मात्र दहा-पंधरा वर्ष एका चांगल्या टिम मध्ये ब्रिज खेळलो वं बक्षीसही मिळवली.

मी असं शिकत गेलो : भाग-2

आयुष्यात बऱ्याच अन बहुअंशी गोष्टी आपण मित्रांकडून शिकतो. चांगल्या आणि वाईट ही. मित्र कसे आहेत ह्यावर ते अवलंबून असतं. मला एक अत्यंत चांगली गोष्ट, म्हणजे, माझं सकाळचं फिरणं अन थोडासा व्यायाम ह्या गोष्टी माझ्या मित्रांपासून शिकायला मिळाल्या. मला आठवतं, बुलडाण्याच्या एडेड हायस्कूल मधून 1961 साली एस. एस. सी. झाल्यानंतर मी विदर्भ महा विद्यालय, अमरावती ला, प्री यूनिवर्सिटी ला प्रवेश घेतला. मी तिथे वेस्ट हॉस्टेल मध्ये राहायचो. माझ्या शेजारच्या रूम मध्ये आमच्याच हायस्कूल मधून माझ्या एक वर्ष अगोदर एस. एस. सी. झालेला, माझा एक मित्र रघु भालेराव राहायचा. त्याचं सगळं काम शिस्तीत असायचं. सकाळी पाच-सहाला लवकर उठायचा. शेजारच्या ग्राऊंड वर रनिंग ला जायचा. मग थोडी आसनं वगैरे करायचा. त्याचं ते सगळं पाहून मी ही त्याच्या बरोबर ते सर्व करू लागलो. पण पुढे औरंगाबादला इंजीनीरिंग ला गेल्यानंतर हे सुटलं. कारण तिथे सबमिशन वगैरेसाठी रात्री उशिरा पर्यन्त जागावं लागायचं. मग सकाळी उठायचा कंटाळा यायचा. पण माझ्या सुदैवानं, मी अमरावती इंजीनीरिंग कॉलेज ला, प्रादयापाक म्हणून

रुजू झाल्यानंतर माझे काही मित्र, म्हणजे प्रा. मुकुंद गोखले, प्रा. वाघोदेकर हे ही माझ्या प्रमाणे रुख्मिणी नगरात राहायचे. त्यात वाघोदेकर, रोज गोखलेला घेऊन मला सकाळी उठवायला यायचा. मग आम्ही तिघं मालटेकडी कडे धावायला जायचो. त्याची नंतर इतकी सवय झाली की एखाद दिवशी जाण झालं नाहीतर फार चुकल्या सारखं वाटायचं. इतकं ते अंगवळणी पडलं की आजतागायत सुरूच आहे. त्याचे अनेक फायदे झालेत मला.

मला वाटतं, आमच्या लग्नानंतरच्या सात-आठ वर्षां नंतरची गोष्ट असेल. आम्ही मुंबईहून रेल्वेनं आलो अन बडनेच्याला उतरलो. मी, माझी बायको अन 4, 5 वर्षांची आमची मुलगी. जवळ तिन सूटकेस अन एक मोठी बॅग होती. मग सामान बाहेर आणायला हमाल केला. तो नेहमी प्रमाणे त्याच्या पद्धतीनं पैसे मागू लागला. मी म्हणालो, 'खूप जास्त मागतो आहेस तू. एवढे, एवढे घे. थोडी घासघिस करून दहा, पंधरा रुपये कमी केले. बडनेच्याहून थेट रिक्षेनं, घरी आलो. सामान-बिमान घरात घेतलं अगोदर हात, तोंड धुवून चहा घेत बसलो, तशी माझी बायको म्हणाली, 'एक विचारू? 'मी म्हटलं 'काय?' ती म्हणाली बरेच दिवसांपासून तुम्हाला सांगणार होते, म्हटलं, आज बोलावं. तुम्ही हया हमलांशी कशाला घासघिस करता? ते बिचारे आपल्या चार, पाच बॅगा घेऊन, जिना चढून आपलं सामान आणतात. अन त्यानं 100 रुपये मागितले, तर आपण 75 म्हणतो. अन

शेवटी 80—85 देतो. म्हणजे 10, 15 वाचवतो. खरं तर ते त्याच्या अंग मेहंनातीचे असतात. आपण 10—15 रुपये घर खर्चात कुठेही कमी करू शकतो. आपण हॉटेल मध्ये सूप घेतो, त्याचे, काहीही नं बोलता, 50—60 रुपये देतो. (आता तर सुपासाठी दीड—दोनशेरुपये द्यावे लागतात.)मग त्या गरिबाशी आपण कशाला घासघीस् करतो. उलट, एखाद्या वेळेला त्या हमालाला ठरल्यापेक्षा पाच रुपये जास्त द्या, अन त्याचा चेहरा पहा, त्याच्या चेहऱ्यावरच्या आनंदाची किंमत पाचशे रुपयांपेक्षा जास्त होईल. ‘

मी म्हटलं ‘खरं आहे तुझं. पटलं मला. ह्यापुढे आपण हे कटाक्षानं पाळू. अगदिच अवास्तव मागितलं, तर योग्य समजून देऊ. हा, देण्यातला आनंद मला माझ्या बायकोकडून शिकायला मिळाला. दारावर आलेल्या भाजीवाल्याशीही ती भाव करायची नाही. फक्त सुरवातीला ‘ठिकसे लगाना भैय्या ‘ हे एक वाक्य बोलायची. मग त्यानं जे लावलं ते ‘ ठिकसे ‘च आहे असं समजून पैसे द्यायची. आमच्या शेजारच्या वाहिनी तिला एकदा म्हणाल्या, ‘ताई तुम्ही भाव बरोबर करत नाही. हे मेले फार जास्त लावतात दारावर’ ‘माझी बायको म्हणाली, ’ ताई, त्याच्या गाडीतली सर्व भाजी पाच-सहाशे रुपयांची असेल. ती अगदी खेरखारधरून सगळी विकली तर त्याला स्वतःल दिड-दोनशे रुपये मिळत असतील. अन आपल्या सारख्या पाच-सहा जर्णीनी भाव केला तर त्याचे गरीबाचे 40-50 रुपये कमी होतिल.

आपण 4-5 रुपये प्रत्येकी वाचवू. 'असं होतं तिचं तर्क शास्त्र. पण फार मोठं शिकवून गेलं ते मला.

अन आता एक मजेदार शिकवण. ही मी पूर्वीही माझ्या एका प्रकाशित लेखात (असंहि होऊ शकतं)लिहली होती. इथे, परत लिहाण्याचा मोह आवारात नाही.

औगस्ट 2008 मध्ये अमेरिकेतील फ्लॉरिडा स्टेट मधिल जॅकसनव्हली इथे आमच्या 'Heat Transfer ' ह्या विषयावर एक अंतरराष्ट्रीय कॉन्फ्रेंस होती. त्या कॉन्फ्रेंससाठी आयोजकांनी जगभरातील संबंधित संशोधकांचे रिसर्च पेपर्स बोलावले होते. ह्या कॉन्फ्रेंस साठी मी आणि माझ्या मार्गदर्शनाखाली पीएच. डी. झालेला माझा विद्यार्थी डॉ. आशीष महल्ले (सध्या तो शासकीय अभियांत्रिकी महा विद्यालय अमरावती येथे मेकॅनिकल विभागाचा प्रमुख आहे)आम्ही दोघांनी मिळून एक पेपर पाठवला होता. त्यांनी तो स्वीकारला आणि तो पेपर प्रेझेंट करण्यासाठी त्यांनी आम्हाला निमंत्रण पाठविलं. ही कॉन्फ्रेंस Jackson Vallie ला 5 ते 8 औगष्ट २००८ पर्यंत होती. नेमकं त्याच वेळेला इन्फोसिस ह्या कंपनीत काम करणारा माझा मुलगा त्यांच्याच एका प्रोजेक्टसाठी शिकागोला होता. तिथे त्याला एक वर्ष झालं होतं. माझी सून आणि नातूही त्याच्या बरोबरच होते. मग मी आणि माझ्या बायकोनी जायचं ठरविलं. म्हटलं दोनेक महिने मुलाकडे राहता येईल अन कॉन्फ्रेंस मध्ये पेपर

ही प्रेसेंट करता येईल. मग तसं मुलाला कळवून आम्ही दोघे एक जुलैलाच शिकागोला पोहचलो. माझ्या मुलानं तोपर्यंत माझी कॉन्फ्रेंसची रजिस्ट्रेशन फीज भरून ठेवली होती. ज्या Hyatt Hotel कॉन्फ्रेंस होणार होती त्याच हॉटेलमध्ये माझी 5 ऑगस्ट ते 8 ऑगस्ट, म्हणजे 4 च्या रात्रीपासून 8च्या दुपार पर्यन्त, माझी रूमही बूक करून ठेवली होती. खरं म्हणजे, त्यानं, आमच्या सर्व कुटुंबाची ओरलंडोची ट्रीपच ठेवली ठरवून होती. 1ऑगस्ट ते 4 ऑगस्ट आम्ही सर्व ओरलंडोला, Disneyworld, Universal Studio, Sea-World पाहून, 4 ला संध्याकाळी मी ओरलंडोहून बसने Jackson Vallie ला जाणार होतो. (140 मैल), अन बाकी सर्व शिकागोला परत येणार होते. त्याने माझं, 8 च्या संध्याकाळचं, सहा वाजेच Jackson-Valiee ते शिकागो (दीड तासाची फ्लाइट) चं तिकिट ही बुक करून ठेवलं होतं.

ठरल्या प्रमाणे मी 4 ऑगस्ट ला संध्याकाळी सात वाजता, Jackson-Valliee ला पोहचलो. बस थांबली तेथून, Hyatt हॉटेल पायी चालून जाण्या इतकं जवळ होतं. पायीच गेलो. रूम अगोदरच बूक असल्यानं लवकरच रूम मिळाली. हॉटेल प्रचंड मोठं होतं. मला सतराव्या मजल्यावर रूम मिळाली. सुदैवान आमची कॉन्फ्रेंस 16 व्या अन 17 व्या मजल्यावरच्या चार कॉन्फ्रेंस हॉल मध्येच होणार होती. मी रूम मध्ये जावून फ्रेश होऊन आमच्या वेलकम डिनर ला गेलो. आमच्याच मजल्यावर,

दुसऱ्या दिवशी सकाळी 9 वाजता कॉन्फरन्स चं उद्घाटन होतं. Deputy Chairman of Energy commission, U. S. A. (Madam) ह्या उद्घाटन करून, की नोट अँड्रेस देणार होत्या.

सकाळी बरोबर 9 ल कार्यक्रमाची सुरवात झाली. अवघ्या 3 मिनिटात प्रमुख पाहुण्यांचं स्वागत अन परिचय आटोपला. आपल्या कडच्या सारखं 7-8 पाहुणे स्टेज वर, नंतर प्रत्येकाला हर-गुछ, नंतर प्रत्येकाचं भाषण (बहुधा, असंबद्ध चं.), असा काहीच प्रकार नाही. बरोबर नऊ वाजून तिन मिनिटांनी की नोट अँड्रेस सुरू झाला अन दहा वाजता संपला. मग एक 15 मिनिटांचा टी ब्रेक होवून, 4 वेगवेगळ्या सेमिनार हॉल मध्ये 4 वेगवेगळे पूर्वनियोजित टेक्निकल सेशन सुरू झाले. मग दररोज सकाळी 9 ते 11 पहिला सेशन, नंतर 15 मिनिट ब्रेक नंतर दूसरा सेशन, नंतर लंच ब्रेक अन मग पुढचे दोन सेशन. असे चार दिवस भरगच्च सेशन आणि डिस्कशन्स झाले. मजा आली, खूप चांगला अनुभव होता तो. शेवटच्या दिवशी, म्हणजे 8 औगष्ट ला, तिन वाजताच कॉन्फरन्स संपणार होती. माझी फ्लाइट 6 वाजता असल्यानं मी साडेतीनलाच हॉटेल सोडणार होतो. तशी नोंद मी आधिच होटलच्या रिसेप्शन ला देवून, तिन वाजता माझ्या साठी टॅक्सी बूक करायला सांगितली होती. जगभर मोठी चैन असलेल्या पंचतारांकित हयात (Hyatt)हॉटेल ते. तिथे सर्व गोष्टी कम्प्युटर मध्ये एंटर

केलेल्या असतात अन सर्व संबधितांना ते कळवलेलं असतं. पण अशाही ठिकाणी असं काही होऊ शकतं, असं मला वाटलं नाही.

चवथ्या दिवशी कॉन्फरन्स दुपारी तिनला संपणार होती, पण सुरु मात्र रोजच्या सारखी नऊ वाजताच होणार होती. म्हणून मी तिसऱ्या दिवशी रात्रीच माझं सामान आवरून माझी सूटकेस पॅक केली. फक्त सकाळी बरोबर घ्यायचा एक पाऊच वर ठेवला. सकाळी अंधोळ करून रात्रीचे कपडे सूटकेस मध्ये ठेवले की सूटकेस तय्यार. उद्देश हा की, कॉन्फरन्स संपल्या बरोबर रूम मध्ये येवून सूटकेस घेतली की चालले. वेळेवर काही आवराआवर नको. मग मी सकाळी माझं सर्व आटोपून, पाऊच घेवून हॉल मध्ये गेलो. 11 वाजता टी ब्रेक झाला, तसं आठवलं की आपण सकाळची बी. पी. ची गोळी घेतलीच नाही. माझी रूम त्याच मजल्यावर असल्यानं मी गोळी घ्यायला रूम वर गेलो. रूम उघडून पहातो, तर आत माझी सूटकेसच नाही. गायब. घाबऱ्या-घाबऱ्या पलंगाच्या आजूबाजूला, तबले खाली, बाथरूम मध्ये सर्व पाहिलं. पण सूटकेस नाही. तरी बरं झालं, माझा पासपोर्ट आणि पैसे माझ्या अंगावरच्या पाऊच मध्येच होते. (मी जवळ जवळ 11 देशफिरलो आहे. प्रत्येक वेळी माझ्या गळ्यात ते पाऊच असतं अन पैसे आणि पासपोर्ट त्याच्यातच असतो. ते मी कुठेच गळ्यातून काढत नाही.) मग मी ताबडतोब होटलच्या रीसेप्शन वर गेलो. त्यांना सर्व सांगितलं. तें म्हणाले रूम क्लीन करायला जी बाई येते, तिने ती ठेवली असेल. ती बाई

तिथेच कुठे असेल. यू जस्ट चेक प्लीज. अवर मॅन विल कम देअर इन 5 मिनिटस. मी परत 17 व्या मजल्यावर गेलो. माझ्या रूम च्या बाहेर कोरिडोर मध्ये पाहिलं. एका रूमच्या समोर काही sanitary material च्या बाटल्या व झाडू दिसले. मला वाटलं, ती बाई इथेच कुठे असेल, म्हणून त्या रूम समोर जाऊन उभा राहिलो. तेवढ्यात एक apron बांधलेली, आफ्रिकन बाई हातात झाडू घेऊन बाहेर आली. मी तिला इंग्रजीत माझा रूम नंबर सांगितला व माझी सूटकेस कुठे आहे असं तिला विचारलं. तिने कपाळावर हात मारला अन म्हणाली, 'म्हणजे, तुम्ही अजून गेला नाहीत? इथेच आहात?' मला ती पॅक केलेली सूटकेस दिसली. मला वाटलं, तुम्ही ती विसरलात, म्हणून मी, आताच ती सूटकेस खाली सेकुरिटी मध्ये जमा करून आले. 'मी म्हटलं ' I have already noted on reception that I will check out at 3. 30P. M. Did you not see the note? ' ती गडबडली. कारण तिची चूक झालीच होती. जास्तीचा कारभार करून ठेवला होता. मग ती घाई घाईत मलाखाली सेकुरिटी ऑफिस मध्ये घेऊन गेली. तिथल्या ऑफिसरनी नुकतंच माझ्या सूटकेस चं लॉक उघडून एक एक सामानाची व कपड्यांची यादी करायला सुरवात केली होती. ती बाई त्यांना म्हणाली, 'I am sorry. That luggage belongs to this gentleman. He has not yet checked out. I wrongly thought that he has left and brought it to you. I am very sorry. 'मग

त्या बाईनं आणि सेकुरिटी ऑफिसरनं पुन्हा पुन्हा माझी माफी मागितली अन सर्व सामानासह सूटकेस मला परत दिली. मी तक्रार केली असती तर त्या बाई वर कारवाई झाली असती. पण मला तसं काही करायचं नव्हतं. पण जवळ जवळ दिड तास मला ह्या चिंतित अवस्थेतून जावं लागलं. त्यात माझा एक टेक्निकल सेशनही गेला. पुढे सर्व ठीक झालं.

पण असंही होऊ शकतं. खरं म्हणजे ह्या पंचतारांकित हॉटेल्स मध्ये चेक इन आणि चेक आऊट वेळीची रीतसर नोंद असते अन ते सर्व संबधिततांना सूचित केलेलं असतं. त्या दिवसापासून एक धडा शिकलो की हॉटेल मधून अगदी निघे पर्यन्त पूर्ण सामान पॅककरून ठेवायचं नाही. किमानपक्षि अन्डरवेयर बनियनतरी सूटकेस वर वाळत ठेवायचे. (वाळलेले असले तरीही.) त्यांना आत टाकायला काय वेळ लागतो?

2003 सालची गोष्ट. मी त्यावेळी नागपूरच्या रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज चा प्राचार्य होतो. त्या वर्षी जुलैच्या महिन्यात पोर्तुगाल मध्ये लिसबन येथे वर्ल्ड एड्युकेशन समिट होणार होती. जवळ जवळ चार दिवसाची ती कॉन्फ्रेंस होती. त्यात जगातल्या मोठमोठ्या शिक्षण संस्थांचे, वर्ल्ड बँकेचे प्रततिनिधी येणार होते. त्यात एक मोठं प्रदर्शनही आयोजित करण्यात आलं होतं. त्यात अनेक संस्थांचे शिक्षणा संबंधीचे स्टाल्स लागणार होते. डिस्कशन्स, इंटरअॅक्शनस असे भरगच्च कार्यक्रम होते. त्या समिटला उपस्थित राहून आपलाही एक स्टॉल लावायचा, अनेक परराष्ट्रीय

विद्यापीठांशी collaboration करता येण्याच्या कुठल्या संधी आणि शक्यता आहेत, हे पाहायचं असं आमचे चेअरमन सुनीलजी रायसोनी ह्यांनी ठरवलं. आणि मग ह्या समिट साठी, ते स्वतः, मी, आणि आमचे एक आणखि अधिकारी असं तिघांनी जायचं असं ठरलं. नेमके त्याच वेळी माझे जावई नितिन हे दोन वर्षांच्या त्यांच्या कंपनी च्या प्रोजेक्ट साठी लंडन ला होते. माझी मुलगी आणि नात तिथेच होती. केव्हातरी बोलण्याबोलण्यात मी हे रायसोनीसाहेबांना सांगितलं होतं. ते मला म्हणाले, 'सर, तुम्ही समिटच्या चारपाच दिवस अगोदर लंडनला जावयकडे जा अन तिथून समिटच्या एक दिवस आधी लिस्बन ला पोहचून जा. लंडन –लिस्बन फ्लाइटने फक्त तिन तासंच अंतर आहे. आम्ही दोघं सरळ वेळेवर लिस्बनला पोहचून जाऊ. मग आमचा तिघांचा शेंगन व्हिसा त्यांनी करून घेतला. त्यासाठी इंटरव्ह्यू ला वगैरे काही जावं लागलं नाही. पण मला लंडन साठी UK चा व्हिसा लागणार होता. मग रीतसर सर्व कागद पत्र जोडून माझ्या लंडन व्हिसा साठी अर्ज केला.

मला ब्रिटिश कौन्सिल ने इंटरव्ह्यू साठी तारीख दिली अन त्या दिवशी मुंबईला हजर रहायला सांगितलं. इंटरव्ह्यू सकाळी दहा वाजता होता. मी बरोबर वेळे आधी तेथे पोहचलो. ठरल्या वेळी मला आत बोलावलं. तिथे एक इंग्लिश मॅडम होत्या. मी बसलो. ब्रीफकेसे उघडून माझा अर्ज अन त्याबरोबर लागणारे सर्व कागदपत्र वर काढले. मग त्यांनी एक

दहा पंधरा मिनिटं काही प्रश्न विचारले अन बाहेर थांबायला सांगितलं. साधारणतः 40 एक मिनिटांनंतर एक माणूस आमच्या वेटीगाच्या जागी आला. ज्यांचे ज्यांचे विसा रीजेक्ट झाले, त्यांची नावं त्यानं वाचली. त्यात माझंही नाव होतं. मी त्याला विचारलं ‘का रीजेक्ट झाला?’ ‘तो म्हणाला तसं सांगता येत नाही. पण 16 नंबरच्या काउंटर वर पहा काही कळेल तर. मी त्या काउंटर वर गेलो अन विचारलं. ते गृहस्थ म्हणाले, आम्ही तुम्हाला कारण सांगू शकत नाही. यू हॅव टू रिअपलाय.

मला त्या गृहस्थाची नावाची बॅज त्याच्या शर्टवर दिसली. महाराष्ट्रियन माणूस होता. मी मागे एकदा केव्हातरी एकलं होता की कौन्सिल मधल्या आणि एयरपोर्ट वरच्या मराठी माणसाशी मराठीत बोललं, तर ते आपली मदत करतात. मग मी त्याला त्याचं नाव घेऊन मराठीत विन्नती केली. तो म्हणाला ‘Financial support inadequate ‘ असं लिहलं आहे. मी म्हटलं ‘ मी माझी बँक स्टेटमेंट्स लावले आहेत आणि शिवाय माझी सर्व ट्रीप आमची मॅनेजमेंट करणार आहे एस, त्यांचं लेटर ही मी जोडलं आहे. ‘ ते ग्रहस्थ म्हणाले, आता काहीच करता येत नाही. परत अर्ज करा. मी फारच नर्वस झालो. ही माझी पहिलीच फॉरेन ट्रीप होती. बाहेर येऊन रायसोनी सरांना फोन केला. ते म्हणाले, तिथे फोर्टवरच आपल्या एजेंटचं ऑफिस आहे, तिथे जाऊन परत अर्ज करा. तो सगळं करेल. मी त्या एजेंट कडे गेलो. तो म्हणाला ‘ ह्या लोकांचं असंच सर्व व्हिम वर काम

असतं. सर, तुमच्या जवळ, तुमच्या एखाद्या आणखी अकाऊंट चं पासबूक असेल तर त्याची झेरॉक्स लाऊन देऊ. ‘ मग आम्ही विसा फिज वगैरे भरून, परत अर्ज केला. मी नागपूरला परत आल्यानंतर लगेच सात दिवसांनंतर विसा चा इंटरव्ह्यू आहे असं कळलं. ठरल्या दिवशी पोहचायचं होतं. मी सहज विचार केला की, मागच्या वेळी इंटरव्ह्यू मध्ये आपलं काही चुकलं तर नव्हतं? काही उत्तर, काही मॅनर्स, काही प्रोटोकॉल्स चुकले का आपले? अन मग माला आठवलं, मागच्या वेळी आत गेल्याबरोबर अन त्या एंग्लिशबाई समोर बसल्या बरोबर, आपण आपली ब्रीफकेसस तिच्या टेबल वर ठेऊन, दोन्ही हाताच्या अंगठ्यांनी ब्रीफकेसे चा ‘ खटाक ‘ असा आवाज करून ती उघडली, त्या वेळी तिनं आपल्याकडे नाराजीनं पाहिलं. (कदाचित, हा माणूस, लंडनला पाठविण्याच्या लायकीचा नाही, असं तर तिला वाटलं नसावं?) ब्रिटिश बाई ती. मॅनर्स वगैरे पाळल्या पाहिजे होत्या. मग ह्या वेळी ठरविलं की ब्रीफ केस मांडीवर ठेऊन, आवाज न करता, उघडायची. ह्यावेळी आत गेलो तर आता ब्रिटिश, माणूस होता. बाई नाही. त्यानं दोनचार मिनिट माझा अर्ज चाळला. मी कशाला चाललो, वगैरे, एकदोन प्रश्न विचारले. अन म्हणाला ‘ collect your visa in the evening, from our churchgate office. ‘ मी थॅक यू म्हणत आनंदानं बाहेर पडलो. यू. के. चा विसा मिळाला. मी वर लिहलेल्या कारणामुळे, पाहिल्यावेळी त्या बाईनं माझा विसा रीजेक्ट केला, असंच काही नाही. पण

मला मात्र परत परत तसं वाटलं. अन आताही वाटतं. मग नेहमी सारखा धडा घेतला, अशा ऑफिसात ब्रीफकेस कशी उघडायची ह्याचा. अन तेही, साठव्या वर्षी, अन तिन इंजीनीरिंग कॉलेज चा प्राचार्य म्हणून काम केल्या नंतर. आयुष्य केव्हा काहीही शिकवू शकतं.

You have to remain open to errors and corrections.

मी असं शिकत गेलो : भाग-3

संस्कृत मध्ये एक, दोन ओळीचं सुंदर सुभाषित आहे ---

‘ आचार्यात पादमादत्ते, पादं शिष्यस्वमेधयः,

पादं स्वब्रंहचारीभ्यमः, पादं कालक्रमणेच ‘

म्हणजे. माणूस आपल्या जीवनात जे काही शिकतो, त्यापैकी एक चतुर्थांश तो आपल्या गुरु/शिक्षका कडून शिकतो. दुसरा चतुर्थांश तो, त्याला परमेश्वराने दिलेल्या प्रतिभेनं (मेधा) शिकतो. तिसरा चतुर्थांश तो आपल्या मित्रांकडून, सोबत्यानकडून शिकतो. आणि जसजसं आयुष्य वाढत जातं, तसतसं आयुष्यची कालक्रमणा त्याला शेवटचा चतुर्थांश शिकवतं. वर मी, गुरु, मित्र, कालक्रमणा, ह्यांच्याकडून जे शिकलो, त्यातल्या काही गोष्टींचा उल्लेख आला आहे. आता थोडं, ‘स्वमेधया ‘ बद्दल लिहतो.

परमेश्वरानं मला बऱ्यापैकी बुद्धि दिली आहे. तिचा खरा उपयोग, मी माझ्या विद्यार्जनासाठी केला. अगदिच विपरित परीस्थित नसेल, तरी, बऱ्याच अडिअडचणीनिंना तोंड देऊन मी माझं शिक्षण पूर्ण केलं. म्हणजे अगदी पहिल्या वर्गापासून तर इंजीनीरिंगच्या पीएच. डी. , पर्यन्त.

पहिल्यापासून तो दहाव्या वर्गापर्यंत मी माझ्या वर्गात पहिलला-दुसराच असायचो. एखादवेळा तिसऱ्या वर ही गेलो. दहावीच्या परीक्षेत तर मी विदर्भ बोर्डातून (तेव्हाचे नागपूर आणि अमरावती बोर्ड मिळून) मेरीटमध्ये नऊ नंबर वर होतो. माझ्या शाळेत ACC नव्हती, नाहीतर तिचे 15 मार्क्स मिळाले असते अन मी तिसऱ्या नंबर वर आलो असतो. पण ह्या मेरीटमध्ये आल्यामुळे मला नॅशनल मेरीट स्कॉलरशिप मिळाली अन मी पुढे शिक्षण सुरू ठेऊ शकलो. विदर्भ महा विद्यालय अमरावती येथून B, Sc. पार्ट-१ करून मी औरंगाबादच्या शासकीय अभियांत्रिकी महा विद्यालयात प्रवेश मिळवला. आमच्यावेळी, इंजीनीरिंग चा तिन वर्षांचा डिग्रीकोर्स होता. इथेमात्र मी फायनल यिअरला फर्स्टक्लास मिळऊ शकलो नाही. तिस विद्यार्थ्यांत सात फर्स्टक्लास मध्ये आले, अन सहा मार्कने फर्स्टक्लास चुकलेला मी आठव्या नंबरवर होतो. अभ्यास चांगलाच केला, पण हवा तसा झाला नाही. कारण त्यावर्षी मी दीड महिना आजारी होतो. १५-२० दिवस तर मेडिकल कॉलेज हॉस्पिटल मध्ये भरतीच होतो. त्यामुळे माझे प्रॅक्टिकल्स टर्मवर्क, वर्कशॉप सगळं मागे पडलं. आणि ते भरून काढतकाढता अभ्यास मागे पडला. पण ह्याला आणखीही एक कारण होतं असं मला वाटतं.

देवानं मला खूप चांगली स्मरणशक्ती दिली आहे. जवळजवळ एक-दोनपाठि असल्यासारखी. वाचलेलं लवकर लक्षात राहत असल्यामुळे, मी

ते कधीच लिहून पाहत नसे. त्यामुळे माझी लिहाण्याची गती, स्पीड फार कमी पडू लागला. मी परीक्षेत कधीच पूर्ण सहा प्रश्न लिहू शकलो नाही. नेहमी साडेचार-पाच, बस. ही कमी मी पुढे माझे M. Tech. करतांना, आय, आय. टी. मुंबईत भरून काढली. एम. टेक. ला अगदी पहिल्या दिवसापासून ठरविलं की, जे काही वाचलं, रफ सोडवलं, ते सर्व रोज लिहून काढयचं. त्याचा मला खूप फायदा झाला. M. Tech. च्या पहिल्या सेमिस्टर मध्ये माझा एस. पी. आय. (Semester Performance Index) हा 10 पैकी 7.8 असा आला. व मी 40 विद्यार्थ्यांमध्ये तिसऱ्या नंबर वर होतो. दुसऱ्या सेमिस्टरला तर तो 9.2 इतका आला व मी दुसऱ्या नंबर वर आलो. आणि M. Tech. च्या शेवटी माझा सीपीआय (Cumulative Performance Index) थोडोरी मध्ये 8.55, आणि Dissertation, म्हणजे प्रोजेक्ट मध्ये 10 पैकी 10 असा होता. पुढे आय. आय. टी. मुंबईतूनच मी Ph. D. केलं. राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय स्तरावर माझे पुढे, 65 रिसर्च पेपर्स प्रकाशित झाले अन मी अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, पोर्तुगाल ह्या देशांमध्ये जाऊन माझे शोध-प्रबंध सादरही केले.

परमेश्वराने दिलेल्या चांगल्या स्मरणशक्तीचा मलाखूप उपयोग झाला. मी शिकवलेल्या फायनल ईयरच्या जवळजवळ सर्व विद्यार्थ्यांची नावं मला, त्यांच्या आद्याक्षरासह, लक्षात असायची. आताही आहेत. मी

चार अभियांत्रिकी महा विद्यालयाचा प्राचार्य होतो. तिथल्याही सर्व प्राध्यापकांची नावं मला तोंडपाठ असायची.

ह्या नावांच्या आठवणीवरून एक प्रसंग आठवतो. 1980 साली मी औरंगाबाद इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये Associate Professor असतांना, हॉस्टेलचा वार्डन ही होतो. आमच्या A हॉस्टेल मध्ये 83 खोल्या होत्या. प्रत्येक खोलीत आम्ही तिन-तिन विद्यार्थी ठेवायचो. म्हणजे एकूण 249 मुलं. मी मुलांमध्ये खूप वावरायचो. हॉस्टेल च्या रूमस अलॉट करतांना त्यांची नावं, फोटो व्यवस्थित लक्षात ठेवायचो. म्हणजे, ती लक्षात राहयाचीच. आमच्या दुसऱ्या वार्डन अन रेक्टर ह्यांना खूप आश्चर्य वाटायचं. साधारणतः 90 टक्के मुलांची नावं अन कोण कोणत्या रूम मधला आहे हे मला माहित असायचं. हे सर्व आमच्या प्राचार्यांनाही माहित झालं होतं. 1980 ल आमच्या महा विद्यालयात, त्यावेळचे महाराष्ट्र राज्याचे, तंत्रिक्षण विभागाचे, मुख्य सचिव ह्यांनी महाराष्ट्रातील सर्व गवर्नमेंट आणि एडेड इंजीनीरिंग कॉलेजच्या प्राचार्यांची तिन दिवसांची परिषद बोलावली होती. तंत्रिक्षणाशी निगडित अनेक विषयांवर चर्चा होणार होती. आमचे संचालक, प्रो. कडू, सहसंचालक, सर्व प्राचार्य ह्यांना बोलवण्यात आले होते. आमचे कार्यकारते प्राध्यापक धरून 70-80- जण होते. परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशी, वसतिगृह अन त्यांच्याशी निगडित असलेले अनेक प्रश्न ह्यांच्यावर चर्चा होती. चर्चेच्या दरम्यान आमचे

संचालक म्हणाले की, हॉस्टेल वार्डन, रेक्टर्स नियमित राऊंड घेत नाहीत. त्यामुळे मारामाऱ्या होतात. होसटेल्स मध्ये बाहेरचे विद्यार्थी (Parasites), रहातात अन सर्व शिस्त बिघडवतात. वॉर्डन लोकांनी जास्त लक्ष देऊन काम केलं पाहिजे. आमचे प्राचार्य उठून उभे राहिले अन म्हणाले ‘जाजू कम हिअर. ’ मी त्यांच्या जवळ गेलो तेंव्हा त्यांनी माझा खांदा धरला अन म्हणाले, ‘सर आमच्या A हॉस्टेल मध्ये 83 रूम मध्ये 243 विद्यार्थी राहतात. सर, हे आमचे वॉर्डन, प्रा. जाजू आहेत. ह्यांना हॉस्टलच्या सर्व मुलांची नावं माहीत आहेत. इतकेच नाहीतर, तुम्ही रूम नंबर उच्चारला तर त्या रूम मध्ये कोणति तिन मुलं राहतात, त्यांची नावं, हे इथून सांगू शकतात. आणि हयाउलट. 3-4 मुलं बोलावली तर कोणता मुलगा कोणत्या रूम मधला आहे, हे ही ते सांगू शकतात. सर, तुम्ही हवं तर ट्रायल घेऊन बघा. ‘आमचे संचालक म्हणाले ‘ट्रायल ची काही गरज नाही. आमचा तुमच्यावर विश्वास आहे. व्हेरी गुड जाजू. ‘मी त्यांना नमस्कार करून माझ्या जागेवर बसलो. आमच्या प्राध्यापक मंडळीने टाळ्या वाजवल्या. माझ्या जीवनातील आनंदाच्या प्रसंगापैकी हा एक.

माझ्या मुलाला दोन मुलं आहेत. मोठा आठवित अन धाकटा चवथित आहे. हल्लीचे आई-वडिल करतात त्याप्रमाणे माझ्या मुलानं अन सुनेनं, माझ्या दोन्हीही नातवाना त्यांचं शाळेचं साहित्य प्रत्येकाला वेगवेगळं घेऊन दिलं आहे. एकेक स्केचपेन चा सेट, दोन-चर पेन, गम बॉटल,

स्टाप्लर, कैची इत्यादि. पण दर दोन दिवसा आड आलटून, पालटून, माझा एकतरी नातू माझ्या रूममध्ये येतो, अन कधी म्हणतो 'दादा, तुमहारी गम बॉटल देते क्या? 'तर कधी 'तुमहारी कैची देते क्या? 'किंवा रबर देते क्या? असं मागत असतात. मग जो मागतो त्याला मी दाटतो, 'क्यू, तुम्हारी गम् बॉटल, कैची कहा गई? ' वगैरे. मग त्यांची ठरलेली उत्तरं. 'दिख नही रही. ' 'पता नहि कहा चले गई? 'मी मग त्यांना म्हणतो 'ठीक है. मै देता हू, पर मेरी एक शर्त है. तुम्हारा काम होतेही, तुम पहले उसको वापस लाकर मेरे डिब्बेमे, जहा की वहा रख दोगे. नहि तो मै आगेसे कुछ नहि दुंगा. '

मग ते नेतात. अन, आश्चर्य म्हणजे, परत आणून जगाच्याजागी ठेवतात. अन मला सांगतात ही. मग मी त्यांना नेहमी म्हणतो कि तुम्ही तुमच्या वस्तु वापरल्याबरोबर जागच्या जागी का ठेवत नहि? तुमची कैची पलंगाखाली, गम बॉटल टेबल खाली, रबर टॉवेल खाली पडलेलं असतं. एक डब्बा करून सगळं जागच्याजागी ठेवत जा. आताआता थोडी सुधारणा दिसतेय मला. ह्या उलट माझ्या मुलीची मुलगी. ती आता इंजीनीरिंग ग्रॅजुएट झाली. पण लहान पणापासून, तिचं काम शिस्तचं. अगदी 3, 4 वर्षाची असल्यापासून मी पाहत आलोय. ती आमच्या कडे उन्हाळ्यात आई बरोबर आली की. माझी बायको तिची सर्व खेळणी, स्वयंपाकाची लहानलहान भांडी सर्व तिला खेळायला ध्यायची. तिचं खेळणं झालं की, ते सर्व ति, ज्या-त्या डब्यात भरून ठेवायची. तिच सवय तिला आताही

आहे. ती हे सगळं आपल्या आई कडून शिकली. आणि माझी मुलगी अन मी स्वतः, हे सगळं, माझ्या बायको कडून शिकलो. तिचं काम फार टापटिपिचं असायचं. घरातल्या सगळ्या वस्तु नेहमी जागच्या जागी. बाहेर काढून, काही कामाला घेतलं, तर काम झाल्याबरोबर देन अँड देअर, परत ठेवायची. तिच्या किचन मधलं सगळं जागच्या जागी. तिखटाची काचेची बाटली कधी तीन नंबर हून पाच नंबरवर गेलेली, किंवा जिऱ्याची बाटली, नऊ नंबर हून सात नंबरवर आल्याचं, मी पाहिलेलं नहि. कपाट उघडलं की, डोळे झाकून हात पुढे केला तरी ती वस्तु त्या ठिकाणी मिळायलाच पाहिजे. पुढे माझ्याहि ते अंगवळणी पडलं. प्रवासात सुध्दा मी, चार पाच चेनचे कप्पे असलेल्या माझ्या हॅडबॅग मधून अगदी अंधारात सुध्दा. माझा औषधाचा डबा, किंवा कंगवा किंवा चष्म्याचं कव्हर काढू शकतो. हे मी तिच्याकडून शिकलो.

माझ्या असं लक्षात आलं आहे की, आपण ज्या बऱ्याच गोष्टी पाहून किंवा ऐकून शिकू शकतो, त्या आपण शिकत नाही. त्याचं कारण म्हणजे आपला न्यूनगंड. आपण आपलं अज्ञान प्रगट करायला भितो, लाजतो. लोक आपल्याला हसतील असं आपल्याला वाटतं. हे सर्व बाजूला ठेवलं तर कसं शिकता येतं, ह्याचे एकदोन अनुभव द्यावेसे वाटतात. ही उदाहरण बऱ्याच वेळा माझ्या विद्यार्थ्यांना संबोधतांना मी सांगितली आहेत. मी सर्व साधारण कुटुंबात अन वयाच्या चौदाव्यावर्षापर्यंत खेड्यातच वाढलो.

त्यामुळे, भाषा, चालीरीती, मॅनर्स इत्यादि अनेक गोष्टी मला शहरात आल्या नंतर शिकाव्या लागल्या. आता मी जर माझा न्यूनगंड ठेऊन राहिलो असतो अन आपलं अज्ञान झाकत राहिलो असतो, तर मला काहीच शिकता आलं नसतं. बऱ्याच गोष्टी तर मला कॉलेज मध्ये जाईपर्यंत, नव्हे, ग्रॅज्युएट होईपर्यंत माहित नव्हत्या. त्या मी वेळ आली तशा शिकत गेलो.

मी १९६६ ल अभियांत्रिकी महा विद्यालय अमरावती येथे Assistant Superintendent of Workshop, म्हणून जॉइन झालो. माझे बॉस-Workshop Superintendent, एक वयस्क प्राध्यापक होते. अतिषय सरळ व साधे. एकदा आमच्या महा विद्यालयात नागपूरहुन इन्सपेक्शन साठी अफिलिएशन कमिटी येणार होती. प्राचार्यांनी सर्व विभाग प्रमुखांना, ठरल्यादिवशी अकरा वाजता त्यांच्या चेंबर मध्ये बोलावलं. अकरा ते एक कामेटी बरोबर चर्चा अन नंतर एक वाजता त्यांच्या बरोबर सर्वांनी निलम हॉटेल मध्ये जेवायला जायचं, असं ठरलं होतं. आमच्या विभागात नोटिस आली तेंव्हा माझे हेड म्हणाले, 'जाजू, मला थोडं बरं वाटत नाही, त्यामुळे आपल्या विभागातर्फे तुम्हीच मिटिंगला अन लंचला जा. 'मी मग ठरल्या दिवशी मीटिंगला गेलो. चर्चा संपल्यानंतर सर्वजण, निलम हॉटेल मध्ये लंचला गेलो. माझा मित्र शिराळकर हयाच्याकडे जेवणाच्या व्यवस्थेचं काम दिलं होतं. जेवायला सगळेजण बसल्यानंतर, थोड्या वेळानी होटलच्या वेटरनं प्रत्येकासमोर बाऊल मध्ये एक लाल

रंगाचा गरम पातळ पदार्थ व त्याबरोबर एक चमचा आणून ठेवला. आता ते काय आहे, आणि जेवणा आधी कशाला आणून ठेवलं, त्याचं काय करायचं हयातलं काहीच मला माहित नव्हतं. मग मी सर्वांकडे पहिलं. प्रत्येक जण ते चमचयानं प्यायला लागला. मग मीही तसं सुरू केलं. पदार्थ चांगला होता. ते संपल्यानंतर अन त्या सर्व बाऊल उचलल्यानंतर, जेवणाचं आलं. सर्वजण जेउन बाहेर आल्यानंतर मी शिराळकरला विचारलं ‘ ते, जेवणा अगोदर. पातळ, लाल रंगाचं बाऊल मध्ये काय आणि का दिलं होतं यार? ‘तो म्हणाला ‘तुला माहित नाही? अरे ते टोमॅटो सूप होतं. सूप जेवणं आधी, अपेटायजर म्हणून देतात. ‘मी म्हटलं, मला कळेना ते कसं खायचं? मी हया आधी असा काही प्रकार पाहिलाच नव्हता. त्या दिवसापासून सूप म्हणजे काय हे मला कळलं अन ते कसं खावं, हे मी शिकलो. मी ग्रॅजुएट होऊन सहा महिने नोकरी केल्यानंतर.

असाच एक दूसरा प्रसंग आठवतो. मी मॅट्रिक झाल्यानंतर, Pre-University आणि B. Sc. पार्ट-1, हे अमरावतीला विदर्भ महा विद्यालयात शिकलो. १९६३ च्या उन्हाळ्यात B. Sc. पार्ट-१ चा निकाल लागल्यानंतर, पुढे इंजीनीरिंग ला अर्ज करायचं ठरलं. त्यासाठी मार्कलिस्ट, टी. सी. वगैरे आणण्यासाठी, माझ्या खेड्यावरून अमरावतीला गेलो. तिथे शिकत असतांना हॉस्टेल मध्येच राहायचो. पण उन्हाळ्यात हॉस्टेल बंद असायची. अमरावतीला राहण्याची माझी इतर काहीच व्यवस्था नव्हती.

मग मी ठरविलं, सकाळी सकाळी ट्रेन पोहचते, तर ट्रेन मध्येच फ्रेश होऊन, दहा-अकरा वाजता कॉलेज मध्ये जायचं. तिथलं काम आटोपून संध्याकाळच्या बसने मंगरुळ पीर ला बहिणीकडे मुक्कामाला जायचं. त्याप्रमाणे मी बरोबर साडे दहा वाजता कॉलेजला पोहचलो. माझे बरेच वर्गमित्रही आले होते. आमचं कॉलेजचं काम आटोपता आटोपता एक-दीड वाजला. माझा मित्र, जगदिश सिन्हा (जस्टिस दिलीप सिन्हा ह्यांचा मोठा भाऊ) म्हणाला, ‘जाजू, तू थांबलास कुठे? हॉस्टेल व मेस तर आता बंद आहेत. मग तू जेवणार कुठे?’ ‘मी म्हटलं ‘मी कुठेच थांबलो नाही. ट्रेन मध्येच फ्रेश होऊन सरळ कॉलेजला आलो. आता दुपारच्या बसने बहिणीच्या गावी जाईन मुक्कामाला. ‘तो म्हणाला, ‘असं कर, तू जेवायला माझ्याबरोबर माझ्या घरी चल. जेवण झालं की मी तुला माझ्या स्कूटर ने बस स्टँड वर सोडून देईन. ’ मी म्हटलं ‘ नको जगदिश. मी तिकडेच खाईन काहीतरी अन बस पकडिन. ‘ तो म्हणाला ‘नाही यार. लाजू नकोस. चल घरी. ’ खरं म्हणजे मी लाजतच होतो. जगदिशचे वडिल, दयाराम सिन्हा हे एक प्रसिद्ध advocate होते. व आईही बहुधा शिक्षण अधिकारी की काय होत्या. त्याच्या दोन्हीही मोठ्या बहिणी आग्नेशताई अन राजेश्वरीताई विदर्भ महा विद्यालयातूनच एम. ए. झाल्या होत्या. एवढी मोठी माणसं. मोठा बंगला. मला खरच अवघडल्यासारखं झालं. मी हा असा. खेडयातून आलेला. अंगावर पायजमा अन शर्ट. मला खरंच लाज वाटत होती. पण तो

मला घरी घेऊनच गेला. थोड्या वेळानं हात-पाय धूऊन डायनिंग टेबलवर जेवतयला बसलो. असं टेबल, चेअर वर बसून, मी त्यापूर्वी कधीच जेवलो नव्हतो. (हॉस्टलच्या मेस मध्येही पहिली दोन वर्ष आम्हाला पाटावर बसूनच जेवायला लागायचं. पुढे तिसऱ्या वर्षापासून टेबल-बेंच होते.) डायनिंग टेबलवर सगळं मांडलेलं होतं. प्लेट्स होत्या. पण कशी सुरवात करायची मला काहीच माहीत नव्हतं. मग जगदिशनं एक प्लेट घेऊन त्यात भात, भाजी, एका बाउल मध्ये वरण, असं, सर्व वाढून मला दिलं, अन स्वतःही घेतलं. आतून, राजेश्वरीताईनी गरम पोळ्या आणून दिल्या. मला ते चमच्यानं वरण खाण जमेना. जगदिश म्हणाला, ' तू हातानं जेव. 'मग मी लाजत लाजत वरणात पोळी कुस्करून खाऊ लागलो. सुरवातीला मांडीवर नॅप्किन ठेवल्या होत्या. पुढे त्याचं काय करायचं, वगैरे टेबल मॅनर्स मला काहीच माहीत नव्हत्या. मग तो जसं करत होता तसं मी करत गेला. त्यात बरंच शिकलो. थोड्यावेळानं, ताईना नमस्कार करून जगदिश बरोबर निघालो. तरी बरं, त्याचे आई-बाबा घरी नव्हते. नाहीतर आणखीच अवघडल्यासारखं झालं असतं. जगदिश पुढे नागपुर VRCE मधून बी. ई. होऊन लंडनला गेला, अन तिथेच नंतर स्थायिक झाला. मी बी. ई. झाल्यावर अमरावती इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये प्राध्यापक म्हणून जॉइन झालो. . मध्यंतरी तो अमरावतीला आला तेव्हा कॉलेज मध्ये मला भेटायलाही आला होता. दोनतिन तास सर्व जुन्या आठवणींना उजाळा देत

गप्पा मारल्या. त्यावेळी ह्याही प्रसंगाची मी आठवण काढली. मग आम्ही खूप हसलो. पुढे त्याची भेट झालीच नाही. असे हे माझे धडे.

आयुष्यात आपण अनेक गोष्टी, नेक व्यक्तिंपासून, अनेक प्रसंगातून, आपल्या बुद्धी प्रमाणे शिकत असतो. काही चांगल्या तर काही वाईट ही. वाईट सोडून द्याव्यात. चांगल्या, आत्मसात कराव्यात, अनुकरणात आणाव्या. आपलं जीवन, जन्मापासून, मरणापर्यंत एक पाठशाळाच असते.

You have to remain open to learn and open to corrections at any stage of life ; that could be from anything and anybody.

डॉ. गोविंद कासटः

एक अफलातून व्यक्तिमत्व

17 फेब्रुवरी च्या दैनिक हिंदुस्तान मधला, 'मानवी मुल्यं जोपासणारी डॉ. गोविंद कासट ह्यांची दोन पुस्तके " हा प्राचार्य डॉ. सुभाष गवई ह्यांचा लेख वाचला. गोविंद माझा फार जवळचा, मलाही वाटलं गोविंद बदल आपण काही लिहावं. त्यांना गोविंदभाऊ म्हणून ओळखणाऱ्या सर्वांना, मी. त्यांना गोविंद कासट असं संबोधल्या बदल आश्चर्य वाटलं असेल. , पण तो माझा अधिकार आहे. तरीही, मी त्यांना गेली 52 वर्ष 'गोविंद भाऊ ' नसलं तरी गोविंद बाबू म्हणून संबोधतो. ते जुलै 1969 ते जुलै 1973 अशी चार वर्ष माझे इंजीनीरिंगचे विद्यार्थी होते. . आणि तेव्हापासून तो आजतागायत मी त्यांना माझा लहान भाऊही मानतो. आणि खरं म्हणजे, मी आज गोविंदभाऊ कासट बदल काही लिहणारच नाही आहे. मी लिहणार आहे गोविंद कासट बदल.

मला आठवतं, 1जुलै 1966 ला मी शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती येथे प्राध्यापक म्हणून रुजू झालो. माझे मोठे भाऊ, डॉ. एस. एन. जाजू आणि माझ्या वहिनी रायली प्लॉट मध्ये रहायचे. मी

त्यांच्या बरोबरच राहू लागलो. आता गोविंद जिथे राहतो तिथेच त्याचं सर्व एकत्र कुटुंब, रायली प्लॉट मध्येच राहायचं. माझे भाऊ आणि वाहिनी हयांचं कासट परिवारात चांगलं जाण येण होतं. . तेंव्हा पासून मी गोविंदला ओळखतो. पुढेतर तो माझा विद्यार्थीच झाला. मग जाणयेण साहजिकच वाढलं. फायनल ईयरला तर तो माझ्या प्रोजेक्टच्या बॅच मध्ये असल्यानं खूप संपर्कात आला. त्याचा गोविंद कासट ते गोविंदभाऊ कासट, हा प्रवास, त्याची जडण घडण मी अतिशय जवळून पाहिली आहे.

माझं लग्न मे 1969 ला झालं, अन जुलै 1969 पासून होऊ घातलेला माझा हा विद्यार्थी, माझ्या लग्नात वराती म्हणून आर्वी ला आला होता. माझ्या भावाचं रायली प्लॉट मधलं घर भाड्याचं अन फार लहान होतं. . म्हणून लग्नानंतर मी रुख्मिणी नगर मध्ये राहायला गेलो. मला सकाळी उशिरा, म्हणजे आठ-साडेआठ पर्यन्त उठायची सवय होती. आपले गोविंदभाऊ लवकर उठून, कधी बडनेरा रोडने तर कधी मालटेकडी, तर कधी कॅम्प रोडने रनिंग ला जायचे. अन ज्या दिवशी ते कॅम्प-मालटेकडी कडे आले, त्या दिवशी ते माझ्याकडे यायचे. मग बाहेरूनच, फाटकावरून 'भाभीजी, उठे नही क्या अभि सर? उठाओ- उठाओ सर को. 'असा आवाज देऊन पाच-दहा मिनिट तरी आत येऊन जायचे. . आता गुरूला काय शिकवणार, पण निर्भीडपणा आणि स्पष्ट वक्तेपणा (तेंव्हापासून) अंगात असल्या मुळे, सौम्य शब्दात का होईना,

लवकर उठण्याचे अन रनिंग चे फायदे मला सांगायचे, अन' क्युं भाभीजी', म्हणून तिलाही विश्वासात घायचे. वर, 'सर, मै ऐसेही आते रहूंगा रोज सुबह', अशी सौम्य धमकी देऊनही जायचे. त्यांच्या ह्या सुबह-सुबह येण्याची मग मी इतकी धास्ती घेतली की गोविंद. येण्यापूर्वीच मी उठू लागलो. ते आता 78 व्या वर्षीही सुरूच आहे.

गोविंद, विद्यार्थी दशेपासून एक चांगला स्पोर्टस्मन आहे. उत्कृष्ट बॅडमिंटन खेळाडू, चांगला रनर वगैरे. तेव्हापासून त्याच काम अत्यंत शिस्तचं. नुसतं शिस्तचंचं नाही तर कोणतंही काम मन लाउन अन पद्धतशीर करायची त्याला पहिल्यापासून सवय आहे. हे मी फार जवळून पाहिलं आहे. फायनल ईयरचा विद्यार्थी असतांना तो माझ्या प्रोजेक्टच्या बॅच मधिल नऊ विद्यार्थ्यांपैकी एक होता. माझ्या ह्या बॅचनं एक फार मोठं प्रोजेक्ट केलं होतं. Circle Cutting Machine, त्यांनी बनविली होती. एवढ्या ह्या प्रचंड प्रोजेक्ट मध्ये, दोन-दोन चे ग्रुप करून त्यांनी कामं वाटून घेतली. ह्यात ही गोविंदच्या वाट्याला आलेली कामं, त्यानं खूप मेहनतीनं आणि sincerely केली हे, मी त्यांचा गाइड म्हणून जवळून पाहिलं आहे.

गोविंद च्या अंगावर काही काम टाकलं की तो ते अतिशय जबाबदारीनं करायचा. मला आठवतं, तो फायनल इयरला असतांना मी आमच्या कॉलेजच्या स्नेहसम्मेलनासाठी, विश्राम बेडेकरांच 'वाजे पाऊल आपले' हे नाटक बसवलं होतं. खूप छान झालं होतं ते. खोलकुटे ढाल

स्पर्धेत विदर्भात आमचं हे नाटक दुसऱ्या क्रमांकावर आलं. आमचं हे नाटक पहायला नागपूरहून शंकरराव मगरकर, गणेश नायडू, रमेश अंभईकर अशी मातबर मंडळी आली होती. ह्या नाटकात आम्हाला wheel चेअर पासून तर अनेक मोठी प्रॉपर्टि लागली. गोविन्द ह्या नाटकाचा प्रॉपर्टि मॅनेजर होता. त्यानं ही सर्व प्रॉपर्टि जमा तर केलीच, पण त्या, त्या प्रसंगी स्टेज वर आणि विंग मध्ये बिनचूकपणे लावली. हे अतिशय महत्वाचं आणि काटेकोर काम होतं. ते गोविन्द नं इतकं पद्धतशीर केलं, की माझं सगळं टेंशन गेलं. हे सगळं तेव्हा पासून त्याच्या अंगात आहे.

त्याच्या व्यासांगा बदल अन कार्या बदल काय बोलू. इंजीनीरिंग ची डिग्री घेऊनच तो थांबला नाही, तर नंतर त्यानं अनेक पदव्या (डिगऱ्या) मिळवल्या. (Mini Jichkar). त्याची आत्ता पर्यन्त 153 पुस्तकं प्रकाशित झाली आहेत. त्याच्या समाज कार्या च्या व्याप्ती बदल सर्वांना माहितच आहे. अंध विद्यालय, मुक-बधिर, गरीब अन गरजू विद्यार्थ्यांना आणि भगिनींना वेळोवेळी मदत, आर्थिक सहाय्य अशी अनेक समाज सेवेची कामं 'गोविन्द भाऊ 'गेली अनेक वर्षं करत आहेत. अशा कामासाठी समाज प्रबोधन करून ते देणग्या अन दाते मिळवतात. गेली बरीच वर्षं ते रद्दी जमा करून ती विकून आलेला पैसा ह्या कामांसाठी उपयोगी आणतात. ते अनेक वेळा पू. बाबा अमार्टेच्या आनंद वनात जाऊन आले आहेत. पण मला गोविन्दचं आणि ' गोविन्द कासट मित्र परिवारा'चं सर्वात आवडणारं काम

म्हणजे, त्यांचं, कोणाच्याही चांगल्या कामाचं, यशाचं त्याच्या घरी, गावी जाऊन, समारंभ आयोजित करून कौतुक करण. ते राजकरणी, मंत्री, आमदार वगैरेंच कौतुक करत नाहीत, तर जनसामान्याचं, . त्यानं केलेल्या चांगल्या कामाचं, परिस्थितीशी लढून यश मिळवणाऱ्यांचं कौतुक, सत्कार करतात. . त्यामुळे ह्या मंडळींना नविन जोम नविन ऊर्जा मिळते. ही पाठीवरची थाप फार महत्वाची असते, माझं सांगायचं झालं तर, मी जुलै 1977 मध्ये I. I. T. Bombay तून माझं M, Tech. पूर्ण करून अमरावतीला आलो. मी तिथे असतांनाही मधून मधून गोविंद ची पत्र मला यायची. (खरं म्हणजे, 1973ला च त्याचं इंजीनीरिंग पूर्ण झालं होतं) मला आठवतं, ज्या दिवशी मी हावरा एक्सप्रेसनं मुंबईहून परत आलो, उतरताच पाहतो तर, गोविंद मोठा हार घेऊन प्लॅटफॉर्म वर उभा. माझ्या गळ्यात हार घालून माझं स्वागत तर केलचं पण आम्हाला सामान उतरवायलाही खूप मदत केली.

6 एप्रिल 1986 ला I. I. T. त माझा Ph. D. चा Defense (Ph. D. work presentation and questions and answers there on) झाला अन मला Ph. D. अवॉर्ड झाली. . मी अमरावतीला परत आल्यानंतर माझ्या सर्व जवळच्यांना फोन करून सांगितलं. गोविंदला ही फोन केला होता. दुसऱ्याच दिवशी गुच्छे गेऊन तो घरी आला. आल्याल्याच 'भाभीजी मिठाई खिलाओ' ही आरोळी. मग म्हणाला 'सर, मेरेको आपके

4-5 पासपोर्ट साइज के फोटो चाहिये और आपके Ph. D. का टॉपिक और गाइड का नाम लिख दो. सर इतने मेहनतसे अपन ने काम करके डिग्री मिलाई है। सबको मालूम तो होना ही चाहिये। तिन-चार पेपर मे न्यूज भेजता हूँ. अन 4-5 दिवसातच 'लोकमत' आणि 'The Hitawada' मध्ये फोटो सह बातमी छापून आली. मला 1999 ला महाराष्ट्र सरकारचा 'आदर्श शिक्षक' पुरस्कार ' मिळाला, तेव्हा आलेलं त्याचं अभिनंदन पत्र, अन 2009 ला माझा हिन्दी काविता संग्रह "विद्रोह " प्रकाशित झाला तेव्हाचं आलेलं अभिनंदन पत्र, ही मी अजूनही फाइलला ठेवली आहेत. भावना तर आहेच, पण त्याचं हस्ताक्षर इतकं सुंदर आहे की कोणालाही ती पत्र फाडाविशी वाटणार नाहीत. गेल्या वर्ष भरत दैनिक हिंदुस्तान मध्ये माझे चाळीस-पंचेचाळीस लेख प्रकाशित झाले. माझा लेख वाचला की तो मला हमखास फोन करतो. तो मन लाऊन वाचतो, खुल्या दिलानं दाद देतो. मला ही माहित नसलेले, त्यातले बारकावे सांगतो.

मला वाटतं, सात-आठ वर्षापूर्वीची गोष्ट असावी. मी रोजच्या मॉर्निंग वॉक वर होतो. समोरून डॉ. नंदू कासट (गोविंदचे मोठे भाऊ) येत होते. मला पाहताच ते म्हणाले ' जाजूजी, बहुत तेज चलते यार आपा 'मी म्हणालों ' डॉक्टरसाब, तेज चलना तो मेरेको गोविंदबाबूने ही सिखाया है।'

मग मी माझ्या लग्नानंतर, गोविंद माझ्याकडे सकाळी येऊन मला उठऊन रनिंग करायला कसं सांगायचा हे सांगितलं. डॉक्टर म्हणाले 'हमारे

गोविंदकी बात ही मत पुछो. उसका सब काम पहलेसेही शिस्तबद्ध है. आजकल. तो समाजसेवा मे इतना बिड़ी राहता है, पर उसका व्यायाम वगैरे शुरूही है. खूप कार्यक्रम चालू रहते उसके. खुप करता है. पर कभी मान-अभिमान नहीं. Absolutly down to earth. ' मी म्हणालो 'येस. गोविंदबाबू की नम्रता और विनय के बारेमे मै आपको क्या बताऊँ ' त्यांनी मला मग गोविंबाबू च्या नम्रतेचा एक किस्सा सुनवला। म्हणाले 'आजकल वो अनेक कार्यक्रमोमे चीफगोस्ट करके जाता है। एकबार गर्मीके दिनोमे, गोविंदके हाथ एक प्याऊ (पाणपोई) का उदघाटन होनेवाला था। बडनेरा रोडपर रस्तेको लगकर ही प्याऊ बनाया था। वहा पुजा वगैरे करके गोविंदने उदघाटन किया गिलासमे थोड़ा पानी पीकर बाकी उसने पीछे फेका तो वो एक रिक्शावालेके के अंग पर गिरगया. रिक्शावाला गुस्सेसे बोला 'ओ साब जरा देखके फेका करो। 'गोविंद बोला'माफ करना भाई, गलतिसे गिर गया। 'वो रिक्शावाला बोला'क्या गलतिसे गिरगया? मेरे सब कपड़े गिल्ले होगए, तुम्हारे कपड़े गिले हुये तो चलेगा क्या? 'गोविंदने, बाजुमे ही पानीका भरा लोटा लिया और अपने अंगपर डालकर हसके बोला'लो भाई, अब तो होगया तुम्हारा समाधान? ' ऐसा है गोविंद का। 'मी म्हटलं 'डॉक्टरसाब 'मेरे को भी गोविंदने पहले पहले के बहुत किस्से बताए हुए है। ओ तो अनेक कार्यक्रमोमे मुख्य अतिथि (Chief Guest)करके जाता है। पर अपनी सादगीके साथ। वह भी अपनी साइकल पर। 'उसने बताया 'सर, एक कार्यक्रम

मे चीफ गेस्टकरके गया। अपनी आदतके मुताबिक बराबर टाइमपर वहा पोहच गया। साइकल स्टैंड पर साइकल लगाइ और पेंडालके द्वार पर गया। अब मुख्य कार्य कर्तओको लगा, इतने जल्दी कायके आते चीफ गेस्ट। सो उनमेसे सामने कोई नहीं था। द्वारपर जो कार्यकर्ता थे, उन्होने मेरेको बोला, सिर्फ निमंत्रितोकेलिएही एंट्री है। तुम्हारे पास निमंत्रण है क्या? मैंने बोला 'नहीं।' वो बोले 'तुम अंदर नहीं जा सकते।' मैं बाजुमे खड़े होगया। थोड़ी देरमे जो मेरेको पहचानते थे वह कार्यकर्ता आये। सामने आ कर नमस्कार करके बोले 'अरे सर, कब आये, और बाहर क्यू खड़े है? मैंने हसते हुये बोला 'हे निमंत्रण पत्रिके शिवाय आत सोडत नाहीता।' ओ बोले 'माफी मागतों सर'। और द्वारपरके कार्यकर्ताओको डाटने लगे। मैंने बोला 'त्यांना दाटू नका। त्यांना काय माहीत मी प्रमुख पाहुणा आहे म्हणून? ते आपल्या नियमा प्रमाणे काम करत होते. सर, 'ऐसी मजा भी हो जाती कभी कभी.'

ह्या माणसाला कसलाही गर्व नाही, मांनाभिमान नाही. सर्व सरळ, साधं. नम्रता अन विनय तर विचारू नका. मागच्या वर्षी, भर रस्त्यावर सायकल बाजूला लाऊन, तो माझ्या पाया पडला. मलाच खूप अवघडल्यासारखं झालं. त्याचा आणखी एक मोठा गुण म्हणजे, वक्तशीरपणा. तो स्वतः ज्या ज्या कार्यक्रमात प्रमुख पाहुणा म्हणून जातो, तिथे तो एक मिनीट ही उशिरा पोहचत नाही. इतकंच नाही तर तो स्वतःजे कार्यक्रम घेतो, ते तो अगदी वेळेवर सुरू करतो. कोणी प्रतिष्ठीत निमंत्रित

यायचा असला तरी तो त्याची वाट पहात नाही. कोणाच्याही डोळ्यात डोळे घालून, तो निर्भीडपणे बोलतो. . ह्या, बोलण्यावरून आठवलं. तो एक चांगला वक्ताही आहे. भाषणात मिष्किलपणे बोलून हळूच चिमटे घ्यायलाही तो कमी करत नाही. त्याला प्रसिद्धीची हाव नाही.

असं हे अफलातून व्यक्तिमत्व. गेली चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे 'गोविंदभाऊ'चं हे समाजकार्य सुरू आहे. अशा माणसाला जाहिरपणे कोणी दाद देऊ शकलं नाही, तरी 'वा ! गोविंदभाऊ' असे दोन शब्द फोनवरून जरी बोललं तरी, पुढली दहा वर्षे असं काम करायला त्याला ऊर्जा मिळते. अशी माणसं आपल्याला जगवायची आहेत.

“वा ! गोविंदभाऊ. तुम जीओ हजारो साल । सालके दिन हो पचास हजार । “

(गोविंदभाऊ, तुमचा वाढदिवस 7 Oct ला असतो हे मला माहीत आहे पण शुभेच्छा ज्या दिवशी मिळतिल, तो वाढदिवसच. जाताजाता-- तुम्हाला काही ही न विचारता न सांगता हे लिहलं, म्हणून तुमची माफी मागणार नाही.)

असा ही एक चमत्कार

मागच्या आठवड्यात मला Whatsapp वर माझा मित्र अरविन्द ओगले ह्याचा एक मेसेज आला. तो म्हणाला “ माझ्याकडे एक डॉ. जान्हवी राव हिच्या बदल यू ट्यूब वर एक पोस्ट आली आहे. ही जान्हवी आपल्या विष्णूची मुलगी असावी असं माझ्या सौ. ला वाटतं. तुला काही माहित आहे का बघ आणि कन्फर्म कर. ती लिंक देतो आहे ---

[https://bangloremirror. indiatimes. com/banglore/cover-story/from-engineer-to-doctor-at-age- 47/articleshow/81608886. cms](https://bangloremirror.indiatimes.com/banglore/cover-story/from-engineer-to-doctor-at-age-47/articleshow/81608886.cms)

मी ती लिंक उघडून वाचली. अन थक्कच झालो. पण वाचल्या बरोबर मला वाटलंच की ही आपल्या विष्णूचीच मुलगी आहे. तरी ही कन्फर्म करावं म्हणून मी नागपूरला असणारा आमचा एक कॉमन फ्रेंड, जयंत देव ह्याला फोन करून हे सांगितलं. तो म्हणाला ‘मला माहित आहे हे. ही विष्णूचीच मुलगी आहे. ’मी म्हटलं, ‘जयन्ता, अरे माझ्या जवळचा विष्णूचा मोबाइल नंबर हरवला यार. मला पाठव. मी त्याच्याशी बोलतो. ’ त्यानं तो ताबडतोब पाठविला. मला वाटलं, आता कॅलिफोर्निया त सकाळचे 7 वाजले असतील. शिवाय सकाळची घाईची वेळ. म्हणून आपण उद्या सकळी 8-9 ला विष्णूला फोन करू. त्याची रात्रीची वेळ

असल्यानं निवांत बोलता येईल. मग मी दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्याला फोन केला.

विष्णू मोहरील, हा माझा जवळचा मित्र. तो मुळचा खामगावचा. आम्ही औरंगाबाद इंजीनीरिंग कॉलेजचे विद्यार्थी असतांना, (1963-66), वर्गमित्र होतो. विदर्भातून, औरंगाबादला गेलेल्या आम्हा 15-20 मित्रांचा एक जवळचा ग्रुप होता. बी. ई. पास झाल्यानंतर मी टीचिंग मध्ये आलो. विष्णूनं पुढे M. B. A. केलं अन तो इंडस्ट्रीत गेला. 1978 ल माझी बदली अमरवतीहून औरंगाबादला झाली. त्यावेळी, मोहरील तिथेच CTR ह्या कंपनीत H. R. (Human Resources) चा मॅनेजर होता. मी कॉलेजच्या वार्डन्स क्वार्टर मध्ये राहायचो. तेथून विष्णुचं घर जवळच होतं. त्यावेळी माझी मुलगी-प्राची 6 वर्षाची, तर मुलगा पराग 1 वर्षाचा होता. विष्णूची मुलगी जान्हवी साडेपाच वर्षाची, तर मुलगा चिन्मय 3 वर्षाचा होता. आमचं, एकमेकांकडे चांगलं जाणयेण होतं त्यामुळे आमच्या बायका-मुलांचीही चांगली मैत्री झाली. . पण पुढे मी 1981 ला आय. आय. टी. मुंबई ला गेलो आणी एक चांगला जॉब मिळाला म्हणून 1990 ला मोहरील सहकुटुंब USA ला गेला आणि तिथेच स्थायिक झाला.

त्यावेळी जान्हवी बारावी पास झाली होती. पुढे मग तिनं अमेरिकेतच University of California, San-Diego मधून B. E. Electronics आणि Santa Barbara येथून M. S. केलं. नंतर 6 वर्ष तिन

तिथल्या टॉप टेक्नॉलजी कंपनी मध्ये काम केलं. ह्याच दरम्यान तिचं तिचा मित्र अजित राव (software engineer) ह्याच्याशी लग्न झालं. अजित मूळ बंगलोरचा. ते दोघंही 2002 ला बंगलोर ला राहायला आले. नंतर तिथे जान्हवीनं सहा वर्ष चांगल्या कंपनी त नोकरी केली. पुढे तिनं 2008-09 ला Defense Electronics मध्ये काम करणारी स्वतःची कंपनी सुरू केली. ती आपल्या कंपनीत मिलिटरी साठी Wireless Communication Safety वर काम करत होती. आपले सैनिक, आपल्या सहकाऱ्यांशी किंवा आपल्या बेस शी कम्युनिकेट करतांना, युद्ध भूमीवर ते शत्रूंना कळू नये आणि अगदी सेफ व सुरक्षित राहावं ह्यावर ती आपल्या कंपनी त काम करत होती. तिने ह्या अगोदरही बरेच Technological Challenges हॅंडल केलेले होते. ती एक यशस्वी इंजीनियर म्हणून काम करत होती.

तिला 2003 मध्ये मुलगा झाला. मुलगा झाल्यानंतर आठ नऊ महिन्यांनी तिला joints मध्ये सूज येण, दुखणं सुरू झालं. तिला Autoimmune Rheumatoid Arthritis झाल्याचं निदान करण्यात आलं. त्यावर मग ट्रीटमेंट सुरू झाली. ह्या दरम्यान तिनं अनेक डॉक्टरांच काम जवळून पहिलं. तशातच जान्हवीच्या एका जवळच्या नातेवाईकला काही chronic आजार झाला. त्या नातेवाईकची ही अतिशय काळजीनं डॉक्टरांनी केलेली ट्रीटमेंट तिन जवळून पाहिली. जान्हवीने दिलेल्या मुलाखतीत म्हटलं आहे 'सर्व डॉक्टर लोकांच्या ह्या मानव सेवेचा माझ्या

मनावर खूप प्रभाव पडला. मला वाटायला लागलं की आपणही असंच काही तरी अर्थपूर्ण करून मानवजातीची सेवा केली पाहिजे. ‘ तिनं डॉक्टर व्हायचं ठरविलं. आपला मानस तिनं आपलला नवरा अजित राव ह्याला अन सासू-सासऱ्यांना सांगितला. त्या सर्वांनी जान्हवीला प्रोत्साहन दिलं आणि हे चॅलेंज स्वीकारायची हिम्मत दिली. ’आणि मग खरंच 2013 मध्ये, 18 वर्षांचं आपलं यशस्वी इंजीनीरिंग करिअर सोडून, वयाच्या 40 व्या वर्षी, जान्हवीने Ramaiah मेडिकल कॉलेज, बंगलोर येथे First Year मेडिकल ला अॅडमिशन घेतली. तिनं आपल्या मुलाखातित पुढे म्हटलं आहे “ At the age at which I began my Medical studies, the challenges were multifaceted. . Studying and managing roles as, mother, wife, and daughter-in-law were quite challenging. Medicines, require a few hours of study a day in addition to classes and laboratories and clinics. So I learned to be quite disciplined about time management. “ ती पुढे म्हणाली ‘ मग मी अभ्यास करण्याची एकही संधि सोडत नसे. डॉक्टरांकडे गेल्यानंतर, माझा नंबर लगेपर्यंत जो वेळ मिळायचा तेव्हा, किंवा कॉलेज मध्ये दोन पीरियड च्या मध्ये वेळ मिळाला तेंव्हा, असा मी अभ्यास करत असे. घरी रात्री सर्वजण झोपल्यावर निवांत वेळ मिळायचा. ती माझी अभ्यासाची खरी वेळ. हा एक वेगळाच अनुभव होता कारण

माझ्या क्लास मधले विद्यार्थीच नाही तर, बरेच लेक्चरर माझ्यापेक्षा वयानं लहान होते. मी बोलकी आहे. त्यामुळे मैत्री करण माझ्यासाठी सोपं होतं. माझं वय कधीच आडवं आलं नाही. मला माझे सर्व वर्ग मित्र त्यांच्याच वयाची समजायचे. एकदा तर एका लेक्चरर ने मला म्हटलं की आई-वडलांची परवानगी घेऊन तू लग्न का करत नाहीस अन मग मी त्यांना माझं मंगळसूत्र दाखवलं.

बर, अमेरिकेतल्या आणि भारतातल्या परीक्षा पद्धतितही खूप फरक. मी औरंगाबादला 1990 मध्ये बारावीला असतांना जे तिन तिन तासांचे पेपर लिहले, त्यानंतर मला अमेरिकेत असे तिन तास अन निबंधा सारखे पेपर कधीच लिहले नाही. The exams in USA are short and problem based with no easy like answers. तेवीस वर्षांच्या गॅप नंतर आता परत मला 3-3 तासांचे पेपर द्यावे लागणार होते. त्यामुळे परीक्षेत सलग तिन तास आपण लिहू शकू की नाही हयाचीहि मला धास्ती होती. पण सवय केली, अन परमेश्वर कृपेनं, First year to Final year, सर्व वर्षी (In all Parts of MBBS) मला फर्स्ट क्लास मिळाला. ”जान्हवी फेब्रुवारी 2020 मध्ये M. B. B. S. झाली. तिथे Internship मध्ये बऱ्याच वेळी, तिला सलग 36-36 तास काम करावं लागलं. Dr. Akshay Rao, Assistant Prof. , General Medicines at Ramaiah Medical College, Bangalore said “Janhavi was one of the brightest students.

That helped her to excel in Medicines. She was very enthusiastic and eager to learn and to teach also.

नंतर जान्हवीने काही महिने US मध्ये Out Patient Clinics मध्ये काम केलं. त्याबरोबरच ती तिथल्या कॉलनीतल्या लोकांसाठी स्वतःची प्रॅक्टिस हि करू लागली. आता तिने, Riverside University Health Systems, California, U. S. A. मध्ये M. D. in General Medicines साठी अॅडमिशन घेतली आहे. तिचा मुलगा अनिरुद्ध 12 वी पास झाला आणि त्यानेही US मध्येच Engineering ला प्रवेश घेतला आहे. तिच्या बदल ची ही, संपूर्ण बातमी जेव्हा मला माझा मित्र ओगले हयाच्याकडून कळली, त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी तिचे वडिल म्हणजे माझा मित्र विष्णू आणि वहिनींशी मी अर्धा तास बोललो. सर्वांचं मनापासून अभिनंदन केलं. ते म्हणाले सध्या जान्हवी बंगलोरला आहे. त्यांच्याकडून तिचा मोबाइल नंबर घेतला, अन तसाच तिला फोन केला. म्हटलं, ' लल्ला, (तिचं लहानपणचं-घरचं नाव), अभिनंदन. तू तर कमाल नाही तर चमत्कारच केला. ग्रेट. अविश्वसनीय. 'ती खूप झाली. जवळ-जवळ अर्धातास बोललो आम्ही(. लहानपणच्या सर्व आठवणी.)'पुढे मी म्हटलं, आता तू पुढे इंजीनियर म्हणून काम करणार की डॉक्टर म्हणून? 'ती म्हणाली 'डॉक्टर म्हणून. पुढे बघू या Electronics Engineering चा ह्या मेडीकलच्या पेशात काही उपयोग करता आला तर. 'मी म्हटलं, ' ही दोन

विश्व अगदी वेगळी आहेत. ह्या दोनात तुला काय फरक आहे असं वाटतं?
‘ जान्हवीनं, तिच्या मुलखातीत दिलेलंच उत्तर मला दिलं—“ After I started MBBS and especially I started Clinical Postings at teaching hospital, I realized, how much I enjoyed my interaction with the patients. There was complete satisfaction in understanding and helping people. Engineer’s excitement comes differently from solving very complex problems. मेडिकल मध्ये जरा वेगळं असतं. पेशंटशी संवाद साधून त्यांचं ऐकून घेऊन, त्यांना समजून घेऊन आधी त्यांचा विश्वास संपादन करावा लागतो. In Engineering more than often you get more iterations to solve problems and there is more room for mistakes. In medicines margin of error is razor-thin. in surgery it is zero. “

असा हा चमत्कार अन अशी ही जान्हवी मोहरील-राव. ही माझ्या अगदी जवळच्या मित्राची मुलगी आहे ह्याचा मला अभिमान आहे. शेवटी “ One life to live—Many dreams to chase “ हे खरं आहे, पण ते कसं करायचं ह्याचा धडा जान्हवीनं शिकविला आहे. परत सर्वासमोर म्हणतो

‘ Proud of you Lalla ‘

ते पासष्ट दिवस

परवा 21 मार्च गेला. बरोबर हाच दिवस, एका वर्षापूर्वीच्या माझ्या त्या एकटे पणाच्या पासष्ट दिवसांचा पहिला दिवस. तसं पाहिलं तर, त्या आधीच्या तिन वर्षांपासून मी एकटाच राहयचो. पण असा एकटा नाही. मार्च 2017 ला माझ्या मुलाला, त्याच्या इन्फोसिस ह्या कंपनीनं त्यांच्या एका प्रोजेक्ट वर तीन वर्षांसाठी कॅलिफोर्नियाला पाठवायचं ठरवलं. हा लॉग टर्म प्रोजेक्ट असल्यामुळे, जातानाच माझी सून आणि माझे दोन्ही नातू मुला बरोबरच अमेरिकेला गेले. माझी मुलगी त्यावेळी नाशिकला राहायची. तिनं खूप आग्रह केला की तुम्ही नाशिकला येऊन जा. मी म्हटलं माझे इथे कॉलनीत 10-12 मित्र आहेत. शिवाय माझी पुस्तकं, लिहण, वाचण, माझं म्यूजिक खूप पसारा आहे. शिवाय मला इथे काहीच त्रास नाही. दोन वेळा स्वयंपाकाची बाई येणार आहे, एक वेळ भांडी अन सफाईवाली बाई येणार आहे. त्या रुळलेल्याही आहेत. त्यांना सगळं माहीत आहे. त्यामुळे काही त्रास होणार नाही. मधून मधून मी अमरावतीला चक्कर टाकतो तशी नाशिकलाही टाकत जाईन. काही काळजी करू नको. पुढे तर जुलै 2019 पासून ती पुण्यालाच राहायला आली. जावई अन ती दोघं ही, आपआपल्या कामात व्यस्त असायची पण आठवडा आखेर त्यांची माझ्याकडे किंवा माझी त्यांच्याकडे चक्कर असायची. त्यामुळे घरी असलो तरी तसा मी एकटा नव्हतोच. माझं आपलं रुटीन सेट झालं होतं.

25 फेब्रुवारी ते 2 मार्च 2020 असे एक आठवडाभर संत गजानन महाराज इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये माझे लेक्चर्स होते, ते आटोपून मी 3 ते 5 मार्चला अमरावतीला राहून 6 ला पुण्याला परत आलो. तोपर्यंत कोरोनाची काही विशेष चाहूल पुण्यात नव्हती. होळी, नेहमी सारखी झाली. साधारणतः 12-13 मार्च पासून कोरोनाची जाणिव व्हायला लागली. तरीही तेवढं गांभीर्य जाणवलं नव्हतं. 20 मार्चला सकाळीच माझे जावई, मुलगी अन तिची मुलगी पाडव्यासाठी म्हणून नाशिकला त्यांच्या घरी गेले. ते पाडवा झाल्यानंतर दोन-तिन दिवसांनी परत येतो म्हणाले. तिकडे अमेरिकेत मुलाचं प्रोजेक्ट 7 एप्रिलला सम्पणार होतं म्हणून, त्याने जानेवारी अखेरीलाच 8 एप्रिलची परतीची सर्वांची तिकिटं बूक करून ठेवली होती. 21 मार्चच्या संध्याकाळी मला माझी स्वयंपाकवाली बाई म्हणाली 'बाबा, उद्यापासून कोणाही कामवाल्या बाईला सोसायटीमध्ये येऊ देणार नाहीत. तेव्हा उद्यापासून मी आणि ती दुसरी बाईही कामावर येणार नाही.' मी म्हटलं मी करीन कसं तरी अॅडजस्ट. मला आधीच तशी कुणकुण सकाळपासून लागली होती. मुलगी पाडवा झाल्यावर 28 पर्यंत परत येणार होतीच. वाटलं आठवडा निघून जाईल कसातरी. सुदैवानं, आमच्या समोरच्याच बिल्डिंग मध्ये माझ्या सूनूची एक जवळची मैत्रीण रहायची, ती 22 ला सकाळीच माझ्याकडे येऊन मला म्हणाली 'अंकल, आजसे कॉलनी मे कामवाली बाया नही आयेगी. आजसे रोज, दोनो टाइम मै आपका खाने का

डब्बा लाके देउंगी. आप घरपर कुछ भी बनाना नही. 'मी म्हटलं 'अरे बेटा मै manage कर लुंगा. तुम क्यू तकलीफ करती हो. 'ती ठामपणे म्हणाली. मला काही त्रास वगैरे नाही. तुम्ही माझ्या वडिलांसारखे आहात. मी आणून देणारच. आणि मग रोज माझं सकाळ-संध्याकाळ च जेवण ती आणून द्यायची. खरं म्हणजे, परमेश्वर कृपेनं माझा सर्वात मोठा प्रॉब्लेम सुटला होता. मग रोज दुपारी बारा-एक वाजता ती त्यांच्या बिल्डिंग च्या वाचमन बरोबर माझा डबा पाठवायची. अन संध्याकाळी साडेसात-आठला स्वतः घेऊन यायची. मी मग सकाळचा घासून-पुसून ठेवलेला डबा तिला परत द्यायचो. ती दोन-चार मिनिट, 'कैसे हो अंकल? कुछ सामान लाना है क्या, ' वगैरे चौकशी कराची. बस माझं रोजचं प्रत्यक्ष बोलणं एवढंच. पण हे तिनं 65 दिवस अगदी मनापासून केलं कधीही मला अवधडल्या सारखं वाटलं नाही. . अशी माणसं कायम स्मरणात राहतात.

खरं म्हणजे पाडवा झाल्यावर दोन-तिन दिवसांनी माझी मुलगी पुण्याला परत येणार होती अन मग मी तिच्याकडे राहायला जाणार होतो. पण पाडव्याच्या दुसऱ्या दिवसा पासूनच जिल्हा बंदी झाली अन ते सगळे नाशिकलाच अडकले. इकडे 1 एप्रिल पासून अमेरिकेहून येणाऱ्या सर्व फ्लाइट्स बंद झाल्या, म्हणून 7 एप्रिलला येणारे मुलगा, सून, नातू, तिकडे अडकले. अन मग माझ्या एकटे पणाची खरी सुरवात झाली. तसं त्या आधीची तिन वर्ष मी एकटाच राहत होतो. पण तेव्हा दिवसातून दोन वेळा

कामवाल्या यायच्या. मी सकाळी फिरायला एक तास, संध्याकाळी देवळात अन मित्रानरोबर एक दिड तास जायचा. शिवाय मधून मधून किराणा, तर कधी भाजी, तर कधी औषधी, तर कधी बँकेची कामं इत्यादींसाठी बाहेर जावं लागायचं. कॉलनीत जातायेता लहान मुलांशी, माणसांशी बोलणं व्हायचं. आता हे सगळं बंद झालं होतं.

मला आठवतं, 25, 26 मार्च पासून, कॉलनीत, मुलांचं खेळणं बंद झालं. मी चवथ्या मजल्याच्या माझ्या बाल्कनीत दिवसातून चार-पाच वेळा तरी दहा-पंधरा मिनिटं उभा असायचो. पण खाली किंवा समोरच्या बाळकन्यामध्ये कोणी दिसायचं नाही. मीही जवळपास मीहिनाभर तरी मी दारा बाहेर पाय ठेवला नाही. मग मी माझी दिनचर्या ठरवून टाकली. सकाळी साडेसहा सातला उठून, ब्रश वगैरे करून आधी अर्धेक तास प्राणायाम, मग घरातल्या घरात 20-25 मिनिटं फिरणं. मग चहा. मी गेली दोन-तीन वर्षं बिनदुधाचाच चहा घेतो. त्यामुळे, दुधाचाही प्रश्न नसायचा. एवढं सगळं झालं की थोडावेळ काही टी. वी. वर बातम्या. काही ऑनलाइन पेपर्स वाचणं. मला उपमा, पोहे, मॅगी, सोजी हे प्रकार करता येतात. शिवाय मी आधीच घरात डायटचिवडा, राजगुरा लाडू, बनाना चिप्स, बिस्कट असं आणून ठेवलं होतं, त्यामुळे ब्रेकफास्ट नीभून जायचा. मग कालचा जेवणाचा डबा, ताट=वाट्या, चहा, नासत्याची भांडी घासून पुसून ठेवायचो. एवढ्यात साडेअकरा-बारा व्हायचे. मग आंधोळ, पुजा सर्व आटोपेपर्यंत

जेवण येवून जायचं. ह्याच सकाळच्या वेळेत 3-4 दिवसांनी घर झाडून काढायचो. आठवड्यातून एकदा उभ्या-उभ्या पोछा ही करून टाकायचो. घर तसं, स्वच्छच असायचं, त्यामुळे फारसा त्रास व्हायचा नाही. हळूहळू हे सगळं अंगवळणी पडलं. मी, नेहमी, दुपारी फारसा झोपत नसतो. तीन-चारच्या दरम्यान एखादातास, बस. मी, टी. वी. ही जवळ-जवळ पाहत नाही. पण माझं यू ट्यूब मात्र नेहमी पाहणं सुरू असतं. त्यावर जुनी गाणी, जुने सिनेमे, मराठी नाटकं, जुन्या क्रिकेटच्या मॅचेस असं आलटून पालटून, दुपारी, रात्री पाहत राहायचो. ह्या 65 दिवसात मी काही पूर्वी पाहिलेली अन बरीच न पाहिलेली, अशी जवळजवळ 30 नाटकं पहिली असतील. वेळ मिळेल तसा. दोन दिवस एक नाटक पुरायचं.

हयाव्यतिरिक्त माझं वाचन, लेखन चालू असायचं. त्यामुळे, प्रामाणिकपणे सांगायचं तर, आता वेळच जात नाही, आता काय करू, असा प्रसंग माझ्यावर कधी आलाच नाही. शिवाय, The biggest thing is, I love my own company. I like my solitude. (एकांत). त्यामुळे एकटं-एकटं असं खूप कधी वाटलं नाही. आणि आता माझा सर्वात मोठा आधार-माझा मोबाइल. ह्या मोबाइल चे अनेक तोटे आपण वाचतो, त्यावर टीका करतो. पण माझ्या सारख्या माणसासाठी ते एक वरदानच आहे. माझा whatsapp, माझं मोबाइलवर माझ्या मुलांशी, नातेवाईकांशी, आणि मुख्य म्हणजे माझ्या मित्रांशी, माझ्या संपर्कात असलेल्या माझ्या

अनेक विद्यार्थ्यांशी बोलणं हा माझ्या साठी खूप मोठा रिलीफ होता. प्रत्यक्ष संवाद तर हरवलाच होता. कोणाशी प्रत्यक्ष बोलणं बंदच झालं होतं. नाही म्हणायला संध्याकाळचा माझा डबा घायला गौरी आली की, ती 2-4 मिनिटं बोलायची, तेवढंच. त्यामुळे माझा मोबाइल हा माझा खरा मित्र ठरला. रोज, दिवसातून 4-5 तरी फोन यायचे. मी ही करायचो. It kept me connected with all. खास म्हणजे रोज माझ्या मुलांशी बोलणं व्हायचं अन आलटून, पालटून माझ्या दोन-तिन मित्रांशी बोलणं व्हायचं.

गेली अनेक वर्ष, मी वर्षातून दोन-तिन पारायण तरी गजानन महाराजांच्या पोथीची करतो. . कधी-कधी तिन दिवसांच तर कधी एका बैठकीचं. . गजानन महाराज हे माझ्या नितांत श्रध्येच स्थान आहे. 21 मार्च 2020 ल ठरविलं की रोज संध्याकाळी पोथीचा एक अध्याय वाचायचा. . नंतर थोडी प्रार्थना, आरती इत्यादि. आज पर्यंत ते नेमानं अखंड सुरू आहे. 21 अध्याय झाले की पुढचं पारायण सुरू. त्यामुळे मला खूप मानसिक बळ मिळतं. . अर्थात हा आपल्या-आपल्या श्रद्धेचा भाग आहे. हया दरम्यान पुण्यात राहणाऱ्या माझ्या काही विद्यार्थ्यांचे मला फोनही आले की सर तुम्ही एकटे राहू नका. आम्ही घायला येतो. आमच्या कडे रहा. पण मी त्यांना सांगितलं की मला काहीच त्रास नाही इथे. असं काही वाटलं तर मी स्वतः फोन करून येईन. तो ही एक फार मोठा दिलासा होता. जवळजवळ महिना दिडमहिना कॉलनीत कोणी दिसायचं नाही. मी दिवसातून चार पाच वेळा

तरी बाल्कनीत दहा दहा मिनिट उभा असायचो. खरंतर खडतरच काळ होता. पण मनोबल पक्क ठेवण, अन सतत व्यस्त राहणं भाग होतं. अन ते मी केलं. अमेरिकेहून मुलाच्यायेण्याविश्यी काहीच निश्चित कळत नव्हतं. नंतर त्या वंदे मातरम फ्लाइट्स सुरू झाल्या. त्यात त्यानं नंबर लाऊन ठेवला. ईकडे मुलगी ही नाशिकला अडकून पडलेली. शेवटी देवाच्या कृपेनं 22 मे ला त्यांना नाशिक कमिशनर कडून पुण्याला यायची रीतसर परवानगी मिळाली. ते मग 24ला सकाळीच पुण्याला पोहचले अन दिवसभर घराची सफाई करून मुलगी मला 25ला तिच्याकडे राहायला घेऊन गेली. अन माझा हा 65 दिवसांचा वनवास संपला. पुढे 22 जून च्या संप्रान्सिस्को-दिल्ली वंदे मातरम फ्लाइट मध्ये मुलाचाही नंबर लागला. त्यांच्या येण्याचं एक वेगळं टेंशन. ते दिल्लीला पोहचल्यावर त्यांना तिथेच 14 दिवस क्वारंटाईन करणार की पुण्याला क्वारंटाईन व्हावं लागणार, काहीच कळत नव्हतं. बर पुण्याला येऊ दिलं, तरी घरी की त्यांनी नियोजित कोविड सेंटर ला जावं लागणार, सगळंच अनिश्चित.

22 जून ला दुपारी 2 वाजता ते सर्व दिल्लीला पोहचले. सर्व फॉर्मॅलिटीज पूर्ण करून एयर पोर्ट च्या बाहेर पडायला रात्रीचे 10 वाजले. सुदैवानं, माझा एक नातू दहा वर्षा खलील वयाचा होता त्यावेळी, म्हणून त्यांना सरळ पुण्याला जाऊन क्वारंटाईन व्हा, असं सांगण्यात आलं. माझ्या मुलानं आधीच, रात्री 11. 30 च्या दिल्ली-पुणे ह्या Indigo च्या फ्लाइट चं

बूकिंग करून ठेवलं होतं. मग डोमेस्टिक एयर पोर्ट वर जाऊन ती फ्लाइट पकडली. रात्री 1. 30 ला पुण्याला आल्यावर, परत घरी जाता येणार नाही, नियोजित जागी 14 दिवस राहावं लागेल असं एका ऑफिसरनं सांगितलं. त्याच्या सीनियर कडे जाऊन माझ्या मुलानं विनंती केली की एक मुलगा 10 वर्षा खालील आहे म्हणून आम्हाला दिल्ली वरून सोडलं. तसं आताही आम्हाला घरीच क्वारंटाईन होऊ द्या, कारण आमच्या घरी सध्या कोणीच नाही. वाटल्यास येऊन बघा. त्यांनी ते मान्य केलं. त्यांचं सामानही खूप असल्यामुळे आम्ही आधीच दोन मोठ्या टॅक्सी बूक करून एयर पोर्ट वर पाठविल्या होत्या. शेवटी, परमेश्वर कृपेन ते रात्री तिन वाजता घरी पोहचले. असा हा 36 तासांचा प्रवास. . मग घरी रीतसर 14 दिवस क्वारंटाईन. आमच्या मुलीनं आदल्या दिवशीच त्यांना 20-25 दिवस पुरेल एवढं सर्व सामान आणून ठेवलं होतं. आम्ही फोनने सारखे त्यांच्या संपर्कात होतो. ह्या दरम्यान पुणे कार्पोरेशन चे आधिकारी दोन वेळा मुलाच्या घरी येऊन पाहून, चौकशी करून गेले. मी मग 25 जुलैला परत मुलाकडे आलो. माझा चार महिन्याचा काळ असा गेला.

त्या 65 दिवसांनी मात्र ह्या वयातही एकटं कसं राहायचं हे शिकवलं. सर्वात महत्वाचं, म्हणजे आपली प्रकृती आणि आपलं मनोबल चांगलं ठेवता आलं पाहिजे. त्या साठी आपल्या दैनंदिन जीवनाला खूप शिस्त लावावी लागते. सकाळी उठणं, झेपेल तेवढा व्यायाम, प्रार्थना, वेळच्या

वेळी आणि कमी खाण-जेवण, आपले छंद जोपासून, स्वतःला व्यस्त ठेवण, सगळंच नियमित करता आलं पाहिजे. माझ्यासाठी ही एक तपश्चर्याच होती. पण हाही एक अनुभव दैव-देवानं घ्यायला लावला. एक छोटी गोष्ट आठवली. -----

एका मोठ्या तपस्व्यानं, आपल्या एका शिष्याला निरोप देतांना एक छोटी डबी दिली, अन म्हणाला, ‘आयुष्यात जेव्हा तू, एकदम हतबल होशिल, आता काय करावं, हे ना सुचेनासं होईल तेव्हाच ही डबी उघडून पहा. ’एकदा तो शिष्य एका जंगलातून चालला होता. संध्याकाळ होत आली. चालताचालता त्याला समोरून एक वाघ येतांना दिसला. तो बाजूच्या एका मोठ्या झाडावर चढून बसला. थोड्या वेळानं तो वाघ ही त्या झाडाखाली येऊन बसला, हा भितीनं थोडं वर चढायला गेला, तर वर एक साप. खूप घाबरला. काय करावं, त्याला सुचेना. त्यानं आपल्या पिशवीतून, गुरुनं दिलेली ती डबी काढून उघडली. आत एक छोटासा कागद होता व त्यावर लिहलं होतं “This will also pass. “(हे ही निघून जाईल-टळून जाईल.). त्याला खूप धीर आला व तो तिथेच शांतपणे, सर्व धैर्य एकवटून बसून राहीला. सकाळ होता-होता, पाहतो तर तो साप ही निघून गेला अन वाघही. मलाही त्या 65 दिवसात असंच वाटायचं की “ this will also pass. “

आता हे तिमिर जाओ

धनबाद येथे माझे एक मित्र राहतात. मुरारी गुप्ता. दोन वर्षा पूर्वी, तिन महिने, मी मुलाकडे कॅलिफोर्निया ला होतो. तिथे, रोज संध्याकाळी पार्क मध्ये बसणाऱ्या, आमचा दहा-पंधरा भारतीय वरिष्ठ नागरिकांचा एक चांगला ग्रुप तय्यार झाला. भारतात परत आल्यापासून आम्ही सर्व अजून संपर्कात आहोत. त्यातलेच हे गुप्ता. ते हिन्दी काव्याचे गहिरे अभ्यासक आणि जाणकार आहेत. अनेक वेळा ते whatsapp वर मला, महादेवी वर्मा, निराला, रामधारी सिंह-दिनकर, नीरज, हरिवंशराय बच्चन ह्यांच्या सुंदर-सुंदर कविता (रचना) पाठवित असतात. काल आणि परवा सलग दोन दिवस त्यांनी मला राष्ट्रकवि रामधारीसिंह-दिनकर ह्यांच्या दोन रचना पाठविल्या. त्यातली पहिली, ही सामयिक (सद्य स्थितिला लागू पडणारी) आणि गीतेसारखी कालजयी आहे. ही कविता वाचली. तिचा शब्दार्थ आणि भावार्थ इतका प्रभावी आहे की मला वाटलं 'दिनकरजी 'केवळ महाकवीच नव्हते, तर ते एक मोठे द्रष्टे ही होते, ही कविता, खरं म्हणजे, ह्या ओळी, त्यांच्या "रश्मि रथी" (सूर्यकिरणांच्या रथावर आरूढ झालेला) ह्या खंडकाव्यातल्या आहेत. आणि सूर्यपुत्र कर्णावर लिहलेलं हे खंडकाव्य

1952 ला प्रकाशित झालेलं आहे. त्या ओळी सद्य स्थितीला किती चपखल पणे लागू पडतात, हे पाहिलं की मी त्यांना द्रष्टे का संबोधलं हे लक्षात येईल. 'रश्मि रथीतल्या ' त्या ओळी अशा आहेत ----

हे दयानिधे, रथ रोको अब,
क्यो प्रलय की तैयारी है?
ये बिना शस्त्र का युद्ध है जो, महाभारत से भारी है ।
नैना रोतेरोते सूखे, अब नीर कहा इन आखों मे,
परवाज़ पे जिनकी गर्व बड़ा, अब जान कहा इन आखों मे ।
अपने भी साथ नहीं अपने, जंग जीवन से क्यों जारी है,
यह बिना शस्त्र का युद्ध है जो, महाभारत से भारी है ।
हमने खुदकों यूँ बसा लिया, वैज्ञानिकता की बाहों मे,
अवरोध खड़े कर दिए बड़े, हर एक दूजे की रहोमे ।
धरती माता का दोहन तो कर लिया, गगन की बारी है,
यह बिना शस्त्र का युद्ध है जो, महाभारत से भी भारी है।
जिन मुश्किल से गुजर रहे, ये खेल हमारे अपने है,
जीवन अनमोल बिका जिनपर, कुछ चंद सुखो के सपने है।
हर ओर तमस दिखाता है अब, भय मे हर रात गुजारी है,
यह बिना शस्त्र का युद्ध है जो, महाभारत से भी भारी है।
कितने परिचित-कितने अपने-कितने आखिर यूँ चले गए,

जिन हातों मे दौलत-संबल, सब क्रूर काल से छले गए
हे राघव-माधव मृत्युंजय, पिघलो यह अर्ज हमारी है,
यह बिना शस्त्र का युद्ध है जो, महाभारत से भारी है ।

सद्य स्थितीचं यथार्थं विवेचन करून, शेवटी, हे राघवा-माधवा, मृत्युंजया आता तरी तुला पान्हा फुटू दे, अशी ईश्वराला प्रार्थना केली आहे. कवितेच्या काही ओळींकडे परत एकदा नजर टाकली, तर आपल्या लक्षात येईल की किती चिंतनात्मक आहेत त्या. पाहिल्याच कडव्यात म्हटलं आहे की डोळे रडून रडून कोरडे पडले आहेत. पाणीतरी कुठे आहे डोळ्यात? आपल्या भरारी वर, अहंकारावर ज्या डोळ्यांना एवढा गर्व होता, त्या डोळ्यात आता त्राणही राहिलं नाही. “अपने भी साथ नहीं अपने “ अशा प्रकारे जीवनाशी लढाई सुरू आहे. किती विदारक वास्तव आहे हे. पुढे कविवर्य म्हणतात, वैज्ञानिकतेचा इतका जबरदस्त विळखा आम्हाला पडला आहे, इतकं आम्ही त्यात गुरफटून गेलो आहे की ह्या जीवघेण्या स्पर्धेत एकमेकांच्या मार्गात आम्ही अनेक अडथळे(अवरोध) निर्माण करून ठेवले आहेत. ह्या धरती मातेला तर आम्ही पुरतं पिळून काढलं आहे, तिचं दोहन केलं आहे. आता आकाशाची पाळी आहे.

ज्या बिकट परीस्थितीतून आम्ही आता चाललो आहोत, ती आम्हीच निर्माण केली आहे. तो आमचाच आत्मघाती खेळ आहे. केशवसुतांनी म्हटल्या प्रमाणे ‘नरेच केला हीन किती नर’ किंवा William

Wordsworth ने म्हटल्या प्रमाणे ‘ What man has made of man--
 --“ अशा रितीनं. “जीवन अनमोल बिका “. कशासाठी, कशावर, तर, काही
 छोट-छोट्या सुख स्वप्नांवर. . आणि मग आता सर्वदूर, आजूबाजूला
 अंधःकार दिसतो आहे. प्रत्येक रात्र भयग्रस्त आहे. आणि शेवटच्या
 कडव्यात ते म्हणतात, ह्या सगळ्या परीस्थितीत, किती परिचितांची,
 मित्रांची, सगेसोयऱ्यांची साथ सुटून गेली. ज्यांच्या हाती दौलतीची,
 श्रीमंतीची ताकत होती, क्रूर काळानं, त्या सर्वांची वाट लावली. तेव्हा हे
 राघवा, हे माधवा, दया कर, कारण हे बिना शस्त्राचं युद्ध, महाभारता पेक्षाही
 भारी आहे.

पण, एवढं सर्व होऊन, निसर्गाचा, सृष्टीचा, हा एवढा मोठा झटका
 बसूनही, आम्हाला (सर्व जगाला)फक्त कळलं आहे. अजून वळलं नाही
 असं मोठ्या खेदानं म्हणावं लागेल. अजून आपली मग्नरी, अरेरावी कायम
 आहे. बारकाईनं पाहिलं तर, एका नंतर दुसरा अन आता तिसराही झटका
 बसण्याची वेळ आली तरी आम्ही, नेहमी-नेहमी बापाचा मार ख्याणाऱ्या
 मुलासारखे कोडगे झालो आहोत, लापट झालो आहोत असं वाटायला
 लागतं. परमेश्वर कृपेनं सगळं ठिकठाक झालं, तर माणूस परत बेमुर्वत
 व्हायला वेळ लागणार नाही अशी भीती वाटते. खरं म्हणजे आता आपण
 चिरंतन जागं व्हायची, जागं राहायची वेळ आली आहे. माणसा माणसातला
 दुरावा कमी करायचा आहे. स्वतः जगत असतांना दुसऱ्यालाही जगू द्यायचं

आहे. दुसऱ्याच्याचा हक्क हिसकवून घ्यायचा नाही आहे. आणि हे केवळ माणसा पुरतंच नाही, तर सभोवतालचे प्राणी, पशू-पक्षी, वृक्ष, वेली, नद्या नाले, अख्खा निसर्ग, ह्या, सर्वांसाठी करायचंआहे. परत हा असमतोल परवडणार नाही, ह्याची तीव्र जाणिव आता झाली पाहिजे. असं म्हणतात की 'Turn around is nature's law'. बदलाव हा प्रकृतीचा, सुष्टीचा स्थायी भाव आहे. म्हणून, आपण वरील पथ्य पाळली तर, देव, निसर्ग सर्व घडी निश्चित सुरळीत बसवेल. कदाचित ह्याच विश्वासापोटी अनेक वर्षांपूर्वी महाकवी रामधारीसिंह-दिनकर ह्यांनी पुढील कवितेच्या ओळी लिहल्या असाव्यात. ----(गुप्तानी पाठवलेली ही, कविश्रेष्ठ रामधारीसिंह ह्यांची दुसरी कविता)

हो तिमिर कितना भी गहरा,
हो रोशनी पर लाख पहरा,
सूर्य को उगना पड़ेगा,
फूल को खिलना पड़ेगा ।
हो समय कितना भी भारी,
हमने न उम्मीद हारी,
दर्द को झुकना पड़ेगा,
रंज को रुकना पड़ेगा।
सब थके है, सब अकेले,

लेकिन फिर आएंगे मेले,
साथ ही लड़ना पड़ेगा,
साथ ही चलना पड़ेगा ।

गेल्या 14 महिन्यात आपण बरंच काही शिकलो, असं अनेक जण म्हणतात. अनेक ठिकाणी आपण असे मेसेज मोबाइलवर फेस बूक वर तर कधी वर्तमान पत्रात ही वाचतो. लोक खरंच शिकले असतिल तर ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण पुढे ते आचरणात आणण महत्वाचं आहे. एवढं मात्र नक्की, की कितीही प्रगति केली तरीही निसर्गा पुढे काहीही चालत नाही. तिथे माणसाला हात टेकावेच लागतात. आपण श्रद्धा आणि विश्वास ठेवला तर निश्चितच ही विस्कटलेली घडी, परत सुरळीत होईल. हा लेख लिहतांनाच योगायोगानं, माझा मानलेला पुतण्या, राजा नर्सापूरकर ह्याचा मेसेज आला. ‘ये राहे ले ही जायेंगी मंजिल तक, हौसला तो रख । कभी सुना है कि अंधेरे ने सवेरा न होने दिया?’ एका वेगळ्या संदर्भात लिहलेल्या माझ्याच एका जुन्या कवितेच्या दोन ओळी आठवतात. -----

ऐ विनाश को रचनेवालों, मत भूलो, आतंक का भी अंत है,
सृजन के हाथ लंबे है, हर शिशिरके बाद फिर वसंत है-   फिर
वसंत है ।

मग होते मरण भारी

दोन दिवसांपूर्वीच Bronnie Ware ह्या लेखिकेचं ‘ The Top Five Regrets of the Dying ‘ हे पुस्तक वाचून झालं. लाखो वाचकांपर्यंत पोहचलेलं हे पुस्तक वाचण हा एक अंतर्मुख करणारा अनुभव होता. आपल्याला कशाचाही खेद (Regret) वाटणार नाही, पश्चाताप करावा लागणार नाही असं जीवन जगता आलं पाहिजे, जे जगण्याची आपल्याला तळमळ आहे, असं आपलं जीवन आपल्याला निर्माण करता आलं पाहिजे, हे शिकवणारं हे पुस्तक. लेखिकेनं आपलं अर्ध अधिक आयुष्य केअरर (Carer) म्हणून काम केलं. केअरर हा कन्सेप्ट आपल्याकडे फार रुढ झालेला नाही, पण पाश्चिमात्य देशांमध्ये अनेक जण अर्ध वेळ किंवा पूर्ण वेळ केअरर म्हणून काम करतात. बऱ्याच कुटुंबांमध्ये म्हातारी आसन्नमरण, अपंग माणसं असतात. त्यांचं खाणपिण, हगणमुतण, त्यांना वेळोवेळी औषध देण, उठण्या-बसण्याला मदत करण अशी अनेक कामं ह्या केअरर ना करावी लागतात. कुटुंबातल्या लोकांना एवढा वेळ नसतो किंवा सर्व वेळ हे सर्व त्यांना करायचं नसतं. मग ते असे केअरर ठेवतात. अशा आसन्नमरण व्यक्तींना बऱ्याच वेळा सोबतीची, भावनिक

जवळीकेची, आपुलकीची ही गरज असते. त्यांचं मन त्यांना हलकं करायचं असतं. हे सुद्धा, केअरर करतात. अशा अनेक व्यक्तींबरोबर काम करत असतांना लेखिका त्यांची मैत्रिण झाली, हमदर्द झाली. ह्या अशा अनेकांनी आपले मरण्या पूर्वीचे खेद, रेग्रेट्स, मनातली शल्य लेखिकेला सांगितली. ती सर्व, ते सर्व अनुभव इतक्या सुंदर रितीनं लेखिकेनं ह्या पुस्तकात लिहले आहेत की एकदा हाती घेतलेलं हे पुस्तक टाकवसं वाटत नाही.

त्यातले वेगवेगळ्या व्यक्तिन्नी व्यक्त केलेले पांच मोठे रीग्रेट्स, खेद लेखिकेनं लिहले आहेत.

1—‘मला वाटतं, इतरांच्या अपेक्षेप्रमाणे जगण्याची धडपड करण्या पेक्षा, मी माझ्या मनाला पटेल तसं जगण्याचं धैर्य माझ्यात असायला हवं होतं ‘

2—‘ मला वाटतं, मला इतकं हार्ड-वर्क करायची काही गरज नव्हती ‘

3—‘ मला वाटतं, माझ्या भावना, फिलिंग्स, व्यक्त करण्याची माझ्यात हिम्मत असती तर? ‘

4—‘ मला वाटतं, मी शेवटपर्यंत माझ्या मित्रांच्या टच मध्ये राहायला हवं होतं ‘आणि

5—‘ मला वाटतं, मी स्वतःल, सुखी, आनंदि होऊ द्यायला हवं होतं

मला इथे ह्या पुस्तकाबद्दल सविस्तर असं काही लिहायचं नाही आहे. पण अनेकांच्या मरणापूर्वीच्या ह्या खेदांबद्दल, रिग्रेट्स बद्दल, शेवटच्या क्षणा पर्यंत बोचत राहणाऱ्या ह्या शल्यानबद्दल आपण विचार केला तर असं लक्षात येईल की युग पुरुषांपासून तर सामान्य माणसापर्यंत, सर्वांचीच ही असावित.

ह्या शल्यांवरून आठवण झाली. 1963 -64 ला मी शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय औरंगाबाद चा प्रथम वर्षाचा विद्यार्थी होतो. त्या वर्षीच्या स्नेहसम्मेलनात, आमच्या प्राध्यापकांनी आम्हा निवडलेल्या सहा विद्यार्थ्यांकडून, प्रा. वसंत कानेटकर ह्यांच्या ‘ रायगडाला जेव्हा जाग येते ‘ ह्या नाटकातील दुसऱ्या अंकातील दुसऱ्या अन तिसऱ्या प्रवेशातील काही भाग आणि तिसऱ्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशातील काही भाग, ह्याचं नाट्यवाचन करून घेतलं. खरं म्हणजे स्नेहसम्मेलनात नाट्यवाचन, हा एक धाडसी प्रकारच होता. त्याच्या यशापयशाची आम्हालाच खात्री नव्हती. पण, प्रामाणिकपणे सांगतो, ह्या नाट्यवाचनात आम्ही सहा जणांनी, समोरच्या प्राध्यापक, विद्यार्थी अन निमंत्रित ह्यांना, तिस मिनिटं खिळवून ठेवलं. त्या यशात आमच्या वाचनापेक्षा, वसंत कानेटकरांच्या लिखाणाचा, त्या नाटकाच्या संहितेचा फार मोठा वाटा होता. प्रा. कानेटकरांची जवळ-

जवळ, सर्वच नाटकं मी पहिली आहेत, वाचली आहेत. त्यांचं. मला सर्वात जास्त आवडलेलं नाटक म्हणजे 'रायगडाला जेवहा जाग यते'. हे नाटक मी इतक्या वेळा वाचलं की मी वर उल्लेख केलेले दुसऱ्या-तिसऱ्या अंकातील संवाद मला अजूनही पाठ आहेत. ह्या नाटकाच्या पुस्तकाच्या सुरवतीलाच 'रायगडाची भूपाळी' लिहली आहे. तिचं ध्रुवपद असं आहे--

युगायुगांची रात्र संपली.

प्रभात झाली।

गिरिशिखरेही उन्हात न्हाली.

सह्यगिरीच्या कुशीत निजल्या रायगडा हो जागा,

“शिवरायांच्या हृदयांतरिचे शल्य मला सांगा.

हिंदूपद पातशाहीची स्थापना करणाऱ्या शिवाजी महाराजांसारख्या युग पुरुषाच्या हृदयातही कुठलं तरी शल्य होतं. हे संपूर्ण नाटक पाहिल्यावर आणि वाचल्यावर आपल्या लक्षात येतं की, मनमोकळेपणे आपल्या मनातलं व्यक्त नं केल्यामुळे दोन युग पुरुष असलेल्या पितापुत्रामधिल गैरसमज हे ते शल्य असावं. ह्या नाटकाचे संवाद प्रा. कानेटकरांनी खूपच भावस्पर्शी आणि सुंदर लिहले आहेत. उदाहरणा दाखल, संभाजीराजे आणि येसूबाई आणि शिवाजी महाराज आणि येसूबाई ह्यांच्या मधले दुसऱ्या अंकातील कानेटकरांनी लिहलेले हे संवाद-----

येसूबाई – ‘ महाराजांची आपल्यावर माया नाही असा आपण का समज करून घेतला आहे? ‘

शंभुरजे – ‘ समज? आपण आमचा तो केवळ एक ‘समज’मानता? युवराज्ञी, तुम्ही थोरा घरी जन्मलात. मातापित्यांच्या मांडीवर तुम्ही लाडात वाढलात. आबासाहेबांच्या लाडक्या सूनबाई म्हणून तुम्ही आजवर थाटामाटात रायगडावर वावरलात. आमच्या पोरक्या जीवनाची दर्दभरी कहाणी तुम्हाला नाही कळायची. आम्हाला जाण आल्यापासुन ठाऊक आहे फक्त आबासाहेबांच्या डोळ्यातला धाक. आमच्या मनावर कोरली आहे त्यांच्या ओठांवरची सुन्न जरब. आमच्या पोटात अजून कालवतं आहे त्यांचं छत्र, त्यांचं सिंहासन, त्यांची राजमुद्रा. आग्र्याहून सुटकेच्या प्रसंगाची याद आली की अजून रक्त जळू लागतं, मस्तक फिरू लागतं. पोटात आतडी तटतटा तुटू लागतात. एक आठ वर्षांचा कोवळा पोर महाराजांच्या पाठोपाठ रानावनातून, उन्हातानातून दिवसरात्र पळतांना आमच्या डोळ्यासमोर स्पष्ट दिसतो आहे. अंगात ज्वर भरला, पायाला टरटरून फोड आले, तरी हू की चू नाही. अपरात्रि मथुरेला एका ब्राम्हणाच्या घरात मुक्काम पडला. मध्यरात्री खलबत सुरू झालं तेव्हा निराजीपंत सल्ला देतात ‘ महाराज, सहीसलामत सुटायचं असेल तर युवराजांना इथंच मागं सोडून दौड केली पाहिजे. आत माजघरात ग्लानी येऊन विव्हळत पडलेला पोर ते शब्द ऐकतो आणि धडपडत तसा उठून बाहेर धावतो ; महाराजांच्या कमरेला मिठी

घालीत दीनवाण्या मुद्रेनं तो हंबरडा फोडतो ‘ आबासाहेब, आबासाहेब, आम्हाला एकट्याला सोडून तुम्ही नाही ना हो जाणार? ‘आबासाहेब एक शब्द बोलत नाहीत. कमरेची इवल्या हातांची मिठी ते पोलादी बोटानी सोडवतात आणि माजघराकडे बोट दाखवतात. चिमुकल्या मनाला ब्रम्हांड आठवतं. शेकडो कोसांची पायपीट बिनतक्रार करणाऱ्या पोराचे पाय ओसरीवरून माजघरात जाइतो पांगळे होतात. महाराज त्या रात्री निघून जातात. न भेटता. न बोलता. युवराज्ञी, एकच सवाल पुसतो-आम्ही आमच्या पुत्राशी असे वागतो तर आपण आमची संभावना काशी केली असतीत? ‘

मथुरेला आपल्याला एकट्याला सोडून आबासाहेब निघून गेले, ह्या गैरसमजामुळे शंभुराजांच्या मनात आढी निर्माण झाली आणि मोकळेपणानं त्यावर कधी बोलणंच न झाल्यामुळे, पितापुत्रा मधला दुरावा वाढतच गेला. शिवाजीमहाराज शंभुराजांना असं एकट्यालाच मागं का सोडून गेले, हे कधी जाणून घेण्याचा प्रयत्न झाला नाही. वरचा प्रसंग घडला, त्याच सांजेला येसूबाई आणि शिवाजीमहाराजांमध्ये जे बोलणं झालं, त्यात हे स्पष्ट झालेलं आहे. आदरणीय वसंत कानेटकरांनी ही संभाषण इतक्या हृदयस्पर्शी अन पराकोटीच्या साहित्यिक भाषेत लिहली आहेत की ती त्यांच्याच शब्दांमध्ये लिहली तरच परिणाम कारक होतील. त्याच संध्याकाळी, त्याच प्रासादात महाराजांचं अन येसूबाईंचं झालेलं हे बोलणं ---

शिवाजीमहाराज—‘ सुनबाई, राजे आमच्याशी नीट बोलत नाहीत. मनातलं सांगत नाहीत. पदोपदी रूसतात, रागावतात एकटेच कुढत बसतात. हिताचं बोलू लागलो तर तिढया अर्थानं घेतात. सुंनाबाई, आम्ही राजांचा असा कोणता अपराध केला म्हणून ते आम्हाला ही सजा देताहेत? ‘

येसूबाई –‘ स्वारी मनात कुढत बसली आहे की आपण त्यांच्यावर जन्मापासूनच माया पातळ केलीत. मघा राजांना रागाच्या भरात आग्र्याहून सुटकेच्या वेळची याद आली. म्हणाले, महाराज आम्हाला एकट्याला मथुरेला टाकून गेले. न बोलता न सांगता गेले. ‘

शिवाजीमहाराज—‘ सुनबाई, राजांना मागं टाकून जायला आम्ही त्यांचे दुष्मन का होतो? जिवाच्या भयानं पाठीला पाय लावून पळणारे नादान भ्याड का होतो? विचार करा-मोंगल आमच्या पाठीवर. सभोवती हेरांचा सुळसुळाट. जरा गफलत होती तर आम्ही सारेच गनिमांच्या हाती गवसतो. त्या रात्री राजांनी आमच्या कमरेला मिठी घातली आणि फत्तराला पाझर फुटेल असा टाहो फोडला—‘आबासाहेब आम्हाला एकट्याला सोडून तुम्ही नाही ना हो जाणार?’ सुनबाई, ते शब्द आम्ही ऐकले आणि आमच्या शिरावरचा मुकुट डळमळला. कमरेची समशेर लटपटली. पायातलं त्राणच नाहीसं झालं. क्षणभर मस्तकात सणक शिरली की, आठ वर्षांच्या एकलत्याएक पोराला परमुलखात टाकून जाण्यापरीस, नको तो संकल्प, नको ती प्रातिज्ञा आणि नको ते हिंदवी राज्य. पण क्षणभरच. दुसऱ्याच क्षणी

आमच्या डोळ्यासमोर रायगड उभा राहिला. आमच्या शब्दाखातर रक्त सांडणाऱ्या सवंगड्यांची उदध्वस्त घरंदारं दिसू लागली. मासाहेबांची उग्र करारी मुद्रा आठवली. विचार आला की. खुद्द आमची एकट्याची जान खताऱ्यात असती तर मामला वेगळा होता. पण चिमुकले राजे दौलतीचे वारस. ते आलमगिरच्या तावडीत गवसले तर दौलतीचा समूळ उच्छेद होईल. सुनबाई, केवळ राजांना बचावण्यासाठी आम्ही आमचं मन मारलं, उसनं अवसान राखलं, आणि कमरेची चिमुकल्या हातांची मिठी सोडवली. त्या रात्री मोठ्या निर्धारानं राजांना मागं सोडून आम्ही यमुनापार झालो. बरोबरच्या सरदारांनी आमच्या मुद्रेवर केवळ निर्धारच पहिला, पण सुनबाई, आमच्यातल्या तडफडणाऱ्या पित्याचे अश्रू पहिले फक्त यमुनामाईनं. वेडा पोर मनात ठेवून वागतो. पण खुल्या दिलानं आमच्याशी कधी बोलला का नाही? ‘

खुल्या दिलानं बोलणं नं झाल्यानं मनामध्ये वाढत गेलेली तेढ, निर्माण झालेले दूरावे हे आणि आणखी काही प्रसंगी पितापुत्रामध्ये निर्माण झालेले गैर समज, हे, ते खुपणारं शल्य असावं, ’ आमच्या जुन्या जखमा अद्याप भळभळा वाहताहेत इथं’ हे येसुबाईंजवळ शंभुराजांनी प्रकट केलेलं दुखणं, ‘ किंवा, राजांच्या पाठीवरून पित्याच्या ममतेचा आमचा हात कधी फिरला नाही. ‘ हे आणि “ शिवाजीला दूसरा शिवाजी घडवता आला नाही, हे शिवाजीच्या हृदयातलं फार मोठं शल्य आहे हंबीर. “ असं खुद्द

शिवाजीमहाराजांनीच हंबीरराव मोहितेंना सांगणं हे किती मोठं शल्य. महाराजांसारख्या किंवा संभाजीमहाराजांसारख्या युगपुरुषांना देखिल शेवटच्या क्षणापर्यंत बोचणारी ही शल्य होती. पितापुत्रामध्ये असलेले गैर समज, त्यांची टोचणी ही तुम्हाआम्हा सारख्या अनेक सामान्यांनी शेवट पर्यन्त भोगली आहेत.

मी अधून मधून यू ट्यूब वर काही शॉर्ट फिल्मस पाहतो. कधी त्या माझ्या कोणी मित्रानं रिकमेंड केलेल्या असतात तर कधी अनायास पाहण्यात येतात. . मागच्या महिन्यात ओढ, आमाद, काश अशा तिन चार शॉर्ट फिल्मस पहिल्या. ‘ आमाद ‘ ही ह्या विषयाशी निगडीत असलेली होती. ‘ आमाद ‘ म्हणजे आगमन, Arrival. असंच, वेळीच मोकळेपणी नं बोलल्यानं, थोडंसं झुकतं न घेतल्यानं झालेली दुखणी मृत्युच्या दारापर्यंत माणसाला कशी बोचत राहतात हे अतिशय सुंदर रितीनं ह्या फिल्म मध्ये दाखवलं आहे. अगदी आसन्नमरण अवस्थेत असलेल्या बापाला भेटायला विदेशात असलेला त्याचा मुलगा येतो. घरात फक्त आई-बाबाच असतात. त्याचे बाबा हे एक नावाजलेले नर्तक असतात. आल्याल्याच तो मुलगा आपल्या आसन्नमरण पित्याच्या पलंगपाशी जावून त्यांचा हात आपल्या हातात घेण्याचा प्रयत्न करतो, पण त्या अवस्थेतही बाप आपला हात मागे ओढून घेतो. तिथून खिन्नपणे उठून हा मुलगा आपल्या बेडरूम मध्ये जाऊन जेव्हा आपलं कपाट उघडतो तेव्हा त्याला समोरच आपली घुंगरांची पेटी

दिसते अन त्याला मागचं सर्व आठवतं. त्याचे बाबा आपल्या घरी बऱ्याच मुलींना भरत नाट्यम शिकवत असतात. आपल्या मुलानंही भरत नाट्यम शिकावं, त्यात पारंगत व्हावं असं त्यांना वाटतं. म्हणून त्या मुलींबरोबर आपल्या मुलालाही ते शिकवतात. पण त्या मुलाचे मित्र त्याला चिडवतात. शिवाय मुलाला मुळातच पाशच्यात्य नृत्याची आवड असते. त्याचे वडील त्याला एक दिवस आपल्या गुरूसमोर नृत्य करून दाखवायला सांगतात, तेव्हा हा त्यांच्या समोर पाश्चिमात्य नृत्य करतो. त्यामुळे ते गुरु आणि त्याचे वडील खूप दुखावले जातात. . त्या मुलाची आई त्याला जेव्हा म्हणते ‘ तुम्हें शर्म नहीं आयी ऐसा करते हुये? पहले पापा की माफी मांगो। ‘ तेव्हा तो मुलगा म्हणतो ‘ मै क्यू पापासे माफी मांगू? मैंने पहले ही बोला था मुझे भरत नाट्यम पसंद नहीं। ‘आणि तावातावाने निघून जातो. त्यावेळी त्याचा बाप आईला म्हणतो ‘ रहने दो। माफी मांगने के लिए, गलती का अहसास होना जरूरी है। ‘ तिथेच मनात पडलेली आढी मरण येईतोवर तसीच राहते. शेवटपर्यंत ते दुःखः सलत राहतं. त्याचवेळी मनमोकळे पणानं मुलानं माफी मागितली असती, अन तितक्याच मनमोकळेपणानं बापानं ती दिली असती तर हे सर्व तिथेच विरून गेलं असतं. पण हीच खरी मनुष्य स्वभावाची कमजोरी आहे. म्हणून तर ही बोचरी शल्य आयुष्यभर बोचत राहतात. हे रेग्रेट्स शेवटच्या क्षणीही अस्वस्थ करतात. अन ह्या ओझ्यानं मरण भारी होतं. अनेकांच्या जीवनात हे घडतं. Bronnie Ware नं The Top Five

Regrets मध्ये एका ठिकाणी म्हटलं आहे- ‘ They say that we do more to avoid pain than we do to gain pleasure. So it is when the pain becomes too much that we finally find the courage to make changes. “ आपल्या दुखाःनाच आपण खूप गोंजारत बसतो. त्यांना विसरून आनंदी होण्याचा फारसा प्रयत्नच आपण करत नाही. आणि मग, “ आपण त्या वेळी सष्ट बोललो असतो तर, किंवा तसं बोललो नसतो तर, किंवा तसं वागलो नसतो तर, हे रेग्रेट्स, हे खेद, ही खंत, अंतू समयी मनावरचं ओझं वाढवतात.

बहुतेकांचं दुसरं रिग्रेट म्हणजे. ज्या लोकांवर आपण प्रेम केलं, जे आपल्याला आवडले, त्यांच्या बरोबर आपण पुरेसा वेळ राहिलो नाही किंवा त्यांना पुरेसा वेळ दिला नाही हे. आपण ज्यांच्यावर प्रेम करतो, त्यांच्या बरोबर घालवलेला प्रत्येक क्षण भरभरून जगणं ही सुखी आणि खंतहिन (Regret free)

जीवनाची गुरुकिल्ली आहे. मला वाटतं, मी वाचलेलं, “ The Top Five Regrets Of the Dying “ अशी पुस्तकं, असं लेखन. त्याचं वाचन, आणि अशा विषयावरचं, अनुभवी आणि जाणकारांचं प्रबोधन, हे निश्चित आपलं हे ओझं हलकं करायला मदत करतात. पुढच्याची ठेच, मागच्याला शहाणं करते.

हा स्लोडाऊन आणि विद्यार्थी

गेल्या आठवड्यात, श्री संत गजानन महाराज इंजिनिरिंग कॉलेज, शेगाव च्या प्राचार्यांचा फोन आला. म्हणाले ‘ सर, पुढच्या शनिवारी आमच्या प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी, तुमचं एक, ‘Motivational and Career guidance ‘ ह्या विषयावर ऑन लाइन टॉक ठेवायचं आहे. सर कृपया वेळ काढा. शनिवारी सकाळी 11 ते 12 एक तास. सद्य परिस्थितीत विद्यार्थी थोडे गडबडले आहेत. तुमच्या सारख्या अनुभवी लोकांच्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. ‘ मी चट्कन होकार दिला. आणि ठरल्या प्रमाणे माझं हे टॉक झालं. त्याच रात्री डोक्यात विचार आला की हे संबोधन सर्वच विद्यार्थ्यांसाठी केलं. पाहिजे. आणि हे लिहायला बसलो. सद्य परिस्थितीत, विद्यार्थ्यांसाठी Motivational आणि मार्गदर्शनपर लिहातांना मला, माझ्याच ‘ ग्लोबल मेल्टडाऊन—रिसेशन व आम्ही “ ह्या 10 मे 2009 ला ‘ दैनिक हिंदुस्तान ‘ मध्ये प्रकाशित लेखाची आठवण झाली. त्यात मी जे लिहलं ते आजही लागू आहे. म्हणून परत एकदा त्या लेखाचा सुरवातीचा भाग जसाच्या तसा लिहून सुरवात करतो आहे.

10 मे 2009 :

‘ गेल्या दहा-अकरा महिन्यांपासून आपण इलेक्ट्रॉनिक व प्रिंट मीडिया, (टी. व्ही. , इंटरनेट, वृत्तपत्रे) इत्यादि प्रसार माध्यमातून, ग्लोबल मेल्टडाउन, रिसेशन ह्या विषयांवर खूप ऐकलं अन वाचलं आहे. परिणामी जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या दुष्परिणामावर ही वाचलं-ऐकलं आहे. ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांवर व शिक्षणावर किती होणार आहे? झाला तर तो किती काळ टिकणार आहे, ह्या मुद्द्यांचा थोडा वस्तुनिष्ठ उहापोह होण आवश्यक आहे. त्यासाठी हा खटाटोप.

ग्लोबल मेल्टडाउन हे पाश्चात्य प्रगत (developed) राष्ट्रांपासून अन विशेषतःअमेरिकेपासून सुरू झालं. त्याच्या मुळ कारणांचा ऊहापोह करण हा एक वेगळा विषय होईल. हे सुरू झालं त्याचा फटका त्या राष्ट्रांमध्ये प्रामुख्याने बँकिंग व फायनान्स, ऑटोमोबाइल, इन्फ्रास्ट्रक्चर, रियल इस्टेट ह्या क्षेत्रांवर झाला. तर प्रोसेस आणि मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्री, सर्विस इंडस्ट्री, इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलजी इत्यादि क्षेत्रांवर काही अंशी झाला आहे. प्रगतिशील राष्ट्रे, विशेषतः, भारत, चीन, जपान ह्यांच्यावर त्या प्रमाणात परिणाम झालेला नाही असं तज्ञांच मत आहे. आता अमेरिकेसारख्या एवढ्या मोठ्या वृक्षाला हादरा बसल्यानंतर, त्यांच्या अर्थ व्यवस्थेच्या दूरवर पसरलेल्या पाळामुळापाशी असणाऱ्या छोट्या मोठ्या राष्ट्रांवर, त्याचा काहीअंशी परिणाम होणारच. पण अगदी गांगरून, गोंधळून पळापळ करण्यासारखं

आपल्याला काहीही झालेलं नाही. ह्याचा विश्वास मनात बाळगून, हाताश नं होता, ह्या परिस्थितीतून पुढचा मार्ग काढला पाहिजे.

गेली 43 वर्ष, अभियांत्रिकी शिक्षणाशी व क्षेत्राशी मी निगडीत आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील अनेक चढउतार मी पहिले आहेत. रिसेशन पुरतंच जर बोलायचं झालं, तर माझ्या ह्या 43 वर्षांत मी, कमीतकमी चार रिसेशनस पहिल्या आहेत. पण काय झालं? त्या आल्या अन आल्या तशा गेल्याही. हे एक नैसर्गिक चक्र असल्या सारखं आहे. (It's a natural cycle) कदाचित, सद्य स्थितितल्या रिसेशन ची तिब्रता मागच्या पेक्षा थोडी जास्त असेल. पण म्हणून घाबरून जाण्यासारखं काही नाही. मागच्या रिसेशन मधून बाहेर पडून, प्रगत आणि प्रगतिशील राष्ट्रांनी पुढचं पाऊल टाकलं. मानव व समाज जीवन अधिकाधिक सुसह्य व समृद्ध बनविण्याच्या सर्व राष्ट्रांच्या प्रयत्ननांना यश मिळतच गेलं. मग ते औद्योगिक क्षेत्र असो, आर्थिक क्षेत्र असो, कृषि क्षेत्र असो, मेडिकल सायन्सेस असो, यश मिळतच गेलं. तसंच ह्या वेळीही होणार आहे. तज्ञांच्या मते साधारणतः एकावर्षानंतर सर्व पूर्व स्थितीत येईल. आपण आपल्या देशाचा विचार केला तर तज्ञांच्या मते आपली स्थिति सुदृढ आहे. प्रगतीचा वेग थोडा हळू होण्याची शक्यता आहे. पण विकासाच्या ह्या वेगाची घसरणहि आपण कमी करू शकतो. मागे काही दिवसांपूर्वी पुणे विद्यापीठाचे माननीय कुलगुरू, डॉ. नरेंद्र जाधव ह्यांनी मीडिया मधून व्यक्त केलं होतं की ' If the companies try to

reduce their profit of margin, we can reasonably control the fall in growth rate and still maintain it around 7%. डॉ. जाधव एक निष्णात आर्थतज्ञ आहेत.

आपल्या देशातील माहिती व तंत्रज्ञान (IT) क्षेत्रातील आणि Electronics and Communication क्षेत्रातील कंपन्यांना ह्या रिसेशनची झळ निश्चितच पोहचली आहे. पण आपल्या ह्या कंपन्या इतक्या सुदृढ आहेत की त्यांच्या पाळामुळांना काही धक्का लागलेला नाही. तित्त उन्हाच्या तापानं आपल्या अंगणातील रोपट्यांची पानं सुद्धा कोमेजून जातात. पण संध्याकाळी पाणी दिलं की टवटवीत होतात. मग पावसाळा आला की हिरवीगार. तसंच काहीतरी होणार आहे. पावसाळा हा येणारच आहे. फक्त ह्या उन्हाळ्यात आपण थोडी तग धरली पाहिजे. अन तेवढी शक्ति आपल्या औद्योगिक क्षेत्राची आहे. आणि खरंच थोडाफार किंवा थोडा जास्ती धक्का, समजा आपल्याला बसला असं समजलं, तर मग काय हातपाय गाळून बसायचंचं काय? घरात एखाद्या पेशंटला किंवा अपघात झालेल्या व्यक्तिला, वैद्यकीय इलाजची तातडीची गरज असते ;त्यावेळी आपण सभोवतालचे लोक घाबरून, तारांबळून गेलोतर त्या पेशंटची स्थिति आणखी बिघडेल. अशावेळी आपण काय करतो? शांत डोक्यानं, लवकरात लवकर, चांगल्यात चांगल्या डॉक्टरांकडे, चांगल्यात चांगल्या दवाखान्यात पेशंटला नेण्याची व्यवस्था करतो. गडबडून, हातपाय गाळून

कपाळाला हात लाऊन बसत नाही. तसंच ह्या रिसेशन मध्ये करायचं आहे. म्हणून माझ्या तरुण विद्यार्थ्यांनो, म्हणून माझ्या तरुण विद्यार्थ्यांनो, घाबरून, गांगरून जायचं काहीच कारण नाही. Do not pass weak signals to your head. We have not to lose our cool and confidence. we have to be strong enough to sustain such shocks and face such emergencies. थोडे महीने ह्या कठिण काळातून तुम्हाला जावं लागेल. कंबर कसून जास्त मेहनत करण्याची आपली तयारी ठेवली पाहिजे. त्यासाठी तुम्हाला आपल्या अभ्यासाकडे जास्त लक्ष द्यावं लागेल. तुम्हाला केवळ वर्गात आणि प्रयोगशाळेत केन्द्रित होऊन चालणार नाही. You will have to go much beyond your classrooms and laboratories. त्यासाठी चांगली Reference books, Research articles, Developments in latest technologies वाचून, अभ्यासून त्यांच्या सतत संपर्कात तुम्हाला रहावं लागेल. इतर महाविद्यालयांमध्ये होणारी चर्चासत्र, सेमिनार्स, प्रोजेक्ट च्या स्पर्धा ह्यात भाग घेऊन, आपल्या सभोवती काय चाललं आहे ह्याची आजतागायतची माहिती तुम्हाला ठेवावी लागेल. आशावादावरच आपण सर्व जगू शकतो. तो जेवढा प्रबळ, त्या साठी करावी लागणारी आपली मेहनत जितकी जास्त, तितकी आपली यश मिळवण्याची वाटचाल सोपी-

सुकर होते. जर आलीच असेल तर, ही सर्व मरगळ झटकून परत सशक्तपणे उभं राहवू या. काहीही बिघडणार नाही. “

शेवटचा काही भाग वगळता, हा होता माझा 10 मे 2009 चा माझा लेख. मला आवर्जून एक गोष्ट सांगायची आहे की ह्या लेखात मी वर्तवल्या प्रमाणं, 2010 नंतर खरोखरच ही रिसेशन गेली, आणि जगभर आणि आपल्यादेशातही, आर्थिक आणि आउद्योगिक क्षेत्रांमध्ये सर्व सुस्थितीत आलं. एवढंच नव्हे तर प्रगतिची वाटचाल सुरू झाली. पण 2020 जानेवारी-फेब्रुवारी पासून कोरोना ह्या महामारीनं जगभर पाय पसरले अन मार्च अखेरीपसून तिनं उग्र रूप धारण केलं. जगभर सर्व मानवी जीवन हादरून गेलं अन त्याचे मानवी आरोग्यहानी आणि जीवित हानी हे दुष्परिणाम झाले. एवढंच नव्हे तर, आर्थिक, औद्योगिक व्यापारी, शिक्षण अशा अनेक क्षेत्रांवर त्याचे दुष्परिणाम झालेत. परत ग्लोबल स्लो डाऊन अन रिसेशन सुरू झालं. आता ह्या वेळची कारण वेगळी, म्हणजे ही नैसर्गिक आपत्ति आहे. हे मान्य केलं, तरी, माझ्या वरील लेखात उल्लेखलेल्या गोष्टी आताही लागू पडतात.

शिक्षण क्षेत्रावर, ह्या आपत्तीचा फार वाईट परिणाम झाला आहे. जवळ जवळ दिड वर्षांपासून विद्यार्थ्यांचं शाळा-कॉलेज मध्ये जाण बंद झालं आहे. सध्या शिकवण, परीक्षा घेण सर्व ऑन लाइन सुरू आहे. ह्या ऑनलाइन शिकवण्याच्या काही मर्यादा आहेत. प्रत्यक्ष शिक्षकानं वर्गात

शिकवण हे जितकं प्रभावी आणि परिणामकारक असंत, तितकं ते. ऑनलाइन होऊ शकत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांना सेल्फ स्टडीज वर जास्त भर द्यावा लागेल. ह्यासाठी चांगली पुस्तकं रेफर करायला पाहिजे. हाताशी असलेल्या माध्यमातून सतत शिक्षकांशी संपर्क ठेवून आपल्या डीफिकल्टिज सोडून, समजावून घेतल्या पाहिजे. ह्याच माध्यमातून, आपल्या मित्रांशी संपर्क ठेवून सह अभ्यास, चर्चा करायला हव्यात. आमच्या अभियांत्रिकी शिक्षणात तर निम्म शिक्षण प्रात्यक्षिकांवर-प्रयोगशाळेवर अवलंबून आहे. त्याला फार मोठा झटका बसला आहे. अनेक महाविद्यालयं ही प्रात्यक्षिकं ही सिम्युलेशन करून, ऑनलाइन घेत आहे. ती सर्व विद्यार्थ्यांनी मनलावून पाहिली पाहिजेत, आणि पुढे ह्या आपत्तीतून बाहेर पडून शाळा-महाविद्यालयं सुरू झाली की, जसा वेळ मिळेल तेव्हा ह्या प्रात्यक्षिकांपैकी जेवढी जमतील तेवढी विद्यार्थ्यांनी करून पाहायची मनाची तयारी ठेवली पाहिजे. त्याचा फायदा निश्चितच होईल. आपला आत्मविश्वास वाढेल. ह्या विपरीत परिस्थितीत आपलं मनोधैर्य खचून देता, आपण जास्त मेहनत करण्याची गरज आहे.

सध्या माझे मित्र डॉ. अनंत मराठे, प्राचार्य, HVPM College of Engineering and Technology, हे, “ भारतीय आर्थिक स्वातंत्र्याच्या पायाचे दगड “ हे लेख मालिका दैनिक हिंदुस्तान मध्ये लिहित आहेत. 2, 6, व 16, 23 जून असे चार लेख त्यांचे आतापर्यंत प्रकाशित झाले आहेत.

त्यांनी हे सर्व लेख अशा उद्योगपतींवर लिहले आहेत ज्यांच्या कर्तृत्वा बदल आणि विपरीत परिस्थितीत त्यांनी अभारलेल्या आउद्योगिक साम्राज्या बदल, त्यांच्या योगदाना बदल लोकांना फारसं माहित नाही. टाटा, बिल्ला हि मोठमोठी नावं सर्व परिचित आहेत. पण हि नावं नाहीत.

त्यांचा पहिलं लेख, वालचंद ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रीज च्या सेठ वालचंदांबद्दल आहे. ब्रिटिश कंपनी सरकारच्या काळात ऊस शेती पासून सुरुवात करून, जहाज, हवाईजहाजा पर्यन्त अनेक उद्योगांची उभारणी त्यांनी संघर्षपूर्ण रितीने केली. दूसरा लेख कस्तुरभाई लालभाई ह्यांच्यावर आहे. 17 वर्षांच्या वयापासून रायपूर मिल्स मध्ये ते टाइम कीपर म्हणून काम करू लागले. तेव्हा पासून सुरू झालेला प्रवास, अरविन्द मिल्स सारख्या अनेक आधुनिक गिरण्या उभारून विदेशी कापडला खणखणीत स्वदेशी पर्याय देण्यापर्यंत गेला. स्वतंत्र भारताच्या विज्ञान, तंत्रज्ञान, वास्तुविद्या इत्यादींच्या विकाससाठी त्यांनी योगदान दिलं.

त्यांचा तिसरा लेख लक्ष्मणराव किल्लोस्कर आणि किल्लोस्कर बंधूंनी उभारलेल्या आउद्योगिक साम्राज्या बदल आहे. कोटाचे बटण, नांगर, बैलगाड्या अशा लहान लहान उत्पादना पासून सुरुवात करून, किल्लोस्कर ओइल्स, किल्लोस्कर कमिन्स, किल्लोस्कर मशीन टूल्स ह्या मोठमोठ्या कारखान्यांची त्यांनी स्थापना केली.

त्यांच्या 23 जूनच्या लेखात त्यांनी ओगले बंधूविषयी लिहलं आहे. “ एक निम्न मध्यम वर्गीय शाळा मास्तरांच्या आठ जिद्दी, उद्यमशील व मेहनती मुलांनी मिळून ‘ओगले ग्लास वर्क्स’ हे प्रचंड साम्राज्य निर्माण केलं. शिक्षण, प्रशिक्षण, व अनुभव ह्या साठीची धडपड आणि उत्कटतेची कास ह्या भरवश्यावर संकटांवर मात करायची ही यशोगाथा आहे. ” असे हे प्रेरणादायी लेख डॉ. मराठ्यांनी लिहले आहेत.

वर उल्लेखलेल्या सर्वांसाठी, त्यावेळी परिस्थिति बिकट होती. परकीयांचं राज्य, प्रत्येक गोष्टीत अडथळे, उशीर, आर्थिक सहाय्य नाही, अशा अन्त अडचणीना धैर्यानं तोंड देणारच्या ह्या सर्वांचं कर्तृत्व, जिद्द, सद्यस्थितीत विद्यार्थ्यांना-तरुण पिढीला प्रेरणादायी ठरावं. हे सर्व अंगिकारुन, ताकदीनं उभे रहा.

“फिर देखो कोई भी मंजिल कठिन नहीं, कुछ दूर नहीं।

गहरी लगन से लग न सके ऐसा कोई भी सूर नहीं.

डॉ. ज्योती बक्षी हयांचं संक्षिप्त श्रीमद्भागवत

मागच्या अक्षतृतेयेला डॉ. ज्योती बक्षी हयांचं “संक्षिप्त श्रीमद्भागवत “ हे सुंदर पुस्तक प्रकाशित झालं. दोन दिवसांपूर्वीच मी हे पुस्तक वाचून संपवलं. आजच्या ज्या संदर्भात लेखिकेनं हे पुस्तक लिहलं आहे, ते पाहता, ह्या पुस्तकं विषयी लिहून त्याचा अल्प परिचय करून द्यावा असं मला वाटलं. पण ह्या संक्षिप्त भागवताचा परिचय करून देण्यापूर्वी, डॉ. ज्योती आणि माझा परिचय कसा, हे थोडक्यात लिहतो. त्यात डॉ. ज्योतीचा ही अल्प परिचय होईल. डॉ. ज्योती आणि मी, आम्ही दोघं तिन वर्ष, बुलडाण्याच्या एडेड हायस्कूल मध्ये वर्गमित्र होतो. 1960-61 ला आम्ही दहावीत होतो. खरं म्हणजे, आम्ही दोघं, एकमेकाचे प्रतिस्पर्धी होतो. वर्गात पहिले-दुसरे असायचो. कधि ज्योती पहिली, तर कधि मी पहिला. दहावीच्या 1961 सालच्या विदर्भ बोर्डाच्या, (आताचं नागपूर+अमरावती बोर्ड) एस. एस. सी. परीक्षेत एडेड हायस्कूल चे तिन विद्यार्थी मेरीट मध्ये होते. ज्योती, मी, आणि माझा मित्र सुभाष दंडे. तिथे मात्र ज्योतीनं, बाजी मारली. माझ्यापेक्षा तिला एक मार्क जास्त मिळाला अन ती मेरीट मध्ये

आठव्या तर मी नवव्या नंबर वर होतो. सुभाष, 19वा होता. एवढंच नाही तर, ज्योती मुलींमधून पहिली होती. पुढे तिनं नागपूर मेडिकल कॉलेज मधून M. B. B. S. , व मुंबईहून D, G, O. केलं आणि मी शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद येथून B. E. Mech. व पुढे, I. I. T. Bombay मधून, M. Tech. , Ph. D. केलं.

डॉ. ज्योती हयांचं नंतर, डॉ. अशोक बक्षी ह्यांच्याशी लग्न झालं. डॉ. अशोक बक्षी म्हणजे, अमरावतीच्या प्रसिद्ध नाट्यकर्मी, नाट्यपरीक्षक, दिग्दर्शक मंगलाताई बक्षी ह्यांचे दिर. मंगलाताईंचा मुलगा महेश हा माझा विद्यार्थी आहे अन 1990 पासून तो अजूनही माझ्या संपर्कात आहे. डॉ. बक्षीद्वयानी नंतर अकोल्याला बक्षी हॉस्पिटल म्हणून स्वतःचं हॉस्पिटल सुरु केलं. गेली अनेक वर्ष ते, त्या यशस्वी रित्या चालवत आहेत. त्या एक प्रख्यात व प्रथितयश स्त्रीरोगतज्ञ आहेत. त्यांना लेखन-वाचनाची आवड आहे. त्यांनी लिहलेले काही लेख व कविता वर्तमान पत्रातून प्रकाशित ही झाल्या आहेत.

करोना महामारीच्या ह्या काळात त्यांनी, त्यांच्या घरी असलेले, भागवताचे १६ खंड वाचले. त्यांच्या पुस्तकाच्या उपोद्धातात त्यांनी लिहलं आहे १९९२ साली त्यांच्याकडे आणलेले हे खंड त्यांनी गेली ३० वर्ष उघडूनही पाहिले नव्हते. त्यांनी उपोद्धातातच लिहलं आहे “ मी काही कीर्तनकार, प्रवचनकार नाही. मला आध्यात्माचे ज्ञान नाही. मी कोणतीही

व्रतवैकल्ये वा पूजापाठ करत नाही, पण जे करतात त्यांच्या विषयी मला आदर आहे. मी ईश्वराला मानते. “ परमेश्वराने दिलेल्या प्रेरणेप्रमाणे त्यांनी हे सोळा खंड ह्या करौनाच्या काळात वाचले. हा ग्रंथ सर्वश्रेष्ठ आहे आणि तो गोष्टीरूपानं सर्व सामान्य आबालवृद्धाना सांगावा असं त्यांना वाटलं, आणि हे संक्षिप्त भागवत लिहायचं त्यांनी ठरवलं. ते लिहून त्यांनी मागच्या अक्षतृतियेला म्हणजे 14 मे 2021ला प्रकाशित केलं. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाच्या फोटो सह त्यांचा जेव्हा मला मेसेज आला, तेव्हा मी त्यांच्या कडून पुस्तकाची एक प्रत मागवून घेतली.

मला ते वाचायची उत्सुकता होती. लहानपणी, सातव्या वर्गापर्यंत मी खेड्यात असतांना मी तिनदा तरी भागवत कथा ऐकली असेल. जालन्या जवळ गोंदी म्हणून एक गाव आहे. तिथले एक प्रख्यात भागवत कथाकार होते. ते पूर्ण सात दिवस ही भागवत कथा इतक्या प्रभावीपणे आणि नाट्यमय रीतीने वाचायचे, सांगायचे की त्यातला प्रत्येक प्रसंग डोळ्यासमोर उभा राहायचा. आमच्या गावात दर दोन-तिन वर्षांआड, त्यांचा हा भागवत सप्ताह असायचा. रोज सकाळी नऊ ते संध्याकाळी सहा पर्यंत ते वाचत. मी बरेच वेळा दोन-तिन तास शाळा बुडवून ते ऐकायला जायचो. डॉ. ज्योतींचं हे संक्षिप्त भागवत वाचून परत ते सर्व डोळ्या समोर उभं राहिलं. त्यांनी नुसतं वाचूनच नव्हे तर अभ्यासून हे पुस्तक लिहलं आहे. अगदी सोप्या, सरळ पण समृद्ध भाषेत, गोष्टी सांगितल्या सारखं त्यांनी लिहलं आहे.

महर्षि व्यासांनी लिहलेली ही भागवत कथा व्यास पुत्र शुक्राचार्यांनी हस्तिनापूरचा राजा परिक्षित ह्याला सांगितली. परिक्षित राजा कोण होता इथून सुरवात करून परिक्षित राजाच्या मृत्यू पर्यंत सर्व भागवत त्यांनी संक्षिप्तात लिहलं आहे. पण हे करतांना, त्यातलं काहीही गाळलं नाही. ही सर्कस करायला फार मेहनत करावी लागते. कुठेही लांबण न लावता त्यांनी आपला उद्देश साधला आहे. ते वाचतांना कंटाळवाण न होता, ते गोडीनं वाचलं जावं ह्याची काळजी घेण्यात आली आहे. केवळ दशावतारांबद्दलच न लिहता, शाळकरी मुलांना अन सर्व सामान्यांना, आवडतील अशा सर्व गोष्टी त्यांनी लिहल्या आहेत. उदाहरणार्थ : उत्तानपद राजा, ध्रुव चरित्र, भरत राजा, जड भरत, आजमेळ पापी, भक्त प्रल्हाद, गजेंद्रमोक्ष

समुद्र मंथन, बळीराजा. राजा भगीरथ, दुष्यंत-शकुंतला, जरासंध वं कलयावनचा नाश, अशा कांनावरून गेलेल्या पण पुर्णपणे माहित नसलेल्या, भावतिल-आवडतील अशा खूप गोष्टी ह्यात लिहल्या आहेत. आजच्या पिढीलाही ते माहित व्हावं, आवडावं, त्यांच्यावर चांगले संस्कार व्हावेत ह्या आपल्या उद्देशाला लेखिकेनं न्याय दिला आहे. ह्यात, ज्ञानयोग, भक्तियोग, कर्मयोग हे, आणि भागवताचं सर्व सारही आलं आहेच.

A-4 साइज च्या जवळजवळ 150 पानाचं हे पुस्तक वाचनीय आहे. वाचकांना ते आवडेल. डॉ. ज्योती बक्षी ह्यांचं मी मनापासून अभिनंदन करतो. वाचकांच्यासाठी खालिल माहिती देतो.

‘संक्षिप्त श्रीमद्भागवत’

लेखिका: डॉ. ज्योती बक्षी

प्रकाशक: डॉ. निखिल बक्षी

बक्षी हॉस्पिटल, अमानखा प्लॉट. अकोला 444001

मोबाइल – 9881499529

किंमत: रु. ३००/-

द्वारका राठी: एका पुजनीय व्यक्तिमत्वाचा अंत

परवा सकाळी सहा वाजताच माझा भाचा कमल, ह्याचा अमरावतीहून फोन आला. 'मामाजी सुबह सव्वा पाच बजे बाईका देहांत होगया. 'बाई म्हणजे द्वारकाबाई. माझी मोठी बहिण. आम्ही सर्व भाऊ अन माझे सर्व भाचे तिला बाई म्हणायचे. वारली त्यावेळी ती 85 वर्षाची होती. गेल्या 85 वर्षात, कोणत्याही कारणासाठी बाईला, एकही दिवस कोणत्याही दवाखान्यात अॅडमिट करावं लागलं नाही. साधारणतः एक महिन्यापूर्वी मला माझा मोठा भाचा डॉ. नवल ह्याचा फोन आला. म्हणाला, ' बाईला दोन-तिन दिवसंपासून बरं नाही. काल डॉक्टरांना दाखवलं. ई सीजी काढला. बाईला माइल्ड हार्ट अटॅक येऊन गेला. त्यांनी गोळ्या वगैरे दिल्या आहेत. आणि आराम करायला सांगितलं आहे. सहा वर्षापूर्वी मी अमरावती सोडून पुण्याला राहायला आलो. तेव्हापासून परवा पर्यंत दर आठवड्याला मी बाईला फोन करायचो. थोडं ईकडचं-तिकडचं बोलणं झालं की विचरायचो तब्येत कशी आहे? ती खणखणीत आवाजात म्हणायची ' अरे मला काय झालंय? तूच सांग तू कसा आहेस ते? 'त्या दिवशी, नवलचा फोन ठेवल्या बरोबर मी तिला फोन केला. म्हटलं ' नवल म्हणाला, दोन-तिन

दिवसांपासून तुला बरं नाही. डॉक्टरांनी दिलेल्या गोळ्या बरोबर घे. अन आराम कर. तुला किचन मध्ये जाऊन काही केल्याशिवाय चैन पडत नाही. सारखं भारतीच्या (बाईची धाकटी सुन) मागे जाऊन उभी असते तू. मला माहीत आहे, म्हणून म्हणतो. 'म्हणाली, 'अरे मी हल्ली काही करत नाही बाबा. अन आता आरामच चालू आहे.

त्यानंतर सात-आठ दिवसांनी नवलनं विडियो कॉल केला. मी तिच्याशी बोललो. त्यादिवशी वाटलं, एकदा बाईला भेटून यावं. पुढच्या विकएंडला, मी आणि माझा मुलगा एकदिवसासाठी अमरावतीला आलो. तिच्याकडे पोहचलो. दारातूनच पाहिलं तर ही किचन मध्ये उभीच. मी हसत हसत ओरडलो ' तू आलीच किचन मध्ये? भारती काय आम्हाला उपाशी ठेवणार आहे का? ' म्हणाली, मी काहीच करत नाही आहे. जेवण वगैरे झाल्यानंतर मी म्हणालो, श्रावण सुरू झालाच आहे आपला. (राजस्थानी लोकांचा श्रावण 15 दिवस आधी सुरू होतो). तू मला अन परागला राखी बांधून दे. संध्याकाळी आम्ही परत निघालो. अगदी आनंदी होती. प्रसन्न. वरचा फोटो त्याच वेळचा. बारा दिवसांपूर्वीचा. परवा कमलचा फोन ठेवला अन बालपणापासूनचा, बाई बरोबर घालवलेला सर्व काळ डोळ्यासमोरून सरकत गेला.

आमचा जन्म बुलडाणा जिल्ह्यातल्या एका खेड्यात झाला. आम्ही चार भाऊ अन तिन बहिणी. दोन भाऊ अन दोन बहिणी माझ्यापेक्षा मोठ्या.

सर्वात मोठे भाऊ अन बहिण वारले. अन दुदैवान माझे दुसरे मोठे भाऊ डॉ. एस. एन. जाजू, सेवानिवृत प्राचार्य, विदर्भ महा विद्यालय, अमरावती, हे ही साडेचार वर्षापूर्वी, नागपूरला जातांना त्यांच्या कारला झालेल्या अपघातामुळे, नागपूरच्या हॉस्पिटल मध्ये वारले. आमच्या दोन्हीही बहिणींनी लहानपणी आमचं खूप केलं. माझ्या आणि भाऊ च्या यशस्वी जीवनाला आकार देण्यात बाईचा खूप मोठा वाटा आहे. ती खुप हुशार होती. तिला शिकायची खूप इच्छा होती. पण त्याकाळात खेड्यात मुलींना शाळेत पाठवत नसत. त्यामुळे माझ्या बहिणींना शिकता आलं नाही. तशातही द्वारकाबाई संध्याकाळच्या प्रौढ शिक्षण वर्गात जाऊन लिहायला-वाचायला शिकली. आम्हाला, खास करून भाऊला लिहून वाचून दाखवायची, चूक की बरोबर विचारायची. मी बुलडाण्याला हायस्कूल मध्ये शिकत असतांना, दर महिन्याला तिनं स्वतः लिहलेलं पत्र मला यायचं. पुढेपुढे तर ती पोथी वगैरे वाचायला लागली. तिची ती धडपड आम्ही पाहत राहायचो. प्रामाणिक पणे सांगतो, शिकली असती तर आम्हा दोघा भावांसारखी Ph. D. झाली असती. खरं म्हणजे, ती Ph. D. होतीच. कारण जीवनाची जी फिलोसोफी तिला कळली, आणि तिनं अनुसरली, ते करण, आमच्या सारख्या शिकल्या सवरलेल्यांनाही जमलं नसतं. घरचीही खूप कामं बहिणींना करावी लागायची. गावातल्या विहरीवरून, डोक्यावर हांडे भरून

मला आठवतं, मी पहिल्या वर्गात असतांनाच बाईचं, तिच्या सोळाव्या वर्षीच लग्न झालं. (हल्लीच्या आपल्या नववी-दहावीत असलेल्या मुलीचं लग्न व्हावं तसं.) तेही खेड्यात. आमचे जिजाजी, पाच भाऊ, चार बहिणींमध्ये सर्वात मोठे. त्यामुळे मोठा म्हणून, त्यांच्या अंगावर आलेल्या सर्व जबाबदाऱ्यांची, बाई खऱ्या अर्थानं अर्धांगिनी झाली. आणि हे व्रत तिनं आयुष्याच्या शेवट पर्यन्त अत्यंत यशस्वी पणे निभवलं. जिजाजींचे सर्व भाऊ मेहनत करून स्वताच्या पायावर उभे राहिले. त्यापैकी दोन तर डॉक्टर झाले. (ब्रम्हपुरीचे पसिद्ध डॉक्टर बजरंग राठी, हे बाईचे दिर. डॉ. गणेश बूब ह्यांचे ते मित्र.) ह्या सर्वांना उभं करण्यात जिजाजींचा फार मोठा वाटा आहे. आणि त्यांना बाईने यथार्थ साथ दिली. सर्व कुटुंब एकत्र जोडून ठेवलं. आजही ह्या सर्व कुटुंबात एकी आहे आणि बाईचे सर्व दिर, जावा, नणदा बाईचा खूप आदर करतात. हे सर्व कुटुंब वेळप्रसंगी एकत्र येतं. एकत्र मिळून काम करतं. बाईच्या समर्पित जीवनाची ही साक्ष आहे.

जिजाजी दरवर्षी 3-4 महिने कापूस खरेदी साठी गुंटूर ला किंवा आणखी कोणत्या गावी असायचे. तेव्हा आपल्या चारही मुलामुलींना सांभाळण्याचं, शिकवण्याचं, घरचं सगळं बाई एकटी सांभाळायची.

जिजाजी-बाबूललजी राठी, हे अमरावतीच्या व्यापारी वर्गात सर्वांच्या ओळखीचे. ते लग्न-कार्याच्या रसोई (स्वयंपाक) मध्ये खूप तरबेज(एक्स्पर्ट), जाणकार होते. समाजाच्या अनेक लग्न प्रसंगी लोक,

रसोईची सर्व जबाबदारी जिजाजींच्या अंगावर टाकून निर्धास्त राहत. त्यांना अमुक मिठाई, अमुक भाजी, अशी म्हणजे अशीच हवी असायची. तशा सुचना ते स्वयंपाकी महाराजांना द्यायचे. मला आठवतं, माझ्या मुलीच्या लग्नात त्यांनी महाराजला आमच्या घरी बोलावून सर्व मेनू बदल बारकाईनं समजावून सांगितलं. मिक्स भाजीत कटक्षानं कुठल्या भाज्या टाकायच्या आणि कुठल्या अजिबात टाकायच्या नाही हे सुद्धा त्यांनी महाराजला समजावून सांगितलं. हे सर्व मी एवढ्यासाठी लिहलं की अशा एक्स्पर्ट माणसाचं रोजचं जेवण बाई बनवायची. ती स्वयंपाक खूप छान करायची. नविन नविन पदार्थ करून पहायची तिला खूप हौस होती. तरीही जिजाची तिची फिरकी घ्यायचे, तिला चिडवायचे. मला आठवतं, माझ्या बायकोच्या हातची मसाल्याच्या वांग्यांची, भाजी जिजाजींना खूप आवडायची. ते नेहमी बाईला चिडवायचे, “ मसालेके भरवा बैगनं, तैरेको, लताजी जैसे बनतेही नही आते. “ खरं म्हणजे बऱ्याचशा गोष्टी माझी बायको बाई कडून शिकली.

जिजाजी वारण्यापूर्वी, दोन-तिन वर्ष अंथरून धरून होते. आयुष्यभर इतकं फिरणारा, चालणारा डायनामिक माणूस, शेवटि शेवटि गुढ्याच्या दुखण्यानं इतका त्रस्त झाला की, त्यांना घरातल्या घरात चालण ही कठीण झालं. अशा स्थितीत बाईनं आणि माझे भाचे नवल-कमलनं त्यांची जी सेवा केली, ती आम्ही डोळ्यानं पाहिली. ज्या समर्पणानं बाईनं आपलं कुटुंब सांभाळलं, तो एक आदर्श ठरावा. आणि हे सर्व करत असतांना तिचा चेहरा

सदैव हसरा असायचा. असं, समर्पित, धैर्यशील जीवन जगणारी, माझ्या जीवनाला आकार व आधार देणारी, माझी ही बहिण, माझ्या जीवनात एक मोठी पोकळी सोडून गेली. तिच्या, आदरणीय आत्म्याला मी माझी, अन माझ्या सर्व कुटुंबियांची श्रद्धांजली वाहतो. परमेश्वर तिच्या आत्म्याला शांती देवो.

चाँद रात की निरव शांति, झिल का निश्चल-अविचल जल,
यथा समय गंभीर-धीर, और, जल प्रपातसा हसना निर्मल।
वटवृक्ष की शितल छाया, पथ प्रकाशकी दीप स्तम्भ तुम,
अमिट, अमर है यादे सारी, दूर दूर फैला परिमल तुम ।

लाच : एक ताजा अनुभव

माझ्या 78 वर्षांच्या आयुष्यात मला माझ्या कोणत्याही कामासाठी, कधी लाच द्यावी लागली नाही. नाही म्हणायला, खुप वर्षांपूर्वी एकदा बडनेच्याहून मुंबईला जातांना स्लीपर कोचमध्ये माझं रिजर्वेशन नव्हतं. गाडीत टी. टी ला विनंति केली. तो म्हणाला, बसा. येतो थोड्या वेळात. तो आला. मला नाव विचारलं. बर्थ देऊन पावति फाडली. सोळा रुपयाची. मी त्याला 20 ची नोट दिली. तो म्हणाला फक्त 4 रुपये वर? अहो, डॉक्टर साहेब, चार रुपयात तर एक इंजेक्शनही होणार नाही. मी म्हटलं ' मी इंजेक्शनचा डॉक्टर नाही. मी Ph. D. आहे. प्रोफेसर आहे. ' तो निघून गेला. तेवढे चार रुपये दिल्याचं आठवतं.

मागच्या आठवड्यात माझी मोठी बहिण वारल्याचा अमरावतीहून सकाळी पाचलाच फोन आला. संध्याकाळी पाच पर्यन्त अमरावतीला पोहचायचं होतं. सकाळी सहाला मी, माझी मुलगी, अन माझा मुलगा, कारनं निघालो. दोघही गाडी चांगली चालवतात, आणि सकाळी सकाळी ट्रॅफिक जास्त नसतो. त्यामुळे पाच पर्यन्त पोहचून जाऊ असं मुलगा म्हणाला. साधारणतः साडे अकरा वाजता आम्ही जालना क्रॉस करून सिन्धुखेड राजा मार्गाला लागलो. वीस-पंचवीस मिनिटांनंतर त्यामार्गावर

डाव्याबाजूला दोन पोलिस उभे होते. त्यांनी आम्हाला हात वर करून, शिटी वाजवून थांबण्याचा इशारा केला. माझ्या मुलानं गाडी थांबविली. पण स्पीड मध्ये होती म्हणून थोडी पुढे जाऊन थांबली. ते दोन्ही पोलिस चालत आमच्याकडे येऊ लागले. मुलगा म्हणाला ‘ शायद मेरा मास्क नही लागया हूआ था, इसलिये रोका होगा. ‘ त्यानं गाडीतून उतरण्यापूर्वीच मास्क लावला अन आम्ही दोघांनीही लावला. खरं म्हणजे आम्ही गाव-शहरातून मास्क लाऊनच गाडी काढली. फक्त गावं-शहराबाहेर आम्ही मास्क खाली करून घ्यायचो. पोलिस जवळ आले. साधारणतः पन्नाशीच्या वयाचे असावेत. ते मास्क बदल काहीच बोलले नाही. मुलाला म्हणाले लायसन्स दाखवा. त्यानं दाखवलं. नंतर म्हणाले इन्शुरन्स दाखवा. मुलानं मोबाइल मधून तोही दाखवायला. मग म्हणाले ‘ PUC दाखवा. मुलगा म्हणाला, PUC जुनं आहे. नविन काढलं नाही, कारण सध्या वर्क फ्रॉम होम, सुरू असल्यानं 15-15 दिवस गाडी बाहेर काढत नाही, म्हणून रिन्यू करायची आठवणही राहिली नाही. पोलिस म्हणाले सर्व असंच सांगतात. मी त्यांना म्हणालो, ‘मुलगा खरं तेच सांगतोय. आम्ही खोटं सांगितलं नाही. ’ माझी मोठी बहिण अमरावतीला वारली. सकाळीच फोन आला. अन घाईत निघावं लागलं. ‘ मी माझं कार्ड त्यांना दाखवलं. त्यावर, लिहलेल होतं, Former Principal, Govt. College of Engineering, Aurangabad. मग ते थोडं नरमाईनं म्हणाले, ‘मग आता कसं करायचं

साहेब? ' मी म्हणालो तुम्हीच सांगा. ते म्हणाले काय योग्य वाटेल ते देऊन टाका. मी म्हणालो मी कधीही असं काही केलं नाही. तेवढ्यात त्यांच्या पैकी एकानं माझ्या मुलाच्या कानात काही सांगितलं. माझ्या मुलानं मला दोन बोटं ऊंच करून दाखवली. मग मी म्हणालो, उशीर होतोय आपल्याला, देऊन टाक दोनशे रुपये. माझा मुलगा म्हणाला ' दोन हजार मागताहेत ते. ' मी जोरानं ओरडलो ' No. Don't give. ' दुसरा पोलिस म्हणाला, ' तुम्हाला वाटेल ते द्या साहेब ' माझ्या मुलानं, मी काही म्हणण्यापूर्वी पाचशे रुपयांची नोट त्याच्या हातात दिली अन गाडी सुरू केली. मी रागानं मागे वळून पहिलं, तर त्या पोलिसांनी आणखी दोन कार थांबविल्या होत्या. परत तोच खेळ होणार होता.

त्यांना आम्ही मास्क लावला आहे की नाही, आमची कार खरंच काही प्रदूषण करते आहे की नाही, ह्याच्याशी काहीही कर्तव्य नव्हतं. त्यांना फक्त पैसे हवे होते. खरं म्हणजे मी औरंगाबादला प्राचार्य असतांना पोलिस कमिशनर विष्णूदेव शर्मा, डेप्युटी कमिशनर गोणारकर, कमिशनर सुधाकर सुरडकर साहेब ह्यांच्याशी माझा चांगला परिचय होता, सुरडकर साहेब अन मी, तर दोन प्रसंगी काही समारंभात प्रमुख पाहूणे म्हणून एकाच रंगमंचावर होतो. पुढे सेवानिवृत्त झाल्यावर मी जेव्हा पाच वर्ष नागपूरला जी. एच. रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेजचा प्राचार्य असतांना, पोलिस कमिशनर उमराणीकर साहेब, अमितसिंग साहेब (अमरावतीचे माजी पोलिस

कमिशनर), ह्यांच्याशीही माझा चांगला परिचय होता. माझे चार विद्यार्थी कमिशनर अन पाच कलेक्टर झाले. त्यापैकि तिन चार अजूनही माझ्या संपर्कात आहेत. माननीय खासदार व माजी राज्य मंत्री संजय धोत्रे हेही माझे विद्यार्थी आहेत अन अजूनही माझी आठवण ठेऊन आहेत. हे एवढ्यासाठी लिहलय की मी आयुष्यात कधीही कोणालाही एक रूपया ही लाच दिली किंवा घेतली नाही. माझ्या पन्नास वर्षांच्या शिक्षकी पेशात मी एकही रूपयाची शिकवणी (Tution) घेतली नाही. मला ह्या गोष्टीची अत्यंत चीड आहे. परवाही, मी माझ्या वरील परिचित अधिकाऱ्यांपैकी कोणाशी तरी संपर्क साधून, त्यांना वस्तुस्थिती सांगून, त्या पोलिसांची तक्रार करू शकलो असतो. पण, प्रसंगचं असा होता की आम्हाला वेळ नव्हता. बहिणीच शेवटचं दर्शन तरी मिळायला हवं होतं. पोलिसांनी आम्हाला सहज तास दोन तास अडवलं असतं. बरेचजण प्रसंगाच्या कोंडीत असेचं सापडतात, अन मग ह्या लाचखाउंचं फावतं. खरं म्हणजे अनियमितता (irregularity) किंवा चूक फार मोठी किंवा महत्वाची नसते. तरीही लाच द्यावी लागते.

आता ह्या PUC नसण्याच्या अनियमिततेबाबत सविस्तर लिहतो. आणि तोच खरा माझ्या ह्या लेखामागचा उद्देश आहे. हे PUC अत्यंत बोगस व वाहन धारकांना लुटण्याचा प्रकार आहे. मी, वाहनांमुळे होणारे प्रदूषण (Vehicular Exhaust Emissions and Air Pollution) ह्या विषयातला मानलेला तज्ञ आहे. आय. आय. टी. मुंबईत, माझ्या एम. टेक.

आणि पीएच. डी. च्या रिसर्च चा विषयच हा होता. मी पाच वर्ष ह्या विषयावर प्रयोग करून, रिसर्च करून, एम. टेक. , पीएच. डी. झालो आहे. राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय स्तरावर माझे ह्या विषयावर 35 रिसर्च पेपर्स प्रकाशित झालेले आहेत. 1991-92 च्या दरम्यान, जेव्हा हे पी. यू. सी. चं निघालं तेव्हा मी शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती येथे मेकॅनिकल डिपार्टमेंट चा विभाग प्रमुख होतो. मला आठवतं, अमरावती RTO मध्ये PUC Issue करण्यासाठी आणि वाहनांच्या एकझॉस्ट मधिल, हायड्रॉकार्बन (HC) आणि कार्बन मोनोऑक्साइड (CO), व डिझेल स्मोक मोजण्यासाठी जी उपकरण आणली होती, ती कशी ऑपरेट करावी हे आरटीओ ला माहित नव्हतं. त्यावेळचे अमरावतीचे मुख्य RTO श्री भोसले साहेब ह्यांनी त्यांचे एक इंस्पेक्टर, राजणकर (की राजणेकर)ह्यांना माझ्याकडे पाठविलं आणि विनंती केली की ‘ डॉ. जाजूसाहेब, आपण ह्या विषयातिल तज्ञ आहात असं आम्हाला कळलं आहे. तेव्हा, ही उपकरणं कशी वापरावित हे कृपया आमच्या अधिकाऱ्यांना समजाऊन सांगा. ’मग मी सलग तिन दिवस, आरटीओ मध्ये जाऊन त्यांना सर्व सविस्तर समजाऊन सांगितलं. त्यांनी आणलेली, पण त्यांच्यापेक्षा चांगली उपकरण (मशीनस) माझ्या विभागात होत्या. आरटीओ ने रीतसर आमच्या प्राचार्यांना विनंती केली अन आम्ही माझ्या विभागात पि. यू. सी. सेंटर सुरू केलं. मग त्यांनी सर्व वाहन धारकांना हे सर्टिफिकेट अनिवार्य केलं. वाहन

धारक मग आमच्या कॉलेजमध्ये येऊन, चाचणी शुल्क भरून आमच्या कडून, ते सर्टिफिकेट घेऊन जाऊ लागले. आम्ही टू व्हीलर साठी पन्नास रुपये आणि फोर व्हीलर साठी अंशी रुपये शुल्क घ्यायचो. मी आमच्या प्रयोगशाळा सहाय्यकांना टेस्ट कशी करायची हे सर्व सामजाऊन ठेवलं होतं. त्याप्रमाणे रीतसर, उपकरणाचा पाइप वाहनाच्या सायलेंसर मध्ये घालून, Free Acceleration Test, करून, जे HC, CO चं अॅक्चुअल रीडिंग असेल ते प्रमाणपत्रात लिहायचो. थोड्याच दिवसात आर. टी. ओ. ने काही खाजगी PUC सेंटरना ही परवानगी दिली. त्यापैकि बऱ्याच मशीन्स हलक्या प्रतिच्या होत्या. त्यांचे रीडिंग काही रेलायेबल नसायचे. शिवाय ह्या उपकरणाना सहा महिन्यातून एकदा रिक्वलीब्रेट करावं लागतं. तेही कोणी करत नसे. माझ्या माहिती प्रमाणे काही-काही सेंटर्स तर चाचणी न करताच, फिज घेऊन प्रमाणपत्र द्यायचे. एक दिवस काही आटोरिक्षा आमच्या कडे टेस्टिंग करण्यासाठी आल्या, तेव्हा मी अचानक प्रयोगशाळेत गेलो. पाहतो तर आमचेही लोकही टेस्ट न करता प्रमाणपत्र फाडत होते. मी त्यांना खूप दाटलं व मी अशा प्रमाणपत्रावर सही करणार नाही असं म्हणालो. आमचे लोक म्हणाले सर, गावातले सेंटर असेच देतात, म्हणून आता आपल्याकडे वाहनं टेस्टिंगला येत नाहीत आणि आपलं उत्पन्न बुडतं. मी म्हणालो बुडू ध्या. पण मला हे चालणार नाही. त्यावेळी मला हा सर्व प्रकार कळला. परिणामी, काही दिवसातच, आमच्या कॉलेज मध्ये वाहनं, पी. यू. सी. साठी

टेस्टिंग ला येण बंद झालं. वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता, हे सर्टिफिकेट किती बोगस आहे हे लक्षात येईल. गेल्या काही वर्षांपासून, पी यू सी करून घेतांनाचा वाहनाचा फोटो सर्टिफिकेट वर असण अनिवार्य केलं. ठीक आहे. पण HC, CO. Diesel Smoke, ह्यांच्या एक्झास्ट मधल्या खऱ्या रीडिंगच काय? ज्या हलक्याप्रतिच्या आणि जुनाट उपकरणानी मेजरमेंट घेतलं त्याचं काय? हे रीडिंग विश्वासनीय (Reliable) नाहीत ह्याचं काय? मुळात PUC म्हणजे, Pollution Under Control ह्याचं ते सर्टिफिकेट आहे. पण सरकारला ते खरंच अन्डर कंट्रोल आहे की नाही, ह्यात काही इंट्रेस्ट नाही. फक्त पीयूसी सर्टिफिकेट दाखवा, मग तुमचं वाहन कितीही प्रदूषण करत असलं तरीही चालेल. म्हणजे ह्या सर्व सर्कसीचा मुळ उद्देश—Pollution Control मध्ये ठेवणे, हा साध्य होतो का? गेली 27 वर्षं पीयूसी चा हा प्रपंच सुरू आहे. मी महाराष्ट्रातल्या सर्व RTO, व PUC Center, ना खुला प्रश्न विचारतो की, अमुक एक वाहनाची HC, CO, Smoke Level is beyond permissible level, आणि म्हणून त्या वाहन धारकाने त्याचे वाहन दुरुस्त करून ही लेव्हल कमी करून, (After bringing it below the established permissible standards of emissions of these pollutants) प्रमाणाच्या आत आणल्याचं सर्टिफिकेट परत आणून दाखवावं, हयाची एक तरी नोंद त्यांच्या जवळ आहे काय? ज्यांच्याकडे असेल, त्यांचा मी जाहीर सत्कार करीन. तात्पर्य काय, की, महाराष्ट्रातल्या

सर्व वाहनाचं गेली 27 वर्ष, Pollution Under Control आहे. कारण, सर्वापाशी पीयूसी सर्टिफिकेट आहे. कोणाचही वाहन टेस्टिंग सेंटर वरून रीजेक्ट होऊन परत पाठविण्यात आलेलं नाही. आणि जर असंच असेल तर मुळात पीयूसी ची गरजच काय? मग हा प्रपंच थांबवावा. मी पहिल्यांदा अमरावती आरटीओ ला जेव्हा ही उपकरण कशी वापरावी हे समजाऊन सांगायला गेलो, तेव्हाच त्यांना सांगितलं होतं, की तुम्ही आरटीओ ची, ह्या उपकरणासह एक फिरती वॅन ठेवा. रस्त्यावर चालू वाहनाला थांबवून रांडम स्याँपलिंग करा. प्रमाणा बाहेर रीडिंग असेल तर ताकिद म्हणून वाहन धारकला शंभर-दोनशे रुपये फाईन करा, आणि दहा दिवसाच्या आत वाहन दुरुस्त करून परत रीडिंग आणा, अन्यथा एक हजार रुपये फाईन होईल, असं सांगा. अशा तुम्ही रोजच्या दहावीस चाचण्या केल्या तरी लोकांना त्याची धास्ती होईल व ते आपले वाहन चांगलं मेंटेन करण्याचा प्रयत्न करतील व प्रदूषण कंट्रोल करता येईल. पण त्यांना हे सर्व जिकिरीच वाटलं. त्याच दरम्यान, 'वाहनांपासून होणारे प्रदूषण व त्याचे दुष्परिणाम, ' लेडेड अन अनलेडेड पेट्रोल चा गोंधळ ', 'PUC का व कशासाठी' असे माझे तिन सविस्तर लेख दैनिक हिंदुस्तान मध्ये प्रकाशित झाले होते. (पण लक्षात कोण घेतो?) ह्याविषयावर कोणाशिही जाहिरपणे चर्चा करायला मी तयार आहे.

हे PUC Certificate प्रदूषण कंट्रोल मध्ये ठेवण्यासाठी नसून सर्व-सामान्य वाहन धारकांची अडवणूक करून, त्यांच्या कडून पैसे खाण्यासाठी आहे. तेव्हा सर्व आरटीओ आणि पोलीस ह्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना माझी विनंती आहे की, एक तर टेक्निकली करेक्ट रितीने चाचणी करून, हे सर्टिफिकेट घ्या. अन्यथा हा प्रपंच बंद करा, म्हणजे प्रदूषण कमी करता आलं नाही तरी, (नाहीतरी तो उद्देश सध्या साधत नाही आहे) निदान तुमच्या काही लोकांचा, जनतेला अडवून लाच घेण्याचा, पैसे खाण्याचा हा प्रकार तरी कमी करता येईल. बाहेरगावी स्वतःच्या वाहनाने प्रवास करणारे, बरेच लोक, काही महत्वाच्या कामासाठी, प्रसंगामुळे, घाईत असतात, त्यांच्या कडे वेळ नसतो, हे तुमच्या लाचखारू मंडळीला चांगलं माहित असतं. आणि त्यांचं फावतं. माझ्या सारख्या लाच न देण्या-घेणाऱ्यांना त्याचा फार मनस्ताप होतो.

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाचे नविन कुलगुरू:

डॉ. दिलीप मालखेडे

(एका गुरुच्या लेखणीतून)

काल ऋषीपंचमी. गजानन महाराजांचा निर्वाण दिन म्हणून सांगवीच्या गजानन महाराजमंदिरात दर्शनासाठी गेलो. मंदिर बंद असलं तरी बाहेरून का होईना दर्शन घेता येईल म्हणून गेलो. महाराज माझं दैवतच. दर्शन घेऊन माझ्या गाडीपाशी परत आलो, तर महाराजांचा प्रसाद पदरी पडला. माझा मोबाइल वाजला. ‘सर मालखेडे बोलतोय. सर आत्ताच माननीय राज्यपालांच्या ऑफिस मधून फोन आला. अमरावती विद्यापीठाचा नविन कुलगुरू म्हणून माझी निवड झाली आहे. अजून ऑफिशियल कम्युनिकेशन यायचं आहे, पण जे पहिले तिन फोन करतोय त्यातला हा तुम्हाला. ’ ‘मी हर्षोल्हासानं म्हणालो ‘मालखेडे, हार्दिक अभिनंदन. गेले तिन दिवस मी ह्या बातमीची आतुरतेनं वाट पाहतोय. मला किती आनंद झाला म्हणून सांगू? ‘ते म्हणाले ‘सर घरीच आहात नं? मी तासाभरात तुमचा आशीर्वाद घड्यायला तुमच्या घरी येतोय. ‘

मी म्हटलं ‘या. सहकुटुंब या. मी आतुरतेनं तुमची वाटपाहतोय. ‘तासाभरात, ते, सौ. मालखेडे, त्यांचा मुलगा माझ्याकडे आले. मला अन

त्यांनाही खूप आनंद झाला. अर्धातास बसले. मागच्या आठवणींना धावता उजाळा मिळाला.

औद्योगिक क्षेत्रात, पब्लिक सेक्टर मध्ये, अडमिनिस्ट्रेटिव क्षेत्रात, राजकारणात, समाजसेवेत यशस्वी होऊन, अगदी सर्वोच्च पदापर्यंत पोहचलेल्या माझ्या विद्यार्थ्यांची संख्या फार मोठी आहे. खरं म्हणजे तिच माझी संपत्ति आहे. पण, शिक्षण क्षेत्रात सर्वोच्च पदी पोहचलेला हा माझा पहिलाच विद्यार्थी आहे. डॉ. मालखेडेची माहिती देणारे आणखीही लेख येतील. पण मी त्यांचं शैक्षणिक संगोपन केलं आहे. हे करतांना मी त्यांना फार जवळून पाहिलं आहे. त्यामुळे माझं हे लेखन त्यांच्या मेहनतीचा अन परिश्रमाचा आढावा घेणारं आहे. मी इंजीनिरिंग मध्ये डॉ. मालखेडेना, पदवी स्तरावर तिन, तर पदवी उत्तर स्तरावर दोन विषय शिकवले आहेत. एवढंच नव्हे तर मी त्यांच्या M. E. च्या Project (Dissertation) चा गाईडही होतो. त्यामुळे मी त्यांना जवळून पाहिलेलं आहे. 1985-86 त ते सेकंड इयर इंजिनिरिंग ला असतांना त्यांना मी एक विषय अन 1987-88 ला फायनल इंजीनिरिंग ला दोन विषय शिकवले. वर्गात सदा मनलाऊन शिकायला तत्पर, अतिशय नियमित आणि हुशार विद्यार्थ्यांपैकी ते होते. ते 1988 मध्ये उत्तम गुण मिळवून B. E. Mechanical झाले. पुढे शासकीय तंत्र निकेतन अमरावती येथे अधिव्याख्याता असतांना त्यांनी 1993 ते 1996 ला, माझ्याच विभागात M. E. केलं. तेव्हाही मी त्यांना दोन विषय

शिकवले. एवढंच नाही तर त्यांनी माझ्याच Guidance मध्ये 10 महिने M. E. चं Project (Dissertation) केलं. त्यावेळी त्यांनी घेतलेली मेहनत, रिसर्च, त्या कामातला त्यांचा इंट्रेस्ट आणि डेडिकेशन मी जवळून पाहिल आहे. परिणामी त्यांच्या ह्या रिसर्च वर आमचे तिन शोध-निबंध राष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित झाले. त्यांचा रिसर्च मधला इंट्रेस्ट वाढला. अन पुढे Ph. D. करायचं, असा त्यांनी ध्यास घेतला. पण तेही त्यांना I. I. T. मधूनच करायचं होतं. तेव्हा ते तंत्रनिकेतनात असल्यानं त्यांना I. I. T. च्या Q. I. P. (Quality Improvement Program) मध्ये डेप्युटेशन मिळण कठीण होतं. पण त्यांच्या Ph. D. च्या ध्यासानं त्यांना अस्वस्थ केलं. स्वतःच्या मेरीट वर त्यांनी आय. आय. टी. त, Ph. D. ला प्रवेश घेऊन स्वतःच्या सर्व सुट्या, बिनपगारी सुट्या घेऊन, अनंत आर्थिक अडचणीतून जाऊन एक दिड वर्ष काढलं. पुढे पूर्ण होईपर्यंत सरकारनं त्यांना पगारी सूटी दिली. 2007 मध्ये ते Ph. D. झाले. राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्यांचे 47 शोध निबंध प्रकाशित झाले आहेत. पुढे ते COPE (Govt. College of Engineering Pune) येथे मेकॅनिकल डिपार्टमेंटचे विभाग प्रमुख असतांना मी बरेच वेळा त्यांच्याकडे M. Tech. तर कधी Ph. D. चा परीक्षक म्हणून गेलो. ते विभाग प्रमुख झाल्यानंतर पाहिल्याच वेळी मी जेव्हा त्यांच्या विभागात गेलो, तेव्हा त्यांनी त्यांच्या विषयाची (I. C. Engines and Combustion) लॅबोरेटरी मला दाखविली. त्या

प्रयोगशाळेवर जवळजवळ दिड कोटी रुपये खर्च करून, AVL सारख्या मोठमोठ्या कंपन्यांकडून सिम्युलेशनसॉफ्टवेयर, मोनिटोरिंग उपकरण देणगी स्वरूपात घेऊन, तिला अद्यावत केलं आणि उत्तम रिसर्च सोयी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिल्या. हे झालं त्यांच्या प्रयोगशाळेच. त्यांच्या विभागासाठी, त्यांच्या कारकिर्दीत, किलोस्करांबरोबर Joint research on engine design, fuels and emission control ह्या साठी करोड रुपयांची यंत्रसामग्री मिळविली. तसेच, 50 लाख रुपयांची ग्रॅंट, त्यांनी, through CSR, from Eaton India for setting up Hydraulic Power Laboratories मिळवली. सर्वात महत्वाचं म्हणजे He developed a culture of 24 by 7 access to laboratories for students. मी त्याच विषयाचा विद्यार्थी असल्यानं, त्यांनी आपल्या एम. ई. च्या विद्यार्थ्यांना दिलेले प्रोजेक्टस किती current relevance चे आणि interesting, होते हे मी सांगू शकतो.

मला आठवतं, 2016 च्या जून-जुलै महिन्यात डॉ. मालखेडेंचा एक दिवस दुपारी मला फोन आला. म्हणाले ‘ सर संध्याकाळी घरीच आहात न? मला एक अर्धा-पाऊण तास तुमच्याशी चर्चा करून तुमचा Advice हवा आहे. ’ मी म्हटलं, ‘या. घरीच आहे मी. ‘संध्याकाळी सहा वाजता ते आले. बसले तसंमी म्हणालो, ’बोला, काय म्हणताय? ’म्हणाले ‘सर AICTE (All India Council of Technical Education) दिल्लीला

माझी तिन वर्षासाठी Adviser-1 म्हणूननिवड झाली आहे.सहस्त्रबुध्ये सरांचीही इच्छा आहे की मी यावं म्हणून. (डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्ये साहेब, AICTE चे चेअरमन आहेत. त्यापूर्वी ते COEP चे Director होते. ते एक प्रख्यात शिक्षणतज्ञ आहेत. पुण्याच्या त्यांच्या कारकिर्दीत COEP ची खूप भरभराट झाली. आताही AICTE चे Chairman म्हणून गेली सात-आठ वर्षे ते खूप चांगलं काम करतात आहे.)

मी म्हणालो, ‘ अरे व्वा. अभिनंदन. मग विचार कसला करताय? ‘

ते म्हणाले ‘ सर पुण सोडून जावं लागेल तिन वर्ष. शिवाय इथेही माझं चांगलं चाललं आहे. तिथे कामाचं स्वरूप वेगळं. जमेल की नाही. मिसेस ही इथे विद्यापीठात प्राध्यापक आहे. मुलगाही बाराविला आहे. थोडा विचारताच पडलोय सर. म्हटलं, तुमचा सल्ला घ्यावा. काय करू सर? ‘

मी म्हटलं ‘ मालखेडे ‘ It’s a very nice opportunity for you. You will get exposure to national level work. Will get chance to handle new challenges. You are just nearing 50 years. A long future and career is ahead you. This experience will be very useful for your career ahead. सहस्त्रबुध्ये साहेबांनी तुमचं काम जवळून पहिलं आहे आणि त्या विश्वासनं त्यांनी तुम्हाला तिथे बोलावलं आहे. अन तुम्ही डेप्युटेशन वर जाणार

आहात. नाहीच जमलं, तर पुण्याला तुमच्या जागी परत केव्हाही येऊ शकता. बर तुमचे फॅमिली प्रॉब्लेम्स ही काही फार मोठे नाहीत. Mrs. Malkhede is capable enough to handle them. And you also will be able to come to Pune after every two months or so. जास्त विचार करू नका. जा दिल्लीला. ‘

मग ते दिल्लीला गेले. गेली पाचवर्ष तिथे त्यांनी AICTE, Adviser-1 म्हणून जे काम केलं आणि तिथल्या त्यांच्या अनेक उपलब्धिनबद्दल, मला इंग्रजीत लिहावं लागणार आहे. कारण, त्याचं भाषांतर करण जिकिरीच आहे. As an adviser at AICTE, he has undertaken several initiatives for Quality Improvement of technical education. In order to bring in fairness and total transparency he established a fully online system for funding under various AICTE schemes, such as, RPS, MODROBs, Hostel for SC/ST students, Conference Grants, and many more. He revamped the scholarship schemes for girl and PG students. These scholarships are now promptly disbursed like salaries. He started Ph. D. program in AICTE approved institutes. His initiative of sending Indian Students teams for international competitions abroad has

brought laurels to the country. He had been Instrumental in organizing Smart India Hackathon in its initial years in 2017 and 18. It had huge participation of students and competed simultaneously in multiple cities.

विदर्भातील अनेक संस्थाना त्यांनी मदत केली. वेगवेगळ्या देशात डेलिगेट म्हणून जाऊन तेथिल कार्य प्रणालींचा, लेटेस्ट डेव्हलपमेंट्स चा अभ्यास केला. त्यांच्या मनमिळाऊ आणि मैत्रीपूर्ण स्वभावाने त्यांनी देशभरात गुडविल निर्माण केली. ते एक चांगले शिक्षणतज्ञ (Academician) आहेत. अन ह्या सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे, He is the son of the soil. ते अमरावतीच्या मातीचे आहेत. अशी ही सक्षम, जिज्ञासू, व तज्ञ व्यक्ति आपल्या विद्यापीठाला कुलगुरू म्हणून लाभली आहे. मला त्यांचा सार्थ अभिमान आहे. मी. माझे हे विद्यार्थी डॉ. दिलीप मालखेडे ह्यांचं मनःपूर्वकअभिनंदन करतो. त्यांच्या कारकिर्दीत सं. गा. बा. अमरावती विद्यापीठाची भरभराट होऊन, विद्यापीठाचं नाव ऊज्वल होईल हा माझा दृढ विश्वास आहे. .

पण जाताजाता आवर्जून अन विनंतिपूर्वक सांगावंसं वाटतं की ह्यासाठी त्यांना सर्वांची साथ असण आवश्यक आहे. माझ्या 78 वर्षांच्या आयुष्यत मी 52 वर्ष शिक्षणाशी (विशेषतः टेक्निकल व अभियांत्रिकी शिक्षणाशी) निगडीत होतो व आहे. पण विद्यापीठांमध्ये चालणाऱ्या

राजकारण्यांच्या हस्तक्षेपाची आठवण झाली की मन व्यथित होतं. त्यामुळे सर्व राजकरणी मंडळीची क्षमा मागून मी त्यांना विनती करतो की, तुम्हाला जर खरंच आपल्या तरुण पिढीच्या, ह्या विद्यार्थ्यांच्या भविष्याची चिंता असेल, तर क्रूपा करून, विद्येच्या ह्या पवित्र मंदिरात प्रवेश करू नका. किमानपक्षी तुमच्या राजकरणाला तरी आत घेऊन जाऊ नका. विद्यार्थी आणि विद्यापीठ ह्यांच्या कल्याणसाठी धडपडणाऱ्या कुलगुरू, उपकुलगुरू व इतर अधिकाऱ्यांना, त्यांचं काम त्यांच्या परिनं, चांगल्या रीतीन करू द्या. त्यांना साथ द्या. चांगल्या चांगल्या योजना, चांगले प्रकल्प मिळविळ्यासाठी, ते कार्यान्वित करण्यासाठी त्यांना पाठबळ द्या. ह्या कारणासाठी, राजकारण दूर ठेऊन सर्व पक्ष एकत्रित व्हा. मग ते क्रेडिट कोणालाही जाओ. शेवटी, उददेश सफल होण्याशी मतलब. अमुक एका पक्षाला श्रेय मिळेल म्हणून, मुळातं तों चांगला प्रकल्पच हाणून पाडू नका. थोडक्यात, नवरा मेला तरी चालेल, पण सवत विधवा झालीच पाहिजे, ही वृत्ती अंगिकारून आपल्या विभागचं, गावाचं, विद्यापीठाचं नुकसान करू नका. माझ्या ह्या लिहण्यानं कोणी दुखावलं असेल, तर त्याची मी क्षमा मागतो. पण ही माझ्या अंतरीची व्यथा आहे. थोडंविषयांतर झालंअसलं, तरी नविन कुलगुरूंना दिलेल्या शुभेच्छा फलद्रूप होण्यासाठी, हे प्रामाणिक प्रकटीकरण अनाठायी नसावं असं मला वाटतं.

मागे वळून पाहतांना

मागच्या आठवड्यात माझा 78 वा वाढदिवस झाला. खरं म्हणजे ज्या संदर्भात मी लिहतो आहे, तो पाहता मी, माझा 78 वा बर्थडे झाला असं लिहायला पाहिजे. रोजच्या सारखं सकाळी साडेसहाला अंथरुणाच्या बाहेर पडलो. ब्रश वगैरे करून माझ्या व्यायामाला बसणार, एवढ्यात मोबाइल वाजला. उचलला, तर माझ्या मुलीचा, जावयाचा अन नातीचा एकदम स्पीकर वर आवाज ‘ हॅप्पी बर्थडे पापा-नाना ‘ म्हटलं, ‘ थॅक यू ‘ थोडा वेळ त्यांच्याशी बोलून होतं न होतं तर आवाज ऐकून माझा मुलगा, सून, आणि दोन्ही नातू माझ्या रूममध्ये आले. मग परत तोच कोरस झाला. माझा धाकटा नातू-प्रणित, पुढे येऊन गळ्यात पडला अन त्यानं स्वतःच्या हातानं तयार केलेलं अन लिहलेलं सुंदर ग्रीटिंग मला दिलं. (तो पाचवीत आहे.). मग थोडावेळ सर्वजण बोलत बसलो. मी माझ्या नात्वांना म्हटलं, ‘ माझा पहिला बर्थडे केव्हा सेलिब्रेट झाला माहित आहे? मी, 27 वर्षांचा झाल्या नंतर. ‘ त्यांना आश्चर्य वाटलं. म्हणालो ‘ हमारी शादी होनेके बाद, तेरी दादी ने मेरा पहिला बर्थडे मनाया। हमारे बचपन मे और आगे भी बड़े होते तब,

घरमे किसिकाभी बर्थडे वगैरे मनाया नहीं जाता था । किसिको किसिकी बर्थ-डे भी मालूम नहीं रहती थी । ‘

मग दिवसभर नातेवाईकांचे, मित्रान्चे, विद्यार्थ्यांचे, फोन, मेसेजेस येत राहिले. संध्याकाळी, सुनबाईनं घरी बनवलेला सुंदर केक कापून बर्थडे सेलिब्रेट करण्यात आला. नेहमी प्रमाणे दहा वाजता झोपायला जाण्यापूर्वी, वाचता वाचता, मन मागे डोकावयला लागलं. सर्वात आधि डोक्यात आलं की आपल्या बालपणी किंवा पुढे तरुणपणी ही, ह्या वाढदिवसाचं काही अप्रूप नव्हतं. आणि तो कोणाला आठवत नाही किंवा साजरा केला जात नाही हयाबद्दल ही कधी वाईट वाटलं नाही, खंत वाटली नाही. ह्या अप्रूपाहून एक मजेदार गोष्ट आठवली. माझं लग्न ठरल्यानंतर, लग्नाचा जो पहिला मुहूर्त निघाला तो दहा महिन्यांनी. दुदैवानं ती जी तारीख होती त्याच तारखेला, दोन वर्षापूर्वी माझे सासरे वारले होते. म्हणून पुढचा मुहूर्त पाह्यचं ठरलं. तो निघाला 14 महिन्यांनंतरचा. म्हणजे ज्यादिवशी ठरलं, त्याच्या 14 महिन्यांनंतर माझं लग्न झालं. मी अमरावतीला आणि सासर आर्वीला. म्हणजे फक्त 60 किलोमीटर दूर. पण त्यावेळी मनावर संस्कार असे होते, अन बंधनं इतकी होती की ह्या 14 महिन्यात आम्हा दोघांनाही एकदा ही भेटता येणार नव्हतं. चौदा महिने काढायचे होते. सुदैवानं माझा एक जवळचा मित्र आर्वीचाच होता. त्याच्या आणि आमच्या सासरच्या कुटुंबाचे खूप घनिष्ट संबंध होते. माझा मित्र पैठण ला डेप्युटी इंजीनियर होता.

त्यानं मला पत्रात लिहलं 'तुम्ही दोघं एकमेकाला पत्र लिहण सुरू करा. आर्वीला, तू सरळ प्रेमलताचं नाव (माझ्या बायकोचं नाव) पत्त्यावर लिहून पत्र पाठवू शकतो. त्यांच्याकडे कोणाला objection नाही. ' मी त्याला कळवलं, माझ्या घरी मोठे भाऊ व वहिनी आहेत. मला घरच्या पत्त्यावर पत्र न देता कॉलेजच्या पत्त्यावर पत्र लिहायला तिला सांग. त्यानं तसं कळवलं. मार्च 1968 मध्ये आमचं लग्न ठरलं होतं, अन 23 एप्रिल 1968 ला मला तिचं पहिलं पत्र आलं. (आम्ही 13 महिन्यात एकमेकांना लिहलेली 61 पत्र माझ्याजवळ अजून आहेत. मी एक फाइलच करून ठेवली आहे त्यांची.) ही पत्र म्हणजे आमचा संवाद. तेव्हा मोबाइल सोडा, पण घरी लॅंडलाइन फोन ही नव्हते. त्यामुळे हेच आमचं बोलण होतं. मला आठवतं, डिसेंबर च्या तिसऱ्या आठवड्यात आलेल्या तिच्या एका पत्रात (आमची दोघांची धरून, हे 37 व पत्र होतं) तिनं लिहलं होतं ' परसो मेरा जन्मदिन था । आपका कब, कौन से महिने मे रहता है? ' मी उत्तरात तिला लिहलं होतं " मेरा तो सप्टेंबरमे ही होगया । '

अप्रुप ह्या शब्दावरून हे सर्व आठवलं. इतरांचं सोडाच, पण वागदत्त, प्रेम पत्र लिहणाऱ्या तरुण-तरुणीला 37 पत्रांची देवाण घेवाण होईपर्यंत, एकमेकांचे वाढदिवस माहित नव्हते. असा तो काळ. आणि, आत्ता?? मी सविस्तर लिहायला नको. पण Anyway, वाढदिवस साजरा केलेला, किंवा, Happy Birthday to you, असं म्हटलेलं कोणाला

आवडत नाही? पण एक मात्र खरं की कोणी, अगदि जवळच्यांनी ही, विश
 केलं नाही, तर थोडं ही वाईट वाटत नाही. थोडक्यात, अप्रूप तेव्हाही नव्हतं
 आणि आताही नाही. पाहता पाहता सगळ्याच गोष्टी बदलल्या. दिवाळी
 दसऱ्याची आठवण आली की आताही मन रोमांचित होतं. पण तेव्हा कसं
 आतुरतेनं वाट पाहयचो आम्ही दिवाळी-दसऱ्याची. (मी सातव्या वर्गात
 असेपर्यंत खेड्यातच होतो.) वर्षातून एकदाच नवे कपडे मिळायचे. ते
 म्हणजे दसरा दिवाळी आली की. मग दसऱ्याच्या दिवशी, कोराकरकरीत
 पायजमा-शर्ट, अगदी एम्प्रेस किंवा मोरारजी मिल्स च्या निळ्या अक्षरातील
 शिऱ्या सह अंगात घालायची मजाच काही और होती. एवढंच काय, वर्षभर
 कधी अंगाला साबण न लावणाऱ्या आम्हा मुलांना दिवाळीच्या दिवशी
 सुवासिक साबणानं अंधोळ करायला मिळायची. आणि सुवासिक साबण
 कोणती तर, हमाम, लक्स किंवा रेकसोना. (आता रोजच्या स्नानाला,
 पियर्स, डोव्ह, मोती काय काय असतं. पण ती मजा नाही.) दिवाळीच्या
 तिन दिवसात सकाळी चारला उठून अर्धा-अर्धा तास, चोळून चोळून, आई
 अंगाला उटण लावायची अन वर्षभर अंगावर साठलेला मळ काढायची. (
 पुन्हा पुढचं एक वर्ष अंगावर मळ चढवायला मोकळे.) बाबांनी आणलेले
 शंभर-दोनशे रुपयांचे फटाके आम्हा तिघा लहान भावानमध्ये वाटले जायचे.
 मोठे भाऊ खूप मोठे असल्यानं त्यांना काही मिळायचं नाही. दिवाळीच्या
 आदल्या दिवशी, इकडून-तिकडून तोडून आणलेल्या झेंडुंच्या फुलांचे हार

ओवण्याचा मोठा कार्यक्रम असायचा. प्रत्येक दाराला एक हार अन प्रत्येक देवाच्या फोटोला एक, असे लहान मोठे पन्ध्राएक हार तरी ओवावे लागायचे. गोडधोड तर घरात सणावारालाच व्हायचं. आता त्याचं काही कौतुक राहिलं नाही. सगळं थ्रिल हरवलं.

पोळ्याला नदिच्या दरडीची माती काढून तिथेच नदिवर लहान मोठ्या आकाराचे बैल बनवायचो आम्ही. मग ते घरी दोनतिन दिवस वाळले की त्यांना चुना, गेरू, शेंदुर, शाई ह्यांनी रंगवायचो. गणपतीचं तर विचारूच नका. दहा दहा दिवस अगोदर पासून हातानं नदिच्या मातीच्या मूर्ती बनवणं, वाळू देण, मग त्याला रंग देण हे कार्यक्रम चालू असायचेच. अन एवढं करून ही गणेश चतुर्थीच्या दिवशी, गावातल्या कुंभाराकडून मोठा गणपती आणला जायचाच. आपआपल्या परीन आम्ही गणपती समोरची सजावट करायचो. सकाळी पाच वाजता उठून, गावाच्या पांढरी च्या शेतात असलेल्या एकुलत्याएक पारीजाताच्या झाडाची फुलं वेचून आणण्याची तर स्पर्धाच असायची. मग तिथे लोटालोट, मारामाच्याही व्हायच्या. लहानपण च्या खेड्यातल्या गणपतीची मजाच वेगळी होती.

मागे वळून पहिलं तर आमच्या लहानपणीच्या, तरुणपणीच्या, अन आताच्या गणेश उस्तवात ही किती बदल झाला आहे. आठवी पासून बुलडाण्याला शिकायला आलो. त्यावेळी बुलडाणा म्हणजे पंध्रा हजार लोकसंखेचं जिल्हयाचं गाव. पण सुशिक्षित लोकांचं गाव. म्हणून वर्षभर

चांगले चांगले सांस्कृतिक कार्यक्रम चालू असायचे. गणेश उत्सवात तर विचारायलाच नको. कुठे नावाजलेल्या वक्त्यांची व्याख्यानां, तर कुठे भावगित कार्यक्रम किंवा स्पर्धा, तर कुठे चांगल्या एकांकिका अशी परवणी असायची. पुढे दोनवर्ष विदर्भ महा विद्यालय अमरावतीचा अन नंतर शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय औरंगाबाद चा विद्यार्थी असतांना अनेक दर्जेदार कार्यक्रम गणेश उत्सवात पाहिल्याचं, ऐकल्याचं आठवतं. पण गणेश उत्सवाच्या अविस्मरणीय आठवणी आहेत त्या, 1966 ते 1972 च्या काळातिल अमरावतीच्या गणेश उत्सवाच्या. त्या

वेळी मी अमरावतीच्या इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये अधिव्याख्याता होतो. 1969 पर्यंत तर लग्न ही झालेलं नव्हतं. मग मी अन माझे अविवाहित मित्र, मुकुंद गोखले, स्व. प्रा. पेचे, प्रा. विनायक जोशी असे सर्व मिळून ह्या कार्यक्रमांना जायचो. त्यावेळी, अमरावती रेल्वे स्टेशन चे स्टेशन मास्टर श्री. सावरकर हे होते. ते संगीताचे जाणकार अन अत्यंत दर्दी होते. त्यामुळे अमरावतीच्या रेल्वे स्टेशन च्या गणेश मंडळाच्या मंडपात, दहा दिवस संगित यात्रा असायची. आम्ही रात्री नऊ पासून सकाळी दोन-तिन वाजेपर्यंत ह्या संगित महफिली ऐकलेल्या आहेत. मला आठवतं, ह्या मंडपात आम्ही, राजन-साजन मिश्रा, दशरथ प्रसाद जयपूरवाले, लक्ष्मण प्रसाद जयपूरवाले, प्रभूदास सरदार, प्रभाकर कारेकर, प्रभा अत्रे, योगिनी जोगळेकर, परविन सुलताना, आरती मुखर्जी, इत्यान्दिंचं शास्त्रीय गायन, तर अली

अकबरखान हयांचं सरोद वादन, पंडित किशन महारांजचा तबला, सुदर्शन अधिकारी ह्यांचा तबला अन मृदंग वादन असे किततीतरी अविस्मरणीय, अत्युत्कृष्ट कार्यक्रम ऐकले आहेत. आताच्या ह्या सो कॉल्ड फास्ट जीवनात अशा कार्यक्रमांचं आयोजन होण शक्य नाही. आता पाहता येणार नाहीत असे नृत्यांचे कार्यक्रम, अन मंडपातून घरी येईपर्यंत विसरून जावित (किंबहुना विसरतोच) अशी गाणी. अन हे सगळं कानठळ्या बसवणाऱ्या आवाजात. इतकं बदललय सगळं. परवा गणेश उत्सव संपता संपता माझ्या एका मित्रानं मला एक पोस्ट फॉरवर्ड केली. ह्या झालेल्या बदलाचं अगदि वास्तव अन अंतर्मुख करायला लावणारं ते लिखाण अन ती कविता आहे. खाली लेखकाचं नाव नाही. ‘अज्ञात’ असं लिहलं आहे. ती ज्या कोण्या व्यक्तित्वं लिहली असेल त्या व्यक्तित्वं अभिनंदन करून, अन परवानगीनं मी ती पोस्ट जशीच्या तशी देतो आहे.

‘ एक कडवट सत्य ‘

“ एके काळी 20-22 वर्षापूर्वी आम्ही आई-बाबांचं बोट धरून लालबागचे गणपति पाह्यला जायचो. चिंचपोकळी पूल, रंगारी बदक चाळ, टेजुकाया, गरमखाडा, गणेश गल्ली, मार्केटचा गणपति, नरे पार्क, लाल मैदान --- मार्केटच्या गणपतीला बाहेरच्या मैदानात जत्रा भरायची. मग हे माग, ते माग, हट्ट कर ---पेटीत पैसे टाका चमत्कार बघा. कांबळी चलत चित्र प्रदर्शन हे त्यावेळचं मुख्य आकर्षण असायचं.

बघता बघता गणपतीचं मार्केटिंग सुरू झालं. तो नवसाला पावू लागला. राजा झाला---पेटी मोठी झाली, चमत्कार सुद्धा मोठे झाले. रांग वाढली, भाव वाढला, प्रसिद्धी वाढली, पैसा वाढला, आकर्षण वाढल--

अगदी बाप्पांचा आकार ही वाढला----काळ बदलला, समजलंच नाही. काळाच्या ओघात कांबळी लुप्त झाले.

सगळं बदललं पण भाविक बदलले नाहीत. आज मी जातो मार्केटचा गणपति दाखवायला, बोट धरून. आता डोकी आपटतात, घाई करतात, अगदी हकलतात सुद्धा, कुणावरही हात उचलायला मागे पुढे पाहत नाहीत---साधी रांग, नवसाची रांग, व्ही. आय. पी. रांग----पायाचं दर्शन, पडद्याचं दर्शन, खालून दर्शन, वरून दर्शन ----प्रत्येक दर्शनाचा भाव (भावना नव्हे) निराळा----मला आठवतं, कोणे एके काळी त्या बाप्पाची दुपारची कोणी आरती पण करत नसे, परिसरातली लहान मुलं दुपारची शाळा सुटली की जायची आणि आरती कराची. आता रहिवाशांना तिकडे जाता येत नाही. श्रद्धा तेवढीच राहिली, पण पेटी ऐपतीपेक्षा मोठी झाली. मला देवाची आठवण येते, त्याला माझा चेहरा आठवत नाही का? नसेल कदाचित. कारण आता 'राजा', अंबानी, तेंडुलकर, बच्चन, फडणवीस आणि सेलिब्रेटीज मध्ये व्यस्त आहे. 'VIP' झाला आहे बाप्पा. आता मी लालबागच्या तमाम गणपतींना घरच्या गणपतीत शोधतो—माझी सर्व श्रद्धा

घरच्या गणपतीच्या पायावर ठेवतो---‘राजा’ला माझा इथूनच साष्टांग दंडवत.

‘ एक गणेश भक्त गोंधळलेला ‘

‘ हात येथूनच जोडतो ‘---

देवा तुझ्या दारापुढे उभी मोटारीची रांग ।

पायी आलो दर्शनाला, आत कसा येऊ सांग?

देवा तुझ्या दर्शनाला मंत्री आणि नेते येती ।

बंदुका रे आम्हावरी, त्यांचे रक्षक रोखती.

देवा तुझ्या दर्शनाला फळे मिठाईची दाटी ।

कुठे लपवावी सांग, गूळ-खोबऱ्याची वाटी.

देवा तुझ्या मुकूटात, सोने आणि लाख हिरे ।

माझ्या हातातले नाणे ओशाळून मागे फिरे.

देवा तुझ्या अंगावर रोज नवीन दागिना ।

समजेल का तुला माझी उपाशी वेदना.

देवा तुझ्या पायाखाली, आता चांदीची रे वीट ।

तुझा पुजारी फाडे तुझ्या दर्शनाचे तिकीट.

देवा तुझ्या मंदिराची वाट जुनी ही सोडतो ।

तुला ठेवतो हृदयी, हात येथूनच जोडतो. “

अशी ही हृदयस्पर्शी पोस्ट. डोळ्यात पाणी आलं माझ्या.

माणसाच्या विचार शृंखलेचं हे असं असतं बघा. वाढदिवसाच्या रात्री झोंपायला जातांना, थोडसं मागे वळून पहायला गेलो तर हे एवढं सर्व दिसलं

परि अमृतातेही पैजा जिंके:भाग-१

मागच्या आठवड्यात अमरावतीला अखिल भारतीय मराठी साहित्य मंडळाच्या ६० व्या वर्धापनदिनी ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. सुधीर रसाळ ह्यांनी महाराष्ट्रात मराठी भाषेच्या स्थितीबद्दल चिंता व्यक्त केली. ह्या विषयाला धरून “बोलतो मराठी “ हा माधव पांडेंनी, ६ ऑक्टोबरला दैनिक हिंदुस्तान मध्ये लिहलेला सुंदर लेख वाचला. मी माधव पांडेंचे लेख नेहमी वाचत असतो. त्यांच्या सुंदर लिखाणाबद्दल मी त्यांच्याशी एकदोनवेळा फोनवर बोललोही आहे. पांडेंचं वैशिष्ट्य म्हणजे ते करंट टॉपिक वर, अन विविध विषयावर लिहतात अन लिहता-लिहता वाचकांशी सुलभ संवाद साधतात. त्यांच्या ६ ऑक्टोबरच्या लेखातल्या. त्यांच्याही चिंते विषयी अन अनेक प्रश्नानविषयी (सद्यस्थिती, त्याची कारण, उपाय) बरंच काही लिहण्या सारखं आहे. तोच प्रयत्न मी माझ्या ह्या लेखात करणार आहे. पण तत्पूर्वी माझं मराठीशी नातं-‘मी आणि माय मराठी’ बद्दल मला लिहायचं आहे. हे करतांना लेख लांबलाच तर मी ह्या लेखाच्या दुसऱ्या भागात सर्व बाबींचा माझ्या परिनं उहापोह करीन. हे सर्व लिहतांना एक आवर्जून सांगतो की मी साहित्यिक नाही, समीक्षक नाही, लेखक नाही. एवढंचं काय, मी कला

शाखेचा किंवा भाषेचा रूढ अर्थानं, विद्यार्थि ही नाही. माझ्या आयुष्यभर मी इंजीनीरिंग चा विद्यार्थि आहे. तो ही, मेकॅनिकल इंजीनीरिंग चा. सर्व आयुष्यच मशीनस च्या सहवासात, खड-खडाडात गेलं. त्यामुळे माझं हे लिहण, ही साहित्याच्या प्रांतातली लुडबूड आहे असं कोणाला वाटलं तर तसं ते नाही, हे प्रामाणिकपणे सांगतो. मी, एक वाचनाची आवड असलेला, सामान्य वाचक आहे. मराठी भाषेवर मी आई वर करावं तसं प्रेम केलं आहे, करतो आहे. आजचा ह्या लेखाचा पहिला भाग म्हणजे ‘मी आणि माय मराठी’ हा आहे.

२००९ मध्ये माझा एक हिन्दी कवितासंग्रह “ विद्रोह “ प्रकाशित झाला. त्याची, ‘ संवेदनाओके संदर्भ “ ही जी प्रस्तावना मी लिहलीआहे, त्यात मी माझ्या प्रत्येक कवितेची एक-दोन, एकदोन वाक्यात पार्श्वभूमी लिहली आहे. ह्या संग्रहात मी शेवटी माझी एक मराठी कविता ही दिली आहे. तिची पार्श्वभूमी लिहतांना मी म्हटलं आहे. “ मेरी मातृभाषा मराठी नहीं है यह मुझे कोई याद दिला दे तो मैं बहुत व्यथित होता हू। मराठी भाषापर मैं माँ समान प्रेम करता हू।मराठी अच्छी बोलता हू, लिखता हू। स्कूल, कॉलेज मे, मराठी प्रावीण्य से पास हुआ हू। कुछ रचनाए मैंने मराठी मे भी लिखी है। इस संग्रह मे एक प्रस्तुत करनेका मोह नहीं रोक पाया। “ इथेही ती प्रस्तुत करण्याचा मला मोह होतोय. पण त्यापूर्वी थोंडंसं प्रामाणिक प्रकटन. 1961 च्या विदर्भ बोर्डाच्या एस. एस. सी. परीक्षेत, मी 9 वा मेरीट होतो.

अन मला इंग्लिश आणि मराठी दोन्हीही भाषेत प्रावीण्य होतं. (75% पेक्षा जास्त मार्क्स). एवढंच नाही तर पुढे प्री युनिव्हर्सिटीत विदर्भ महा विद्यालयाचा विद्यार्थी असतांना, विद्यापीठाच्या परीक्षेत मला 75 पैकी 61 (81%) गुण मिळाले होते नातू बाईंनी शिकवलेलं, रेव्हरंड टिळकांचं 'वनवासी फूल 'हे खंडकाव्य अजूनही आठवतं. माझ्या उपरनिर्दिष्ट मराठी कवितेची थोडी पार्श्वभूमी सांगतो. मला वाटतं, 2003 किंवा 2004 ची गोष्ट असावी. त्यावेळी मी नागपूरच्या जी. एच. रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज चा प्राचार्य होतो. आम्ही दरवर्षी शिक्षक दिन व अभियंता दिन (5 ते 15 सप्टेंबर च्या मध्ये)एकाच दिवशी, मोठ्या प्रमाणात साजरा करायचो. त्या- त्या वर्षीच्या सर्वोत्तम ठरलेल्या शिक्षकाला सन्मानित करून पुरस्कार द्यायचो. वर निर्देश केलेल्या साली, आम्ही ज्यादिवशी हा दिवस साजरा करणार होतो, त्याच्या आदल्या दिवशी मी नाशिकला एक मिटिंग आटोपून संध्याकाळी सहा च्या सेवाग्राम एक्सप्रेस मध्ये परत यायला निघालो. गाडी सुटली अन मी, उद्या कॉलेज मध्ये कायकाय कामं आहेत ह्याचा विचार करायला लागलो तर एकदम आठवलं की उद्या दुपारी तिन वाजता शिक्षक अन अभियंता दिनाचा कार्यक्रम आहे. व्ही. एन. आय. टी. नागपूरचे प्रभारी डायरेक्टर डॉ. मोघे प्रमुख पहुणे म्हणून येणार आहेत. मनात विचार आला उद्या आपण नेहमी सारखं उपदेशाचं भाषण न देता, सर्व शिक्षकांना वंदन म्हणून एक कविता लिहून वाचून दाखवावी. लागलीच बॅग मधून डायरी

काढली अन एका दमात कविता लिहली. विश्वास ठेवा, मनमाड येईपर्यंत माझी कविता लिहून झाली होती. कवितेचं शिर्षक आहे-----

“ हे गुरुवर्या “

कठीण कातळला कोरून सुंदर मूर्ति घडविणाऱ्या मूर्तिकारा पेक्षा ही तू श्रेष्ठ आहेस.

कारण, तो अमूर्ताला मूर्त रूप देतो, पण तू तर मूर्त रूपात जिवन ओततो.

निर्जिव कातळांना छन्नीच्या घावांचं काय?

त्यांना जसा आकार द्यायचा तसा ते निमूटपणे स्विकारतात,

चुपचाप. हू का चू न करता. न हलता न बोलता.

सजिवाला आकार देण तितकं सोपं नसतं ।

मनाला दुखविणारा हलकासा शब्दही त्याला विव्हल करतो.

म्हणून, शब्दांच्या हातोडीनं, भावनांच्या छन्नीनं,

इतक्या हळुवारपणे कोरावी लागतात मनं, की वेदनेला स्पर्श होता कामा नये.

हे सतीचं वाण आहे. मनाची जडणघडण तर आकारता आली पाहिजे,

पण मनाला नदुखवता, त्याला तडा न देता.

एखाद्या मूर्तीकाराच्या अथक प्रयत्नानं, कौशल्यानं, एखादी मूर्ति आकार घेते, एखादं शिल्प साकार होंतं.

पण तू तर आकार देतो ह्या शिल्पकारांनाच, आधार स्तंभांनाच.

ज्यांना घडवायचा आहे उद्याचा भारत, उभा करायचा आहे उद्याचा भारत.

तुला रुजवायची आहेत त्यांच्या मनात, न भंगणारी स्वप्नं,

तुला प्रज्वलित करायच्या आहेत न विझणाऱ्या ज्योती.

अनंत अनादि काळापासून तू हेच करत आला आहेस, अनंत अनादि काळापर्यंत तुला हेच करायचंय.

सभोवतालचा समाज त्याची नोंद घेतो आहे की नाही ह्याची खंत न बाळगता.

सूर्याचं प्रखर ऊन स्वतःच्या अंगावर घेऊन, आसऱ्याला येणाऱ्या वाटसरूला सावली देणाऱ्या वृक्षासारखं,

स्वतः गढूळ झाल्याच्या यातना भोगून, दुसऱ्याची पापं धुणाऱ्या गंगे सारखं.

हे शिक्षका, हे तुझं व्रत आहे, हे तुझं वैकल्य आहे. हा तुझा धर्म आहे, हे तुझ्या जीवनाचं मर्म आहे.

हे ब्रिद जोपर्यंत तू आपल्या हृदयाशी कवटाळून ठेवशील, तो पर्यन्त, सर्व चराचर तुला पुजनीयचमानतील । मग काळ कितीही बदलू दे.

हे गुरुवर्या, तुला माझा शतशः प्रणाम.

शिक्षक दिनाचा कार्यक्रम सुरू झाल्यावर, मला जेव्हा बोलायला विनंती केली, तेव्हा मी माझक वर जाऊन पाच मिनिटात, प्रमुख पाहुणे, डॉ. मोघेंचं स्वागत केलं, त्यांचे, निमंत्रण स्विकारल्याबद्दल आभर मानून कार्यक्रमाचं प्रयोजन, आयोजन हयाबद्दल बोललो. आणि म्हटलं, काल प्रवासात लिहलेली कविता वाचून तुम्हा सर्वांना अभिवादन, वंदन करतो. कविता वाचून जागेवर बसलो तसे डॉ. मोघे म्हणाले, ' खूप छान लिहलीय तुम्ही कविता. डॉ. जाजू, तुमची मातृभाषा मराठी नाही तरी तुम्ही इतकं चांगलं मराठी बोलता, लिहता, खरंच कौतुकास्पद आहे. मी म्हटलं, सर, 'माझी मातृभाषा मराठी आहे असंच समजा. ' असं अंतःकरणापासून मी माय मराठी वर प्रेम करत आलोय. वर मी माझ्या शाळा-कॉलेज मध्ये मराठीत मिळालेल्या प्रावीण्या बद्दल जे लिहलं त्याला आत्मश्लाघेचा, आत्मस्तुतिचा वास येऊ नये. माझ्या मराठीच्या प्रेमाची, आस्थेची साक्ष म्हणून त्याच्याकडे पहावं, असं नम्रपणे सांगावंसं वाटतं. एकदोन मजेदार

गोष्ठी आठवल्या. मी खेड्यात पाचव्या वर्गात असतांना एक दिवस आमच्या मराठीच्या सरांनी ‘ आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहीकडे ‘ ह्या ओळींचा अर्थ सांगायला माझ्या एका मित्राला उभं केलं. तो मारवाडी होता. भिकुलाल जोशी. त्याची आई थेट राजस्थानाहून आलेली होती. मित्रांबरोबर बोलण्याइतपत मराठी त्याला यायचं. तो उठला अन म्हणाला ‘सर, त्याचा अर्थ आहे, गड्या आनंदी आनंद आहे. इकडे तिकडे, च्यारू म्यारू. ‘सर ओरडले, हे च्यारू म्यारू काय आहे? ‘मी उठलो, म्हणालो सर, भिकुला चोहीकडे म्हणजे समजलं, पण त्याचा प्रतिशब्द सापडला नाही. सर, मारवाडीत, चोहीकडेला, च्यारू म्यारू म्हणतात. आम्ही सर्वजण खूप हसलो. ८ व्या वर्गात मी बुलडाण्याला एडेड हायस्कूल मध्ये शिकायला आलो. अभ्यासात चांगला होतो, शिवाय, वादविवाद स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, नाट्यछटा इत्यादि कार्यक्रमातही नेहमी भाग घायचो. त्यामुळे ९ व्या वर्गात असतांना, आमचे हेडमास्तर, नामजोशी सरांनी माझी, व माझा मित्र विजय दंडे ह्याची, स्नेहस्मेलन सचिव म्हणून निवड केली. सम्मेलनाच्या पत्रिकेवर आमची दोघांची नावं छापून आली. माझं, बंकटलाल जाजू नाव छापून आलं. बरोबरच होतं ते. दुसऱ्या दिवशी शाळेत गेलो तर, माझे सर्व वर्ग मित्र, शाळेतली मला ओळखणारी मुलं विचारायला लागली ‘ अरे जाजू तू मराठी नाहीस, मारवाडी आहेस? अरे आम्हाला वाटलं बालू, बच्चू, बंडूसारखं तुझं टोपण नाव जाजू आहे. तुझ्या बोलण्यावरून तू मारवाडी आहेस असं

कधी वाटलं च नाही यार. ‘माझी बायको, ही छान मराठी बोलायची. मुलगी-मुलगा ही. त्यांनाही असे अनुभव आले आहेत.

अमरावतीच्या आमच्या इंजीनीरिंग कॉलेज मधल्या भूगर्भशास्त्र (Geology) विभागात डॉ. मराठे सहाय्यक प्राध्यापक व सक्सेना म्हणून लेक्चरर होते. मराठे मराठीत अन सक्सेना हिंदीत अशी त्यांची आपसात जुगलबंदी सुरू असायची. आम्हाला ते ऐकतांना खूप मजा यायची.

मराठे-- ‘ सक्सेना तुम्ही उद्या माझा पिरीयड घेऊ शकाल का? ‘

सक्सेना- ‘ कोई दिक्कत नहीं. लेलुंगा. कयू पुना जा रहे हो? ‘

मराठे- ‘ हो. थोडं काम आहे. ‘

सक्सेना- ‘ कब लौटोगे? ‘

मराठे - ‘ बहुतेक दोन दिवसांनी. ‘

मराठे कधी हिन्दी वर यायचे नाहीत अन सक्सेना कधी मराठी वर यायचा नाही. नाही म्हणायला, मराठे तरी, ‘ पिरीयड जरूर लेना बर. हम तुम्हारे उप्पर अवलंब के रहेगा. ‘असं एखादं हिन्दी वाक्य बोलायचे. पण आजूबाजूला सर्व मराठी बोलणारे असतांनाही सक्सेना मराठीत बोलण्याचा प्रयत्न करायचा नाही. पुढे त्याची पुण्याला बदली झाल्यानंतर मात्र तो हळूहळू, ‘ मी स्कूटरच्या च्याकात वारा भरून येतो, किंवा मी जेवण खाल्यानंतर ज्याईन ‘ इतपत मराठी बोलू लागला. हा पुण्या अमरावतीतला

फरक आहे. आपल्याकडे दोन मराठी मित्र समोरासमोर आले की 'क्यू किधर?' "कुछ नहीं इधर ऐसेही आया था। 'अशी सुरवात होते. अमरवातीचा माझा शेजारी मित्र, प्रा. भोपळे हयांच अन माझं फोन वर नेहमी बोलणं होतं. आमची सुरवात अशी असते. मी पुण्याहून फोन केला की 'काय विनायकराव काय चाललं?' 'मग त्याचं उत्तर' कुछ नहीं. खाना खा रहा था. 'त्यानं फोन केला तर 'हॅलो, क्या चल रहा? कल पेन्शन जमा होगई. 'मग मी 'अरे झाली का जमा?' 'असं बोलणं होतं. आतापर्यंत, हे सर्व माझं मराठीवरचं प्रेम, गमती जमती, ह्यावर लिहलं. आता मुळ विषयाकडे वळतो. मराठीच्या स्थिति बदल, मला सामान्य माणसाला वाटणाऱ्या काळजी अन कारणान्बद्दल, थोडंसं मला सुचत असलेल्या उपायांबद्दलपुढच्या भागात लिहतो.

परि अमृतातेही पैजा जिंके:भाग-२

एका सामान्य माणसाला मराठीच्या सद्य स्थिती बद्दल वाटाणाऱ्या काळजी अन कारणान्बद्दल, लिहण्या पूर्वी मीही माधव पांडें सारखी सर्व साहित्यिकांची क्षमा मागतो. माझं ही मराठी मन बोलत आहे, बस एवढंच. माझ्या मागच्या भागात लिहल्याप्रमाणे परत एकदा सांगतो की मी साहित्यिक नाही, समीक्षक नाही, लेखक नाही. मराठीवर प्रेम करणारा सामान्य माणूस आहे.

मुळात, भाषा हे माणसाच्या जीवनातलं संवादाचं, अभिव्यक्तिकं, प्रकटीकरणाचं साधन आहे. त्यामुळे कोणत्याही भाषे-भाषेची तुलना करण हे बरोबर नाही. प्रत्येक भाषा, मग ती दुसऱ्या देशाची असो की दुसऱ्या प्रांताची असो, आपआपल्या ठिकाणी समृद्ध अन श्रीमंत असते. अभिव्यक्तीचा भाव (भावना) पोहचवण्याची प्रत्येक भाषेची आपापली तऱ्हा आहे. आपापले शब्द आहेत. एका भाषेतला एक भाव हा दुसऱ्या भाषेत तसाचा तसा पोहचवता येईल असं नाही. उदाहरणार्थ, “ त्या वक्त्यानं आपल्या ओजस्वी वाणीनं श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करून सोडलं “ हे मराठी वाक्य आपल्या हृदया पर्यन्त जो भाव पोहचवतं, तो भाव इंग्रजी भाषेत

कोणी पोहचवू शकणार नाही. प्रयत्न करून पहा. किंवा शब्दाचंच घ्या. “आमच्या काळच्या प्रेमपत्रांमध्ये शुचिता होती, थिल्लरपणा नव्हता. हयातले शुचिता व थिल्लरपणा ह्या शब्दांचे इंग्रजी भाषेतले प्रतिशब्द तसाच्यातसा भाव पोहचवणार नाहीत. शुचिता म्हणजे पावित्र्य. त्यासाठी इंग्रजी प्रतिशब्द आहे Sanctity. (स्यांकटिटी). पण शुचिता हा शब्द उच्चारला की कसं स्नानगृहातून शुचिर्भूत होऊन, देवा समोर निरांजन लाऊन बसल्या सारखं प्रसन्न वाटतं. तेच स्यांकटिटी म्हटलं की सॅनिटरी ब्लॉक मधून हात-तोंड धुवून बाहेर आल्या सारखं वाटतं. तुलना करत नाही आहे, पण मला बऱ्याच वेळा वाटतं की मराठी ही भावस्पर्शी भाषा आहे, गर्भश्रीमंत भाषा आहे.

भाषा टिकवण्यासाठी, तिचा विकास होण्यासाठी ती सतत वापरात असली पाहिजे. म्हणजे काय, त्या भाषेत संभाषण, लेखन, वाचन हे सतत सुरू असलं पाहिजे. ह्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे ती ज्ञानभाषा झाली पाहिजे. आता आपल्या संभाषणाचंच घ्या. आपण मराठीचा किती कमी वापर करतो संभाषणात. त्यातही इंग्रजी अन हिन्दी च्या अनेक शब्दांनी अतिक्रमण करून, ते मराठीत घुसले आहेत. इतके की ते मराठीच वाटायला लागले आहेत. आता आपल्या वऱ्हाडी बोलभाषेतच पहा, . ’ तो अंदरून काड्या करते बेटा. ही मशिन लवकर सुरू होत नाही हाच हिचा रोंना आहे. किंवा, त्याच्या घरी नळ नाही, कुव्या वरून पाणी आणवं लागतं. चल, तुला

आज गड्डा हॉटेल मध्ये मिसळ खिलवतो. किंवा, त्या शब्दावर नुसतं क्लिक कर, साईट ओपन होईल. हयातले, अंदरून, मशिन, रोंना, कुवा, खिलवतो, क्लिक, साईट, ओपन हे शब्द मराठी आहेत का? अन ह्यांचे मराठी पर्यायी शब्द काही कठीण नाहीत. पण ते आपण वापरत नाही. ही आपली मराठी बोलण्याबद्दलची अनास्था आहे. हीच अनास्था बहुतांशी सर्व ठिकाणी आढळून येते. माझे दोन नातू आहेत. मोठा ९ वी त तर धाकटा ५ वी त आहे. ते इंग्लिश मेडीयम शाळेतच आहेत. त्यांना दोघांनाही मराठी हा विषय आहे. त्यांना दोघांनाही मराठी बोलता येत नाही. माझी बायको छान मराठी बोलायची. माझी मुलगी आणि मुलगाही चांगलं मराठी बोलतात. पण सुन भोपाळची आहे अन मारवाडी आहे, त्यामुळे तिला मराठी बोलता येत नाही. माझ्या मुलाचं लग्न मे २००४ मध्ये झालं. गेल्या सत्रा वर्षात माझा मुलगा अन सुन एक वर्ष बंगलोरला, तिन वेळा असं मिळून, सात वर्ष अमेरिकेत अन उरलेले नऊ वर्ष पुण्यात राहिले आणि आता ही पुण्यालाच आहेत. गेल्या नऊ वर्षात माझी सुन मराठी बऱ्यापैकी समजायला लागली पण, तिला अजूनही, ‘सुख कर्ता दुख हर्ता---‘ ही गणपतीची आरती सोडून, एक वाक्य ही मराठीत बोलता येत नाही. कारण त्याची गरजच पडली नाही. आमच्या कॉलनीत लहान मोठे एक हजार लोक राहतात. त्यापैकी साठ टक्के मराठी मातृभाषा असलेले अन आणखी १५ टक्के मराठी लिहता-वाचता-बोलता येणारे आहेत. पण जेव्हा जेव्हा माझी

सुन तिच्या मैत्रिणी बरोबर बोलते, तेव्हा २० पैकी १२ मराठी असलेल्या मैत्रिणी तिच्याशी हिंदीत बोलतात. तेच घरकाम करणाऱ्या बायांचंही. (मेड) त्याही सुनेशी तुटक्या-फुटक्या हिंदीत बोलतात, पण मराठीला धरून राहत नाहीत. माझी नातवंड माझ्याकडे जेव्हा मराठी धडे किंवा कविता समजाऊन घ्यायला येतात तेव्हा बरेच वेळा, रोजच्या बोलण्यात येणारे मराठी शब्द ही त्यांना समजत नाहीत. मग मी त्यांना विचारतो ‘ तुमहारे आधेसे ज्यादा फ्रेंड्स तो मराठी है। तुम घंटो उनके साथ खेलते हो फिर ऊनसे मराठी क्यु नही बोलते? सिखते? ‘मग ते म्हणतात ‘अरे दादा, वो हमसे तो क्या, आपस मे भी मराठीमे नहीं बोलते। वो हिन्दी या अंग्रेजीमे ही बोलते है। फिर हम क्या करे? ‘हयावरून तुमच्या लक्षात येईल की लहान, मोठे, सर्व मराठी विषयी काही आग्रही नाहीत. मी तर म्हणेन उदासीन आहेत. ही त्यांची मराठी विषयीच आस्था? हेच चित्र शाळेत. हेच चित्र दैनंदिन व्यवहारातल्या सर्व ठिकाणी. मग मराठी कशी जगवायची? मला एक मजेदार किस्सा आठवतो. मी आय. आय. टी. मुंबईत M. Tech. चा विद्यार्थी असतांना, एक दिवस आमचे खूप सिनियर प्राध्यापक (57 वर्षांचे) परुळेकर ह्यांच्या केबिन मध्ये त्यांच्या समोर उभा होतो. तेवढ्यात त्यांचा प्रयोगशाळा सहाय्यक नाफडे त्यांचाकडे आला. ते म्हणाले ‘ अरे, नाफडे, तू आपल्या त्या कॉपर ट्यूब्स ची ऑर्डर दिली काय? ‘नाफडे म्हणाला ‘yes sir, I placed the order yesterday only. ‘परुळेकर सर म्हणाले

‘आपल्याला त्या परवा पर्यन्त मिळाल्या पाहिजे. ‘नाफडे म्हणाला ‘yes sir. I told them that we need them urgently. ‘सर म्हणाले ‘दोन दिवसात असं सांगितलं की नाही? ‘तो म्हणाला ‘Yes. I told them accordingly. ‘मग परुळेकर सर चिडून म्हणाले ‘अरे गाढवा, मी मघापसून तुझ्याशी मराठीत बोलतो आहे. मला इंग्लिश येत नाही काय? ‘मला खूप हसायला आलं. पण हे सर्व काय दर्शवतं? मला मान्य आहे की, काही वेळा हवा तो भावपोहचवण्या साठी दुसऱ्या भाषेतिल शब्द वापरावा लागतो. पण तो अपवाद असावा. उदाहरणार्थ, आज माझं त्याच्याशी हार्ट टू हार्ट बोलणं झालं. किंवा एखाद्या सुंदर गाणाऱ्याला, ‘ वा. क्या बात है. किंवा ‘ बहुत अच्छे. ‘ह्यात हार्ट टू हार्ट हाच भाव मला मराठीत मराठी शब्द वापरून पोहचवता येणार नाही. (निदान मला तरी) तेच ‘वा. क्या बात है’ च सुद्धा. पण आपण, व्यवहारात, आग्रहानं आपली भाषा बोलली पाहिजे. आपण जर बंगाल, तामिळनाडू, आंध्र, कर्नाटकात गेलो तर तिथले रिक्षा-टॅक्सी वालेही त्यांच्या त्यांच्याच भाषेत तुमच्याशी बोलतात. कार्यालयातही, दुकानं आणि मोठमोठ्या मॉल्स मध्येही. आपल्याला त्यांची भाषा नाही कळली तर ते आधी इशाऱ्यानी तुम्हाला सांगण्याचा प्रयत्न करतात, पण सहजासहजी इंग्रजी, हिंदीचा आधार घेत नाहीत. आणि आपल्याकडे अर्ध्यापेक्षा जास्त लोक अन जास्त वेळा आपण मराठी सोडून हिंदीत इंग्रजीत बोलतो. हिन्दी आपली राष्ट्रभाषा आहे. तिचा आपल्याला

अभिमान असावा ह्यात दुमत नाही. पण हे करतांना मराठीला बाजूला सारून, तिची हेळसांड करू नये. त्यासाठी तुम्हाला मराठी विषयी आस्था असली पाहिजे. दुर्दैवानं ती आमच्या ठायी नाही. बरं सरकारही, संयुक्त महाराष्ट्र झाला तेव्हा पासून आजपर्यंत मराठी बदल आग्रही नाही. ऊदासीन आहे. मी वर लिहलेल्या सर्व प्रांतात सरकारी कामकाज त्यांच्या मातृभाषेत चालतं. कार्यालयात, बँकेत त्यांची भाषा चालते. गेली साठ वर्ष आपलं सरकार हे करू शकलं नाही. कोणत्याही राज्याचा नागरीक हा ज्या राज्यात वर्षानुवर्ष राहतो, त्याला त्या राज्याच्या मातृभाषेत लिहता बोलता आलं पाहिजे. सरकारनं हे कायदा करून अनिवार्य केलं पाहिजे, हे म्हणनं बरोबर आहे. पण नुसते कायदे करून सर्व गोष्टी होत नाहीत. त्यात तुमची आमची जबाबदारीही तेवढीच मोठी आहे. आम्ही सर्वांनी प्रबोधन करून, खेळीमेळीनं पर प्रांतीयांना मराठीची गोडी लावली पाहिजे. पण तसं नं करता आम्हीच हिन्दी इंग्रजीचा आधार घेतो. इतके आम्ही उदासीन आहोत. दारावर भाजीवाला किंवा कुल्फीवला भैय्या आला तर 'क्यू भैया कैसे दिया ककड़ी? (काकड़ी ही नहीं) थोडक्यात काय तर आपल्याला आपल्या मातृभाषे बदल आस्था, प्रेम, अभिमान वाटला पाहिजे. दुर्दैवानं, स्थिति फार विदारक अन क्लेशकारक आहे. आता तरी आम्ही डोळे उघडले पाहिजेत.

आता पालक आपली मुल इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत का टाकतात, ह्याचाही थोडा विचार करू अन इलाज शोधण्याचा प्रयत्न करू. किमान

तिथे मुलं गेली तरी, मराठीच्या बदल त्यांची गोडी, आस्था, प्रेम कसं टिकवून ठेवता येईल ह्याचा मार्ग तरी आपण शोधून काढला पाहिजे. ते ही नसे थोडके.

सद्य स्थितीत, इंग्रजी ही केवळ ज्ञानभाषाच नाही तर रोजगार मिळवून देणारी भाषा आहे. उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षण (मेडिकल, इंजीनीरिंग, मॅनेजमेंट, फार्मसी ई.) ह्यांचं माध्यम सध्या तरी इंग्रजी असल्यानं, पालक आपल्या मुलांच्या भविष्याच्या दृष्टीनं, मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत टाकतात. ह्यात. त्यांचं काही फार चुकतं असं नाही. ह्यासाठी, पूर्वीपासून, जर्मनी, फ्रांस, जपान, चीन ह्या देशांसारखं आपणही आपली भाषा ज्ञानभाषा करण्याचा प्रयत्न करून आपल्या भाषेतील संबंधित शिक्षणाची पुस्तकं ई. तयार केली असती तर, वरील देशांप्रमाणे आपणही आपल्या मातृभाषेतून शिक्षण देऊ शकलो असतो. आताकुठे तसा प्रयत्न सुरू झाला आहे. तो स्तुत्य आहे. तो जास्त गांभिर्यानं आणि गतीनं झाला पाहिजे. मराठीत ही पुस्तकं लिहातांना किंवा शिकवतांना, ज्या इंग्रजी शब्दांचा आधार घ्यावा लागेल आणि मराठीत ज्यांचे पर्यायी शब्द फार मोठे किंवा क्लिष्ट होणार असतील, ते तसेच्या तसे वापरण्यास हरकत नाही. उदाहरणार्थ, माऊस, हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर, कीबोर्ड, ऑप्टिकल फायबर, किंवा साधा सिग्नल हा शब्द. (गमतीनं, कोणीतरी, सिग्नल चा मराठी प्रतिशब्द, ताम्र, शुभ्र, अग्निरथ गमनागमन सूचक पट्टीका की असं काहीतरी

केल्याचं मला आठवतं.)मातृभाषेला ज्ञानभाषेचं, रोजगार मिळवून देणाऱ्या भाषेचं स्वरूप येईपर्यंत, पालक, आपल्या मुला-मुलींना, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत पाठवणारच. अशा परिस्थितीत, ह्या मुला-मुलींची मराठी ची गोडी, प्रेम आस्था टिकवून ठेवावी लागणार आहे. त्यासाठी सरकार, शाळा, समाज, आई-वडिल ह्या सर्वांना जागरूक राहून, प्रयत्नशील राहावं लागेल. मुलांना आवडतिल अशा कार्यक्रमांचं, स्पर्धांचं आयोजन शाळांमध्ये, समाजामध्ये, वारंवार मराठीत झालं पाहिजेह्यासाठी सरकारनं प्रोत्साहन, देणग्या, बक्षीसं दिली पाहिजेत. शाळेत, कॉलनीतं, मेळव्यांमध्ये सर्वांनी आवर्जून मराठीत बोललं पाहिजे. शाळेत मराठी ह्या विषयाच्या पुस्तकांमध्ये साधे सोपे मनोरंजक, धडे कविता टाकल्या पाहिजेत. ते बोजड, अवघड, क्लिष्ट शब्दांमध्ये असले तर मुलं गुदमरून त्यांच्या पासून दूर पळतात. (असे काही धडे अन कविता मी पाचवी-सहावीच्या पुस्तकांमध्ये पाहिल्या आहेत.) अभ्यास मंडळाच्या तज्ञांनी हयाकडे लक्ष दिलं पाहिजे. माझ्या सारख्या सामान्यांना सुचतिल असे हे उपाय आहेत. संबधितांनी हयाच्यावर आणखी विचार करून मराठी जगविण्याचे योग्य मार्ग शोधावेत. माझ्या ह्या लिहण्यामुळे कोणी दुखावलं असेल तर त्यांची मी क्षमा मागतो. मराठी माणसावर, लेखक डॉ. गिरीष लाखोटीया ह्यांनी लिहलेल्या एका लेखाची परवा व्हाटूस्याप वर एक पोस्ट आली. ती फार छान आहे. पण मोठी असल्यानं, ह्या माझ्या लेखाशी संबधित तेवढा भाग देतो आहे.

“ मराठी माणसाला नडतो त्याचा अतिचांगुलपणा “

‘नमस्कार मित्रांनो. महाराष्ट्रातली आमची चौथी पिढी. मी मूळचा सोलापूरचा पण आता मुंबईकर. (त्यातही पार्लेकर) मी जन्माने मारवाडी असलो तरी सर्व परिमाणावर आहे नखशिकांत महाराष्ट्रीयन. माझी पत्नी सुद्धा आहे पक्की महाराष्ट्रीयन. यास्तव मी मराठी माणसाला खूप जवळून बघत व अनुभवत आलो आहे. एक मराठीतला लेखक म्हणूनही मराठी माणसांनी माझं भावविश्व व्यापलंय. छत्रपती शिवाजी महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन युगपुरुषांवर ग्रंथ लेखन करतांना मराठी मानसिकतेचा खोलात जाऊन अभ्यास करता आला. महाराष्ट्रात मी जन्मलो अन इथंच काम करतोय, हे माझं अहोभाग्य. (हया नंतरचा बराच भाग गाळून) आठवी बाब म्हणजे, (ह्या आधी लाखोटीयांनी इतर सात बाबींबद्दल लिहलंआहे.) सतत इतरांचं मन जपण्याची. याबाबतीतले बरेच मजेदार प्रसंग मी पाहिलेत. सहा जणात एक जरि अमराठी असला तरी पाच मराठी मित्र त्याच्या भाषेत व हिंदीत बोलणार. मी असे बरेच अहंकारी अमराठी लोक पाहिलेत जे मुंबईत तिस-चाळीस वर्षे राहूनही मराठी बोलण्याची इच्छा सुद्धा दाखवत नाहीत. त्यांना हे नीटपणे माहीत असतं की मराठी माणूस हा आग्रही नसतो. काही दक्षिणी राज्यांमध्ये स्थानिक भाषेचा काटेकोर आग्रह मी आजही अनुभवतो. ‘डॉ. लाखोटीयांच हे निरीक्षण.

शेवटी संत ज्ञानेश्वरांच्या पायी नतमस्तक होऊन, त्यांच्याच शब्दात लिहतो—

माझा मराठाचि बोल कौतुके । परि अमृतातेही पैजा जिंके ।
ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन ।

तू नसतीस तर

शिवाजी सावंतांच्या “युगंधर” ह्या ख्यातनाम साहित्यकृतिच्या पाहिल्याच पानावर त्यांनी ‘ श्रीकृष्णार्पणमसतू “ हे अर्पण लिहिलं आहे. त्यातलं पहिलं वाक्य आज प्रकर्षान आठवलं. त्यांच्या जीवाला आकार देणाऱ्या त्यांच्या पुज्य मातोश्री बदल त्यांनी लिहिलं आहे ----

“ तू नसतीस तर? ’ ह्या एकाच प्रश्नात आहेत माझ्या असण्याची सर्व सर्व निर्विवाद उत्तरं. ”अगदि खरं आहे हे. हेच वाक्य मला माझ्या आई आणि पत्नी दोघी बदल लिहावसं वाटतं. माझी आई नसती तर माझं अस्तित्वच नसतं. मला नऊ महीने पोटात सांभाळून, प्रसूतीच्या वेदना सहन करून तिनं मला जन्म दिला. मला चालायला-बोलायला शिकवलं. आपल्या अनंत मायेच्या छत्राखाली, माझ्यावर चांगले संस्कार करून मला उभं केलं, घडवलं. हे सगळं ती नसती तर झालंच नसतं पण खऱ्या अर्थानं उभं राहून मी माझ्या जीवनाला सुरुवात केल्या नंतर फार काळ माझ्या पाठीवर मायेची थाप मारायला ती जगली नाही. माझं लग्न झाल्यानंतर तीनच वर्षानं ती वारली. त्यापुढे माझ्या जीवनाला आकार देण्यात माझी यथार्थ साथ देणाऱ्या माझ्या पत्नी बदलही मला हेच म्हणावसं वाटतं —“तू

नसतीस तर? “अन खरंच ह्या प्रश्नातच आहेत माझ्या असण्याची सर्व उत्तरं. आज मी जसा आहे, तसा असण्यात तिचा फार मोठा वाटा आहे.

८ नोवेम्बर २०१४ला मला ४६ वर्षांची साथ देणारी माझी पत्नी वारली. गेल्या सहा वर्षांच्या माझ्या एकांतात ज्या ज्या वेळी तिच्या अनंत आठवणी मनात दाटून येतात, तेव्हा परत परत वाटतं ‘ तू नसतीस तर? ’ मी १९८४ साली, आय. आय. टी. मुंबई येथून मेकॅनिकल इंजीनीरिंग मध्ये Ph. D. झालो. ह्या माझ्या Ph. D. होण्यानं माझ्या विचारशक्तीचा, माझ्या जीवन शैलीचा, माझ्या जीवनाच्या यशाचा मार्गच बदलला. त्याला वेगळा आकार आला. ह्या सगळ्यात तिचा वाटा किती मोठा होता ह्याची प्रकर्षानं जाणिव होते.

मला आठवतं, १९७७ साली मी आय. आय. टी. मुंबईहून एम. टेक. होऊन शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती येथे लेक्चरर म्हणून परत माझ्या पदावर रुजू झालो. अन पुढच्या सहा महिन्यातच माझं असोशिएट प्रोफेसर म्हणून प्रमोशन झालं अन माझी औरंगाबादला बदली झाली. आय. आय. टी, त एम. टेक. ला असतांना पहिले सहा महीने मी होस्टेल मध्ये राहिलो. त्यावेळी माझी पत्नी माझ्या तीन वर्षांच्या मुलीला घेऊन काही दिवस माहेरी तर काही दिवस माझ्या खेड्यावर तर काही दिवस तिच्या मोठ्या बहीणीकडे राहिली. ‘मी अगदी एका खोलीतही तुमच्या बरोबर राहीन, पण जमलं तर अन तुमच्या अभ्यासात माझा अडथळा होणार

नसेल तर मला तुमच्या बरोबर न्या ' असं तिनं, माझ पहिलं सेमिस्टर यशस्वीरीत्या संपल्यानंतर मला सांगितलं. सुदैवानं मला आय. आय. टी. त वन रूम किचन ची एक जागा मिळाली. मग पुढे दिड वर्ष आम्ही तिथे बरोबर राहिलो. तिथे ती घरचं सगळं अन मुलीलाही सांभाळायची. तिला तिथे खूप आवडलं.

औरंगाबादला आल्यानंतर, मी Ph. D. करावं असा तिनं सारखा तगादा लावला. अर्थात मलाही ते करायचंच होतं. मग मी १९७८ साली Ph. D. साठी इंटरव्ह्यू दिला अन आय. आय. टी. नं माझी निवडही केली, पण आमच्या तंत्रशिक्षण खात्यानं मला पाठविलं नाही. १९७९ ला परत माझी निवड झाली. परत मला पाठविलं नाही. तेच १९८०ला झालं. पण ह्यावेळी मला सरकारनं सांगितल की आता एम. टेक. हून आल्या नंतरची तुमची तिन वर्ष पूर्ण झाली, पुढच्या वर्षी तुम्हाला पाठविण्याचा विचार करण्यात येईल. मग, १९८१साली मला अर्ज करावसाच वाटेना. माझा सर्व उत्साहच मावळत आला. पण मला माझ्या बायकोनं परत उभ केलं . म्हणाली 'तुम्ही अर्ज करा. निवड झाली अन पाठवलं तर आपल्या मनासारखं होईल, अन नाहीच पाठवलं तर आपलं काही वाईट तर होणार नाहीच. तुमची निवड होण आवश्यक आहे, तरच पुढं काही होईल. पुन्हा मन लाऊन तयारी करा. त्या वर्षीही माझी निवड झाली अन सरकारनही मला डेप्युटेशनवर पाठवायचं ठरविलं. मग मी जुलै 1981ल आय. आय. टी. ला

जाऊन प्रवेश घेतला. 1 ऑगस्टला मला रुजू व्हायचं होतं. आय. आय. टी. त फिज भरण्यासाठी साधरणता दहा जुलैच्या दरम्यान मी गेलो होतो. त्याचवेळी दोन दिवस थांबून तिथे मला एखाद घर, मग ते मागच्या सारखं वन रूम किचन का होईना, मिळतं काय ह्याचा मी तपस केला. मी पूर्वी एम. टेक. ला जिथे राहायचो तिथे आजूबाजूला सर्व चौकशी केली. तिकडेच एका ड्रायव्हरचं क्वार्टर होतं. त्याला विचारलं. मी म्हटलं मी आय. आय. टी. कडून रीतसर परवानगी घेईन. पण तो तयार होईना. दोन दिवस खूप प्रयत्न करूनही जमलं नाही. तसाच परत औरंगाबादला आलो. खूप विचारात होतो. बायकोला म्हणालो 'तिथे घर मिळालं नाही तर आपल्याला जाता येणार नाही. कारण दोन्हीही मुलं लहान होती. एक चवथित आणि दुसऱ्याला तर के. जी. तच प्रवेश द्यायचा होता. मी कॉलेजमध्ये होस्टेल वॉर्डन होतो. कॉलेजच्या क्वार्टरमध्ये राहायचो. त्यामुळे तेही रिकाम करावं लागलं असतं. तिला म्हटलं 'मग तुम्ही कुठे राहणार? बाहेरची भाडी फार आहेत. शिवाय तू एकटी कसं सांभाळणार हे सगळं? त्यापेक्षा हा Ph. D. चा नाद सोडलेला बरा. ' ती म्हणाली 'असं काय करताय? एवढ्या मुश्किलीनं अॅडमिशन आणि डेप्युटेशन मिळालं आहे. ही संधि दवडू नका. तिथे जागा मिळेपर्यंत मी काढिन कसेही चार-सहा महीने. इथे नाहीच जमलं तर सर्व घेऊन मी अमरावतीला जाईन. तिथे होईल काहीतरी व्यवस्था. आमची काळजी करू नका. तुम्ही खरंच जा. ' मला हे सगळं कसं होणार

ह्याचा त्रास व्हायला लागला. नेहमी तीच काळजी. तशात नागपंचमी आली. त्या दिवशी मी आमचे प्राचार्य शाह ह्यांना घरी जेवायला बोलावलं. ते बंगल्यावर एकटेच राहयचे. त्यांचं कुटुंब पुण्याला राहत होतं. ते घरी आले तेव्हा म्हणाले 'जाजू केव्हा जाताय आय. आय. टी. ला?' मी काही बोलण्या आधीच माझ्या बायकोनं त्यांना माझ्या सर्व अडचणी सांगितल्या. ते म्हणाले 'नो, नो, जाजू यू मस्ट गो फॉर Ph. D. . तुम्हाला जोपर्यंत आय. आय. टी. त फॅमिली आकोमोडेशन मिळणार नाही, तोपर्यंत मी मिसेस जाजूना हे क्वार्टर रिकामं करायला सांगणार नाही. तुम्ही काहीही काळजी करू नका. आरामात जा. 'शाह साहेब गेले तसं ही मला म्हणाली 'आता झालं समाधान? की आणखी काही पाहिजे? आता जास्त विचार करू नका अन तयारीला लागा. आम्ही आमचं बरोबर बघून घेऊ. तुमची गजानन महाराजांवर इतकी श्रद्धा आहेन? , मग महाराज सगळं व्यवस्थित करतिल. ' अन खरंच महाराजानच्या कृपेनं मला तिसऱ्याच दिवशी आय. आय. टी. त च Ph. D. करणाऱ्या माझ्या एका मित्राचा टेलिग्राम आला की 'तो ड्रायवर क्वार्टर द्यायला तयार आहे. तू ताबडतोब त्याला येऊन भेट. ' मग मी परत मुंबईला जाऊन सगळं पक्कं करून आलो. मग आम्ही आमचं काही सामान मित्राकडे ठेऊन अन बाकी सर्व घेऊन २९ जुलै ला आय. आय. टी. ला पोहचलो.

पुढे माझ्या सुदैवानं, दोन तिन महिन्यातच मला एक मोठं क्वार्टर मिळालं. माझ्या गार्डचे एक प्राध्यापक-मित्र दोन वर्षांसाठी सहकुटुंब परदेशी जाणार होते. त्यांचा केअरटेकर म्हणून त्या क्वार्टरमध्ये राहण्याची रितसर परवानगी मिळाली. दोन्ही मुलांनाही कॅम्पस मध्येच शाळेत अॅडमिशन मिळाली. मग माझ्या बायकोनं आनंदानं अन उत्सहानं मुलांची अन घरची सगळी जबाबदारी स्वीकारली. मी सकाळी नऊ वाजेपासून तर रात्री अकरा वाजेपर्यंत माझ्या प्रयोगशाळेतच असायचो. अर्थात दुपारी एक तास अन संध्याकाळी एक तास घरी यायचो. मग घरचं सगळं-सगळं ती पाह्यची. त्यामुळे मला, माझ्या वेळेत, म्हणजे, तिन वर्ष दोन महिन्यात माझं Ph. D. चं काम पूर्ण करता आलं. ते करत असतांना माझ्या गार्ड बरोबर माझे ८ शोध-प्रबंधही प्रकाशित झाले. मला रिसर्चची गोडी लागली. मला पुढे ह्याचा फार फायदा झाला.

पुढे मी प्रोफेसर, प्राचार्य होण्यात तर मला त्याची मदत झालीच अन माझं करिअर खूप चांगलं घडलं पण माझ्या रिसर्चमुळे, चार विद्यार्थ्यांनी माझ्या मार्गदर्शनात Ph. D. आणि अठरा विद्यार्थ्यांनी M. E. केलं. राष्ट्रीय अन अंतरराष्ट्रीय स्तरावर माझे 65 रिसर्च पेपर्स प्रकाशित झाले. इतकचचं काय, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, पोर्तुगाल इत्यादि देशात जाऊन मी अंतरराष्ट्रीय परिषदेत माझे शोध-प्रबंध सादर केले. राष्ट्रीय परिषदेत तर मी जवळ-जवळ सर्वच आय. आय. टी. अन काही एन. आय. टी. त प्रबंध

सादर केले. माझ्या 1985 ते 2010 ह्या काळात मी वेगवेगळ्या ठिकाणी जवळ-जवळ 170 इन्व्हायटेड टेक्निकल टॉकस दिले. ह्या माझ्या सर्व यशात माझ्या पत्नीचा वाटा फार मोठा आहे.

पुढे मी दोन सरकारी अन दोन खाजगी अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचा प्राचार्य असतांना, माझ्या व्यस्त अन जबाबदारीच्या बारा वर्षात तिनं मला अनेक अडचणीं च्या प्रसंगी योग्य तो धीर दिला, आधार दिला; वेळप्रसंगी सल्लाही दिला. यथार्थ साथ दिली. ‘आपण कधीचं कुणाचं वाईट चिंतलं नाही, तेव्हा महाराजांच्या कृपेनं सर्व व्यवस्थित पार पडेल असं सारखं म्हणायचि. आमच्या कौटुंबिक जीवनातलेही अनेक प्रसंग मला आठवतात, ज्यावेळी अशीच साथ तिनं मला दिली. माझ्या सर्वार्थानं यशस्वी आणि समाधानी जीवनाचं श्रेय तिला जातं. म्हणून तिची सोबत सुटल्यानंतरच्या गेल्या सहावर्षात तिच्या आठवणींना उजाळा देतांना, मला अनेक वेळा वाटतं ‘ तू नसतीस तर? ‘. पण मग सुरवतीलाच आदरणीय शिवाजी सावंतांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘ ह्या एकाच प्रश्नात आहेत माझ्या असण्याची सर्व उत्तरं. ’

८ नोव्हेंबरला तिच्या सहाव्या पुण्यतिथीच्या निमित्तानं, माझ्याच एका कवितेच्या काही ओळी आठवतात -----

“ In my moments of success and joy to cheer,

And to encourage me in my moments of despair,

You had always been there.

I built my life from scratch to fulfillment,

I could not have seen that moment, but for your share.

A friend you had always been, to encourage and
console,

The love, respect and the trust and faith, made me
reach every goal.

सारखा काळ चालला पुढे

आठ नोव्हेंबरला माझ्या पत्नीच्या आकस्मिक निधनाला सात वर्षे होतील. गेल्या सात वर्षात तिची आठवण आली नाही असा एकही दिवस गेला नाही. पण दरवर्षी आठ नोव्हेंबर आला की आठवणींचा गहिवर दाटून येतो अन मग माझ्या ह्या गहिवरला वाट मोकळी करून देण्यासाठी दर आठ नोव्हेंबरला मी दैनिक हिंदुस्थानात तिला श्रुती-सुमन वाहतो. आजचं हे सातवं स्मृतीसुमन. खरं म्हणजे आठवं. तिच्या वरचा माझा पहिला लेख ' द शो मस्ट गो ऑन " हा ती वारल्या नंतर एका महिन्यानं, आठ डिसेंबर ला च दैनिक हिंदुस्थानात प्रकाशित झाला होता. मला आठवंतं, ती वारल्याच्या सोळाव्या दिवशी मी मॉर्निंग वॉक वरून परत येत होतो. समोरून तुळजापूरकर वहिनी येतांना दिसल्या. ही वारली त्याच्या दोन-तीन महिने आधीच, माझे मित्र आर्किटेक्ट तुळजापूरकरांच असंच आकस्मिक निधन झालं होतं. रोज सकाळी फिरतांना ती दोघं अन आम्ही समोरासमोर आलो की नमस्कार-चमत्कार होऊन आम्ही दोनचार मिनिटं बोलायचो. ते वारल्या नंतर सकाळी समोर वहिनी दिसल्या की चालता चालताच नमस्कार व्हायचा. त्यादिवशी तुळजापूरकर वाहिनी अन मी समोरासमोर आलो तसे

आम्ही दोघं हि थांबलो. ही वारल्याचं त्यांना माहित होतं. आम्ही थांबलो तसे दोघांचे हात आकाशाकडे वर गेले(ईश्वराची मर्जी). दोन मिनिटं आम्ही एकही शब्द बोललो नाही. मात्र वहिनी वळल्या तशा म्हणल्या ' बट सर, द शो मस्ट गो ऑन. 'आणि यस, द शो इज गोइंग ऑन फॉर लास्ट सेव्हन यिअर्स. माझ्या त्या लेखातच, मी 1959 ला नवव्या वर्गात असतांना बुलडाण्याच्या गजानन टॉकीज मध्ये पाहिलेल्या, ' दोन घडीचा डाव ' ह्या मराठी चित्रपटातलं एक गाण लिहलं होतं. (हे गाण अन त्यातलं काव्य, भाव मला इतके आवडले होते की मी ते तेव्हा पाठच करून टाकलं होतं. अन त्या वयात झालेलं पाठांतर मनुष्य आयुष्यभर विसरत नसतो.) ----

"विश्व चक्र हे अविरत फिरते, मरणामधूनी जीवन उरते.

अश्रू आजचे उद्या हासतिल, नवल असे केवढे

सारखा काळ चालला पुढे. कुणाचे कुणाविण ना अडे, सारखा काळ-

शिशिर नेतो हिरवी पाने, झाड उभे हे केविलवाणे,

वसंत येता पुन्हा आगळा, साज तयावर चढे. सारखा---

ग्रिष्म टाकितो जाळून धरती, मुके जलाशय परि तगमगती,

मेघ ओतितो त्यांच्या वरती, भरूनी अमृत घडे. सारखा—

मरणारा तो जगास मुकतो, त्याच्या मागे कोणी जो उरतो,

दों दिवसातची शोक विसरतो, ओसरूनी रडे. सारखा काळ---

दों दिवसातची शोक विसरतो हे कटू सत्य आहे. कुणाचे कुणाविण न अडे हेही तितकंच खरं आहे. पण शोक विसरला तरी आठवणी कोणीही कधीही विसरू शकत नाही. चार वर्षापूर्वीच्या माझ्या एका लेखात मी लिहलं होतं, कुठेतरी वाचल्यासारखं आठवतं, 'आपण ज्या व्यक्तीवर प्रेम करतो त्याच्या अस्तित्वाशी आपलं अस्तित्व किती एकरूप झालेलं असतं ह्याची ती व्यक्ति जीवंत असतांना आपल्याला कल्पनाही नसते. माणूस गेल्या नंतर घर रितं होतं. मन मात्र भरून राहतं बऱ्याच आठवणींनी, आणि सहवासात घडलेल्या अनेक प्रसंगांनी. आठवणींच्या धाग्याची वीण सहजासहजी उसवत नाही. ह्या आठवणी म्हणजे जगण्याचा मोठा आधार. ' वं, पू. काळ्यांनी त्यांच्या झपूझामध्ये एका ठिकाणी लिहलं आहे "पत्नी गेली कि विश्व हरवलं. सूर नुसता सूरच राहतो. उरलेल्या आयुष्याचं संगित होत नाही. सूर म्हणजे संगिताची जननी. बासरी ही नुसती भोकं असलेली बांबूची नळी असते. ओठातून फुंकर, प्राणाचं चैतन्य देणारा गेला की बासरीचा पुन्हा बांबू झाला. एका टोकाला कापडाचा तुकडा लावलेली ती एक झटकणी होते. प्राणाची फुंकर घालून ओठाला लावणारी पत्नी गेली की नवऱ्याची झटकणी होते. " मी मात्र माझी तशी झटकणी होऊ दिली नाही. ते माझ्या पत्नीलाही आवडलं नसतं. आणि झालीच असेल झटकणी तर अंतःकरणावर चढलेली दुःखाची जळमट झटकण्यासाठी, उरलेल्या

आयुष्यावरची धूळ झटकण्यासाठीच मी तिचा उपयोग केला. कारण? ‘द शो मस्ट गो ऑन०.’ माझी बायको मेल्यानं माझ्यावर सर्वात मोठा जो आघात झाला तो म्हणजे माझा संवादच हरवला. व. पू. नी पुढं लिहलं आहे ‘आपल्या सर्व प्रकारच्या भावनांना अभिव्यक्त करण्याचं, आपल अंतःकरण सुखदुःखात, आनंदात, अडचणीत रितं करण्याचं एकमेव ठिकाण म्हणजे तुमच्या बायकोचं किंवा नवऱ्याचं अंतःकरण. तिथे कुठलाही पडदा नसतो. आणि काही काही जोडपी तर खूप सुसंवादी असतात, ’ आमचं जोडपंही तसंच खूप सुसंवादी होतं. आम्ही तासंतास एकमेकांशी बोलायचो. संध्याकाळचा चहा घेतांना, रात्रीजेवतांना डायनिंग टेबलवर, संध्याकाळी बाहेर झोपाळ्यावर, प्रवासात. संवाद हा आमच्या जीवनातला फार मोठा दुवा होता. ह्या संवादा वरुनं आठवण आली. माझं लग्न झाल्यावर माझी अन प्रेमची (प्रेम हे तिचं नाव) साडेपंचेचाळीस वर्षांची सोबत झाली. ह्या साडेपंचेचाळीस वर्षात फक्त दिड वर्ष आम्ही एकमेकांपसून दूर राहिलो. (6 महिने मी आय. आय. टी त एम. टेक. च्या पहिल्या सेमिस्टर ला होतो तेव्हा, 3 महिने जमशेडपूरला टाटा स्टील मध्ये ट्रेनिंग ला होतो तेव्हा, 2 महिने तिची दोन बाळांतपण झाली तेव्हा, एकेक महिना माझी पुणे आणि औरंगाबाद, जळगावला बदली झाली तेव्हा आणि इतर 4 महिने). तुमचा विश्वास बसणार नाही, पण, ह्या दिड वर्षात आम्ही एकमेकांना 118 (एकशे आठरा) पत्र लिहली. त्या पत्रांची मी, तारीखवार एक फाईलच करून ठेवली

आहे. ती माझ्या जवळ अजूनही आहे. ती फाइल पाहून माझा एक जवळचा मित्र म्हणाला “थार, दिड वर्षात 118 पत्र. आश्चर्य आहे. आणि त्याहूनहि मोठं आश्चर्य म्हणजे तुम्ही दोघांनी ती सांभाळून ठेवली. ” त्या फाईलच्या कव्हरपेज वर मी लिहून ठेवलं आहे “ इन 118 पत्रोंमे हम्मारा आपसी प्यार, विश्वास, आदर ओर हमारे संगसंग चलनेका हरपल का एहसास प्रतित होता है। इसमे, प्यार है, शिकवे है, शिकायते है, एकदुजेसे दूर रहनेका-अकेलेपनका एहसास है, उसकी टीस है। एकदूजेके भावनाओका आदर है। यह पत्र याने हमारा आपसी संवाद है। As Simon Garfield said-- These letters are a form of expression, emotion and tactile delight we may clasp to our heart “ आता तिच्या जाण्यानं, संवादाच्या ह्या हरवण्यानं म्हणावंस वाटतं—

एहसास की खुशबू कहाँ, आवाज के जुगनू कहाँ,
खामोश यादोके सिवा, घर मे रखा कुछ भी नहीं।

माझ्या, तिच्यावर लिहलेल्या गेल्या सहा सात लेखात मी आमच्या बदल बरंच काही लिहलं आहे. आज जे लिहलं नाही, अशा एका गोष्टीची आठवण आली. गेल्या दीड-दोन वर्षात दैनिक हिंदुस्थानात माझे विविध विषयांवर जवळजवळ 55 लेख प्रकाशित झाले. माझे लेख वाचल्यानंतर बऱ्याच ओळखी-अनोळखी मित्रांचे मला, लेख आवडल्याचे, छान

लिहलय तुम्ही असे फोन, मेसेजेस येतात. हे ऐकायला, वाचायला ती असती तर तिला खूप आनंद झाला असता. माझ्या ह्या इंजिनिअरिंग च्या तांत्रिक लेखनाच्या प्रपंचातून, मधून मधून काही वेळा मीएखादा ललित लेख लिहला किंवा एखादी कविता लिहली की, तीच माझा पहिला वाचक किंवा श्रोता असायची. ते वाचलं, ऐकलं की नेहमी म्हणायची, ‘कितना अच्छा लिखते हो तुम. हरदम क्यु नही लिखते?’ ‘मी हसण्यावारी न्यायचो. असं करता करताच तिनं, 2009 मध्ये माझा हिन्दी कविता संग्रह “ विद्रोह “ प्रकाशित केला. व आदरणीय पद्मश्री प्रभाकरराव वैद्य ह्यांच्या हस्ते त्याचा प्रकाशन सोहळा पार पाडला. ह्या कविता संग्रहात माझ्या सर्वच कविता नाहीत. तिला जास्त आवडणाऱ्या 54 कविताच तिनं निवडल्या. मी तिच्यावर, ती जीवंत असे पर्यन्त दोनच कविता लिहल्या. (ती वारल्या नंतर बऱ्याच लिहल्या). त्यापैकीही तिनं, आमच्या लग्नानंतर पहिल्या श्रावणात मी लिहलेली कविता निवडली. अन तिच्या साठव्या वाढदिवसाला लिहलेली टाळली. पण मी नंतर तिला ती टाकायला सांगितलं. पहिल्या श्रावणातलीही काही रोमॅटिक नव्हती. आम्हा राजस्थानी लोकांमध्ये लग्नानंतरचा पहिला श्रावण सुरू होताच, माहेरचे लोक आपल्या नवपरिणीत मुलीला माहेरी घेऊन जातात अन अखखा श्रावण, (हरतालीकेपर्यंत), तिला माहेरीच ठेवतात. (किती हा दुष्टपणा). ती माहेरी

गेल्यानंतर, तिला लिहलेल्या पाहिल्याच पत्रात, (त्या 118 पत्रातलं पहिलं पत्र) पत्रालाच कवितेच क्षिर्षक देऊन, मी ही कविता

प्यासा सावन

कितनी बिती ऐसी राते, पलकोमे लेकर निंदे,
कितने आये ऐसे सावन, ओर कितनी ही बरसी बुँदे ।
पर आया अब ऐसा सावन, हर बूंद यहा झनकार करे।
पलकोमे अब तू बैठी है, निंद आखोसे इनकार करे ।
कहती है आखे निंदियासे, किसी ओर से है इकरार हुआ,
बस खत्म है तेरा बसेरा अब, किसी ओर से हमको प्यार हुआ ।
ऐ सपनोकी रानी मेरी, जब तक ना होगी पास मेरे,
यह झगड़ा निंद ओर आखो का, चलते ही रहेगा बिन तेरे ।
मै कहता हु मुझपर न सही, इन आखोपर तरस खाओ,
कुछ मै भी परेशा हू लेकिन, पहले इनको तो समझाओ ।
मेरा क्या मै सजल नेत्र, फिर भी सावन मे प्यासा हू,
तुम क्या जानो अंदर कैसे, बाहर तो अच्छा खासा हू ।

असा हा पहिला श्रावण० पण नंतर चार-पाच वर्षातच (1975 ला) आम्ही आय. आय. टी. मुंबईत दोन वर्षासाठी गेलो अन तिथल्या

हिरव्यागार परिसरात अन पवई लेक(तळे) च्या काठी पुढचे श्रावण चांगले गेले. हे एवढ्या साठी आठवलं की, 2008 ला मुलाकडे अमेरिकेला जातांना, मुंबईहून निघायच्या एक दिवस आधीच आम्ही माझे मित्र डॉ. सारडा, ह्यांच्याकडे आय. आय. टी. ला राहायला गेलो. संध्याकाळी फिरत फिरत पवई लेक च्या काठी 33 वर्षांनंतर त्याच ठिकाणी बसलो अन तिथे आम्हालापुर्वीचं सगळं आठवून, त्या रात्री मी लिहलेली कविताही तिला खूप आवडली.

उम्र का उतार

याद करो प्रिये पहला सावन,

हलकी हलकी पड़ी फुहारे, भीगा था तन, भीगा था मन ।

अगम अथक उत्साह भरा था कलियोसा अपना नवयौवन । याद करो-

--

कल विकसित फूलो मे होने, और सौरभ फैलाने अपना,

आकांक्षा के पंख लगाए, परवाजोकी दिशा थी गगन । याद करो----

मस्त हवामे उन्नत होकर, हम उड़े थे बनकर बादल,

बनकर पागल यौन ज्वारसे, रंगबिरंगे सँजोके सपन । याद करो---

मेघ कुंभसे झरझरझरती अमृत धारा ऐसी थी वह,

प्रणय तृषा को और बढ़ाकर । सुलगाया था सारा तनमन । याद करो-

--

आज उम्र के इस उतार पर, उस चढ़ाव को याद किये हम,
उसही झिल के उसी किनारे, खोज रहे वह बिते क्षण क्षण । याद करो-

हम वही और तुम वही हो, वही झिल ओर वृक्ष वही यह,
पर तब सर के ऊपर लगता जो, कोसो दूर आज है गगन । याद करो-

समय बदलते स्वर सुर बदले, ताल भी बदला लय भी बदली,
कभी मालकंस कभी जोगिया, कभी केदार कभी है यमन. याद करो
प्रिये पहला सावन

सोबत संपली की मग आयुष्यच उसवून जायला लागतं. पण,
आठवणींच्या धाग्याची घट्ट वीण सहजासहजी उसवत नाही. ह्या आठवणी
बरोबर घेऊन जगतांनामाझं मन मात्र सारखं म्हणत असतं—

तुम बिन मै, सरिता बिन सागर, ज्योत बिन दीपक, जल बिन गागर ।
मुर्झाया फुल बिन परिमल का, कलरव खोया बहता निर्झर ।
बिन मंजिल की सुनी सड़क मै, चलती राह, पर नहीं है डगर ।

पथ अँधियारा नहीं है मगर, भरी है आखे, धुंदलायी नजर ।
तनहा तनहा घोर अंधेरा, अमावस का उदास सागर,
चाँदरात की चुभती शांती, और यादोंका चलता कहर ।
निंद हो गयी जुदा आखसे, पलपल भारी, दूर है सहर ।
पाव नहीं अब उठते मेरे, पर करना है पूरा सफर ।
मुखर गयी वादोसे अपने, मुझकों छोड़ा आधी राह पर,
फिरभी रहना हमसाये सी, जैसे साथ रही जीवनभर ।

मरण म्हणजे एक स्विकृती, तडजोड, स्विकार करणच असतं. आता हे दुःख भोगू अन एकदाचं संपवून टाकू, असं काहीच नसतं. खऱ्या अर्थानं हा स्वतःतं घडवून आणण्याचा किंवा घडून आलेला बदलच असतो. An alteration of your being. आणि मग, “द शो मस्ट गो ऑन “”. म्हणून, ही सातवी श्रद्धांजली वाहतांना, तिलाच उद्देशून म्हणतो---

लिखना तो ये था कि, खुश हू तेरे बगैर भी,
पर कलम से पहले, आसू कागज पर गिर गया ।.

निरपेक्षेचं देणं

परवा माझ्या एका मित्रानं मला एक सुंदर पोस्ट पाठवली. मी ती एकदा नाही तर लागोपाठ दोनदा वाचली. पोस्ट मध्ये जे लिहलं ते वाचून अंतर्मुख झालो. ते अनेकांनी वाचलं असेल पण अनेकांनी ते वाचलं ही नसेल. ते सर्वांनी वाचवं असं मनोमन वाटलं अन हे लिहायला बसलो. आधी ती पोस्ट ज्या कोणी लिहली असेल त्यांच्या परवानगीनं त्यांच्याच शब्दात जशीच्यातशी देतो.

“ पुलंचे नातेवाईक चंदू ठाकूर हे हवाई दलात होते. त्यांच्या जवळच्या मित्राचं विमान अपघातात निधन झालेलं होतं. अशा प्रसंगी आयुष्याबद्दलच निराशा वाटून त्यांनी पुलंना एक पत्र लिहलं. त्या पत्राचं पुलंनी लिहलेल्या उत्तराचा काही भाग--- जीवन का जगावं इथपासून त्यातला सगळ्यात मोठा आनंद कुठला इथवर सगळं सगळं अगदी अलगद गाठ सोडल्यासारखं पुल इथे सांगतात.

प्रिय चंदू,

तुला वाटतं ‘ मी फ्लाइंग का करावं ? ‘ चंदू, अरे कारकुनांनी तरी मानेचा काटा मोडेपर्यंत का झिजावं ?

भंग्यांनी संडास साफ का करावे ? स्त्रियांनी बाळंतपणाच्या यातना का भोगाव्या ? इतकंच काय गाणाऱ्यांनी का गावं ? चित्रकारांनी चित्रे का काढावी ? जगात कुणी कुणाला दुःखाचा द्यावं या प्रश्नाइतकाच जगात कुणी कुणाला आनंद तरी का द्यावा हा प्रश्न विचारता येण्यासारखा आहे. शहण्यांनी ह्या प्रश्नांच्या मागे लागू नये. कारण हे सारं काय आहे, कशासाठी आहे ह्याचं उत्तर कुणालाही सापडलेलं नाही. हे आहे हे असं आहे. नाहीतरी फुल म्हणजे काय असतं रे ? काही स्त्रीकेसर काही पुंकेसर एक मऊ मऊ तुकड्यांचा पुंजका एवढंच ना? पण आपण त्याला अर्थ दिला. कुणी ते प्रेयसीला दिलं. कुणी देवाला दिलं. कुणी स्वतःच्या कोटाला लावलं. आणि फुलाला अर्थ आणला. जीवनालाही असाच अर्थ आणावा लागतो. आणि तो अर्थ काहीतरी घेण्यात नसून काहीतरी देण्यात असतो. जीवनाला आपण काहीतरी द्यावं लागतं. अगदी निरपेक्ष बुद्धिनं द्यावं लागतं. आणि मग जीवनाला अर्थ येतो. जीवनाच्या त्या क्षणांची मजा हीच की ते दुसऱ्यांना दिले तर जीवनाचं सोनं होतं नाहीतर शुद्ध माती. आपलं जीवन मातीमोल वाटायचं सुद्धा एकाच कारण की मला दुसऱ्यांच्या जीवनात सुख कसं देता येईल ह्याचा विचार आपल्याला अस्वस्थ करीत नाही. आणि तो ज्यांना अस्वस्थ करतो, ते भाग्यवान जीवनाला अर्थ आणतात.

जीवनाचा मळा आपण शिंपावा. उगवलं तर उगवलं. मग कुठल्याही क्षेत्रात तू ऐस. वैमानिक ऐस अगर हमाल ऐस. बोजा टाकायचाच असेल तर तो आनंदानं टाकावा. वैतागच्या ठिणग्या लगेच पायाखाली विझवाव्या. वैताग,कंटाळा मलाही येतो. क्षुद्रपणा दिसतो. स्वार्थ दिसतो. पण तसा स्वार्थ आणि क्षुद्रपणा माझ्यातही कुणाला आढळणार नाही ना, याची चिंता असावी. म्हणजे मग जगण्याला धार येते. मनाचा आम्ल झडतो.

तू हे Philosopher वाचण्यापेक्षा ललित लेखक वाच. डोटोवस्की,डिकन्स,शेक्सपिअर वाच. जीवनाला रंग देणारी माणसं ही. तत्वज्ञांचं अन माझं कधीच सुत जमलं नाही. शून्याला भागत बसणारी मंडळी करायची आहेत काय ? त्यापेक्षा तुझ्या घरासमोर फुलबाग करायला लाग. जीवनातला आनंद अत्तराच्या कुपितलं झाकण उघडल्यासारखा दरवळायला लागेल, आणि ऐसा मझा येईल.

तुझे सोबती अचानक गेले आणि तुला दुःखःझालं. साहजिक आहे. अंतर्मुख होणही साहजिक आहे. तू म्हणतोस की Their deaths were not justified.

My dear boy, whose deaths are justifiable? माझा एक भाऊ औषधाच्या अभावी वयाच्या अकराव्या वर्षी वारला. माझे वडील अत्यंत निर्व्यसनी होते. निष्पाप होते. प्रामाणिक होते. ते पन्नाशीच्या आधी

हृदयविकारानं वारले. परवा मुंबईत गोळीबारात माणसं मेली. आणि हिरोशिमा? त्याबद्दल लिहायला हवं का? ज्यादिवशी जन्माला येण जस्टीफाएबल होईल त्यादिवशी आपण मरण्याचं जस्टिफिकेशन शोधत बसू. पण आज हाती आलेल्या क्षणाचं सोनं करायचं आहे. कळावे.

भाई "

सुरवातीलच मी म्हटल्या प्रमाणं हे अंतर्मुख करणारं पुलंच पत्र मी दोनदा वाचलं. " 'जीवनाला काहीतरी द्यावं लागतं. अगदी निरपेक्ष बुद्धीनं द्यावं लागतं. आणि मग जीवनाला अर्थ येतो. " खरं आहे. मी तर त्याच्याही पुढे जाऊन म्हणेन की आपल्या जीवनाला काहीतरी अर्थ यावा हीही अपेक्षा नं ठेवता ,निरपेक्ष देण्याच्या अनंत गोष्टी, अनंत प्रमाणं आपण रोज सभोवतालच्या निसर्गात पाहतो. मनाला मोहून टाकणारा सुवास देणारी प्राजक्ताची फुलं, ' वा. काय सुंदरं सुवास आहे. ' असं म्हणण्याची सुद्धा आपल्याकडून अपेक्षा ठेवत नाही. सकाळी सकाळी फुलून ,बहरून सभोवतालच्या आसमंतात तो हवा हवा वाटणारा सुवास ती फुलं किती निरपेक्षपणे विखुरतात. तपत्या उन्हात आसऱ्याला येणाऱ्या वाटसरूला, रस्त्याकाठचं मोठं झाड सुखद सावली देतं. सूर्याची प्रखर किरण स्वतःच्या अंगावर घेऊन आसऱ्याला आलेल्या वाटसरूला ते किती निरपेक्ष पणानं सावली देतं. 'तुझ्या वाटर बॅग मधलं घोटभर पाणी माझ्या मुळाशी टाक '

असं झाड कधी म्हणतं का? मैलोनमैलांची पायपिट करून तहानेनं व्याकूळ झालेल्या जीवाला रस्त्यात अनाहूतपणे आडवी आलेली नदी त्याची तहान भागवतांना त्या वाटसरूकडून काही अपेक्षा ठेवते? मनमोहून टाकणारं शीतल,प्रसन्न चांदणं आपल्यावर विखुरणारा चंद्र ही त्याचं चांदणं निरपेक्षपणेच शिंपित असतो. बदल्यात तो काही मागत नाही.

जगभरच्या लाखो रसिकांना आपल्या गानस्वरांनी मंत्रमुग्ध करणाऱ्या गानकोकिळा लताताईंनीही कधी ह्या गाण्याचे तिसहजार रुपये मिळावे किंवा माझ्या गाण्याची कोणी तारीफ करावी ह्या अपेक्षेनं कुठलंच गाणं आयुष्यात गायिलं नाही. त्यांनी गायिलेलं प्रत्येक गाणं म्हणजे त्यांनी बांधलेली स्वर शारदा सरस्वतीची पुजा होती. (असं म्हणतात की लताताई रेकॉर्डिंग रूम मध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी पायतली चप्पल बाहेर काढायच्या) ते निरपेक्ष देणं नसतं तर असं अमरत्व पावलंच नसतं. त्यांच्या गाण्यानं जगभरातल्या अनेक प्रांतांच्या,अनेक देशांच्या,अनेक भाषिकांच्या,आबाल-वृथांच्या मनाला मोहिनी घातली नसती.

निरपेक्ष देण्याचं चालतं-बोलतं उदाहरण म्हणजे 'आई'. नऊ महीने आपल्या गर्भात सांभाळून, जन्मानंतर आपल्या अंगावारचं दूध पाजून, पुढे आयुष्यभर आपला सांभाळ करणारी, आपल्यावर मायेची पाखरं घालणारी, आपल्या सुखदुःखात सतत आपली काळजी करणारी आई, आपल्याकडून

काही अपेक्षा ठेवते ? तिच्या त्या निरपेक्ष देण्यानं 'आई' ही दोन अक्षरं अजरामर झाली. जगभरातल्या अनेक कवींनी लिहलेलं, ती महाकाव्य झाली.

निरपेक्ष बुद्धिनं ज्याला दिलं, त्याच्या चेहऱ्याकडे जरी पाहिलं तर ते देणं निरपेक्ष होतं, याची प्रचिती एखाद्या त्रयस्थालाही झाल्या वाचून राहणार नाही.

पुलंनी म्हटल्याप्रमाणे शून्याला भागत बसणाऱ्या तत्वज्ञ मंडळी पैकी एक, मी ही नाही. उघड्या डोळ्यांनी सभोवताली जे दिसतं ते मी लिहित गेलो. अन खरंचं मला पुलंच्या ह्या पत्रामुळे निरपेक्ष देण्यातल्या आनंदाची उजळणी करता आली. एवढ्या छोट्याशा पत्रातून, स्वतःला तत्वज्ञ न समजणाऱ्या पुलं सारख्या महान व्यक्तीकडूनच जीवनाचं हे मोठं तत्वज्ञान लिहलं जाऊ शकतं. “ पु ल, तुमच्या आत्म्याची मी नम्रपणे क्षमा मागतो. पण खरे तत्वज्ञ तुम्हीच नाहीत का पु ल ? शून्याचा भागाकार न करत बसता, कुठल्या तरी आकड्याच्या पुढे शून्य लिहून त्या शून्याला अर्थ देणारे तुम्ही. अगदी हलक्या-फुलक्या पण मार्मिक शब्दात अन हसत-हसवत चार वाक्यात जीवनाचं तत्वज्ञान तुम्ही सांगितल्याची प्रचिती आम्हा वाचकांना अनेक वेळा आली आहे. हसत खेळत इंजेक्शन देणारे डॉक्टर तुम्ही. “ तुमची अशी अनेक पत्र अनेक वाचकांपर्यन्त पोहचलीच नसतील. असंच

एक लताताईंना तुम्ही लिहलेल्या, त्यांच्या पत्राचं उत्तर (लोकसत्तेत प्रकाशित झालेलं) वाचण्यात आलं.

“ प्रिय लता,

तुझ्या इतक्या गडबडीच्या कार्यक्रमातून आठवण ठेवून पत्र पाठविल्या बद्दल मनापासून आभार. तुला सायनसचा त्रास असल्याचे तू सांगितल्यामुळे मला काळजी वाटत होती. गाणाऱ्याचे आणि नाटकात काम करणाऱ्याचे शरीर हेच वाद्य असल्यामुळे, ते नादुरुस्त असून चालत नाही. एवढंच नव्हे तर चार माणसांसारखी ह्या कलाकाराचीही प्रकृती आज ठीक नसेल असा विचार करायला प्रेक्षकही तयार नसतात. काही वर्षांपूर्वी ‘बटाट्याच्या चाळीचा’ प्रयोगकरीत असतांना अचानक माझी पाठ धरली. तशा परिस्थितीत प्रयोग रेटला. लोक त्यातल्या विनोदाला हसत होते. आणी मी मात्र मनात ‘लेको तुम्हाला हसायला काय होते ? माझे इथे काय हाल चालले आहेत ते माझं मला ठाऊक ‘ म्हणत होतो. सिक लीव्ह वगैरे सोयी कलावंतांना नसतात.

तुझ्या सायनस ने इंग्लंडच्या हवेत पळ काढला हे वाचून मला खूप समाधान वाटलं. तुझा कार्यक्रम चांगला झाला हे लिहाण्याची गरजच नाही. ‘कार्यक्रम झाला’ ह्याचा अर्थच चांगला झाला.

माझी प्रकृती ठीक आहे. गुडघ्याचा संधिवात हे देखील कलावंतसारखे लहरी दुखणे आहे असे मला वाटायला लागले आहे. विशेषतः साथीदार कलावंतसारखे. एखादे दिवशी माझे गुडघे अगदी मोकळेपणाने वागतात, तर कधी कधी निष्कारण अखडूपणा करायला लागतात. त्यांचे कधी काय बिनसते तेच कळत नाही. परवाच एक डॉक्टर ऑपरेशन करून बघू म्हणाले. डॉक्टरांची बघण्याची हाऊस भागवण्याची जबाबदारी माझ्या अंगावर घ्यायची माझी इच्छा नसल्यामुळे मी त्यांना नम्रपणे नकार दिला. मला ह्या सर्जन लोकांच्या ‘ओपन करून बघू ‘ ह्या वाक्याची नेहमीच गम्मत वाटते. नुसते उघडून बघायला आपले शरीर काय मोफत वाचनालायच्या टेबलवर पडलेले मासिक वगैरे आहे असे यांना वाटते की काय ? जाऊ दे.

तुझ्या पत्रातला आल्बर्ट हॉल, पालाडियम वगैरेचा उल्लेख वाचून पुन्हा एकदा इंग्लंडला जाण्याची माझी इच्छा बाळवली. त्या देशात मी सात-आठ महिने काढले आहेत. जगातल्या बऱ्याच देशात जायची संधी मला मिळाली.

मला इंग्लंड तर फार आवडतो. तसे प्रत्येक देशाचे आपापले वैशिष्ट्य आहे. जपान सुंदर आहे. इटली सुंदर आहे. पॅरिस किती छान आहे. पण भाषेच्या अडचणीमुळे तिथे अडाण्यासारखे वाटते. लंडनला मी पहिल्या दिवशीदेखील गिरगावात हिंडल्याच्या सहजतेने हिंडू लागलो. भाषा आली

नाही की सर्दीने नाक चोंदल्याच्या अवस्थेत अत्तरच्या दुकानात गेल्यासारखे वाटते. इंग्रज तसा अबोल आहे. पण चतुराईनं त्याच्या गळ्यातल्या टायची गाठ जरा सैल केली की गप्पागोष्टीत मस्त रंगतो. अर्थात आता लंडनचाही भेंडीबाजर झाला आहे. त्यामुळे आणि एकूणच जगातल्या सगळ्या महानगरतून स्कायस्क्रेपर संस्कृती असल्यामुळे लंडन-न्यूयार्क-टोकियो वगैरे इरॉस सिनेमापलीकडल्या मुंबईसारखीच झाली आहेत,हा भाग निराळा. पण इंग्लंडचा ग्रामीण विभाग अजूनही सुंदर आहे. जरूर पहा. तिथे दरवर्षी शेक्सपिअरची नाटकं पाहा. एव्हन नदीकाठच्या त्या गावात नुसते हिडत राहणे हा देखील अपूर्व आनंद आहे. ज्या कलावंतांनी ,साहित्यिकांनी मनुष्यसमाजाला आनंद दिला त्यांची शतकापूर्वीची राहती घरे ही माणसं किती काळजीपूर्वक जतन करून ठेवतात पहा. माणसातल्या कृतज्ञतेचे आणि त्यातूनच दिसणाऱ्या मनाच्या श्रीमंतीचे हे द्योतक आहे. नाही तर आपण लोक. शिवाजीमहाराजांचा वाडा आपण टिकवून धरू शकलो नाही, तिथे इतरांची काय कथा?-- सुनीताने तुला केवळ वयाच्या वडिलकीचा आधार घेऊन आशीर्वाद संगितले आहेत.

तुझा _

पी.एल.

ता.क.- तू मायन्यात 'चरणस्पर्श' केल्यामुळे मी चाट झालो. तू वयाने लहान असल्यामुळे,तुला मी चरणस्पर्श म्हणू शकत नाही. आणि तुझ्या लक्षावधी गीतातल्या एकाही गीतातल्या चरणाला स्पर्श करावा असा गळा देवाने मला न देता नुसताच घसा दिला आहे. पूर्वीचे राजे मुलुख 'पादाक्रांत' करायचे, तू तर सारे जग 'पदाक्रांत' केले आहेस. हे तुझं सार्वभौमत्व चिरकाल टिको, ही शुभेच्छा. “

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे चौदावे वर्ष

डॉ. बं. न. जाजू यांचं हे तिसरं पुस्तक.

डॉ. बंकटलाल जाजू हे इंजिनियरिंगचे प्राध्यापक. १९६६ पासून ते विविध इंजिनियरिंग कॉलेजांत प्राध्यापक व प्राचार्य होते. त्या काळचे ते IIT Doctorate. पण त्यांचा स्वभाव निगर्वी, मिळून मिसळून रहाण्याचा आणि सर्वांकडून जे जे मिळेल ते ते शिकण्याचा. इंजिनियरिंग आणि संगीतच नव्हे तर व्यवहारज्ञानही. यातून त्यांना मनुष्य स्वभावाचे व त्यातील गुंतागुंतीच्या व्यवहारांचे जे दर्शन घडले ते त्यांनी आपल्या समर्थ लेखणीतून अक्षरी आणले आणि अनेक नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केले. त्याचे हे अमूल्य पुस्तक ई साहित्यच्या वाचकांसाठी ते विनामूल्य देत आहेत.

डॉ. बंकटलाल जाजू यांच्यासारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले(९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद(१४), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(९), डॉ. नितीन मोरे (३७), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१२), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७) उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी

देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (८), डॉ. वृषाली जोशी(३४), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे(२१), आनंद देशपांडे(३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(६) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(२), अरुण कुळकर्णी(१२), जगदिश खांदेवाले(५) पंकज कोटलवार(६) डॉ. सुरुची नाईक(३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(८), श्याम कुलकर्णी(६), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे(४), अरुण कुळकर्णी(१२) अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक(२), मंगेश चौधरी, प्र. सु. हिरकर(२), बंकटलाल जाजू (३) असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'यें ।
दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ।

